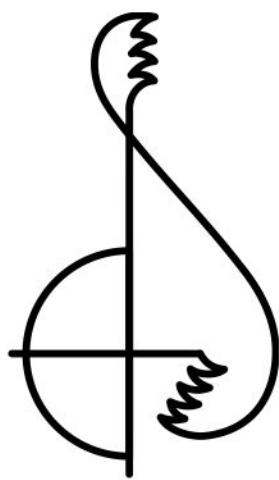




5  
2010



# РОДИ НА-МАТЬ ЗОВЕТ!



## ВОЕННАЯ ПРИСЯГА

Я, гражданин Союза Советских Социалистических Республик, живущий в ряду Рабоче-Крестьянской Красной Армии, прошу принять от меня присягу на верность Советской власти, пребывание красногвардейца, боязнь перед врагом, службу здравию народа и государству, добрум братам-партизанам, всем воинам армии и флота, борющимся за свободу и независимость нашей Родины.

Я клянусь доблестностью защитить воинов дальневосточных берегов нашей и зарубежной родины вплоть до последнего вздоха! Я буду преданным сыновьям Марксистской Советской России и Рабоче-Крестьянскому Пролетариату.

Я клянусь не изменять Рабоче-Крестьянского Пролетариата, выступать на защиту моей Родины — Союза Советских Социалистических Республик и, как член Рабоче-Крестьянской Красной Армии, в бою защищать ее от врагов, быть честным с людьми и честным со своей армией, нести ответственность за выполнение любой задачи на фронте.

Также я не могу умчаться в изгнанье из моего государства и прятаться, то пусть моя смерть станет суррогатом советского сына, который покидает свою Родину.

# НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ  
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

---

Издается с мая 1934 года

**Главный редактор**  
Ахсар КОДЗАТИ

**Редакция**

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ  
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

**Общественный совет**

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,  
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,  
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2010



РЕСПУБЛИКАЕ ЦАЕГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ  
ФЫСДЖЫТЫ АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

---

Журнал цәуы 1934 азы майә фәестәмәе

**Сәйрәг редактор**  
ХЪОДЗАТЫ Ахсар

**Редакци**

Бәрнөн секретарь, прозә – ГУСАЛТЫ Барис  
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТЫ Хъазыбег

**Журналы ахсәны уынаффәдон**

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,  
КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли, НӘЕКУЫСАТЫ Наирә,  
ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2010

**НОМЫРЫ ИС:****ХӘСТ АӘМАЕ УӘЛАХИЗ**

<b>«Зәгъут-иу мын мә зәронд мадән...»</b>	<b>6</b>
<b>АӘЛБОРТЫ Хәазмәхәмәт, БАСИТЫ Дзамболат,</b> <b>БЕЛЕККАТЫ Харитон, ЕЛЕХЪОТЫ Мурат, КАЛО-</b> <b>ТЫ Хазби, КОЧЫСАТЫ Мухарбег, КУЧИТЫ Влади-</b> <b>мир, НАНИТЫ Васо, ТАУИТТЫ Дзегут, ТЪЕХТЫ</b> <b>Барис, ЦОЦИТЫ Герсан. Аәмдзәвгәтә, фыстәджытә,</b> <b>боныгәй скъуылдзәгтә</b>	<b>7</b>
<b>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</b>	<b>28, 139</b>
<b>Арфә</b>	<b>34</b>
<b>«Кәс мәенмә әенхъәлмә, кәс...»</b>	
<b>ХЪАЗБЕГТЫ Хәазбег, ХЪАЙТЫХЪТЫ Геор, ПЛИ-</b> <b>ТЫ Грис, ГАФЕЗ, ЦӘГӘРАТЫ Максим, ЧЕХОЙ-</b> <b>ТЫ Сәрәби, МЫРТАЗТЫ Барис, ХЪАЙТЫХЪТЫ</b> <b>Азәмәт, СЕЧЪЫНАТЫ Ладемир, НАФИ. Аәмдзәв-</b> <b>гәтә, әндәр әрмәг</b>	<b>35</b>
<b>ХУАДОНТЫ ИССӘ: 100 АЗЫ</b>	
<b>ХУАДОНТЫ Иссә. Хъуыраны дут фәци. Сәргәндә</b> <b>уацмысәй, фыстәг</b>	<b>53</b>
<b>БУКУЫЛТЫ АЛЫКСИ: 90 АЗЫ</b>	
<b>БУКУЫЛТЫ Алыкси. Хид. Радзырд</b>	<b>61</b>
<b>БАСИТЫ МИХАЛ: 90 АЗЫ</b>	
<b>БАСИТЫ Михал. Цардәнхъәл. Сәргәндәе романәй</b>	<b>75</b>
<b>БЕРДИАТЫ Владимир. Боныг. Малиты Хасаны</b>	
разныхас	<b>118</b>
<b>БИБЫЛТЫ Граф. Аңәг хабәрттә</b>	<b>128</b>
<b>ГУСАЛТЫ Барис. Уастырджийы уазәг. Этюд</b>	<b>133</b>
<b>АРВИСТОН</b>	<b>156</b>
<b>ТӘФАЕРФӘС</b>	
<b>Тетцойты Таймураз</b>	<b>159</b>

# **ХӘСТ ӘЕМӘ ҮӘЛАХИЗ**

---



*Аәфсады инәлар, Советон Цәдисы дыууг хатты амә Монголы Адәмон Республикаһы Хәәбатыр Плиты Иссә.*



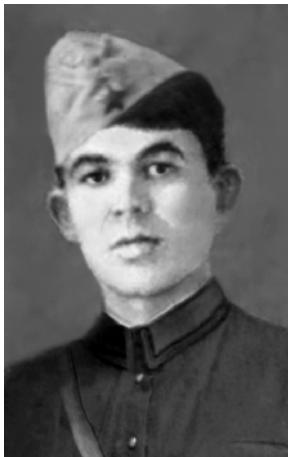
*Инәлар-булкъон, Советон Цәдисы Хәәбатыр Мамсыраты Хаджумар.*



*Аәфсады инәлар, Советон Цәдисы Хәәбатыр Хетәгкәти Георги.*

# **«ЗЕГҮТ-ИУ МЫН МӘ ЗЕРӨНД МАДЕН...»**

Фашисты әрдөнгә нәм куы ‘рбаләбурдтой, уәд Ирыстоны фыс-  
джытә дәр сә адәмимә иумә әрләу-  
уыдысты Фыдыбәстә хъахъян-  
джыты рәнхъыты. Нә литературон  
фәсивәды хуыздәртәй әртиссәдзы  
бәрц сә цард нывондән әрхастой  
сәрибары сәрвәлтау. Хәсты райда-  
йәны се ‘ппәты хистәр Гутнаты Хъа-  
нымәтыл цыди 36 азы, сә тәккә  
кәстәртә Елехъоты Мурат әмә Хай-  
манты Георгийыл та — әвдәсгай  
азтә. Уыдон әфсис нә зыдтой уал-  
дәжджы цъәхәй, сә риутә дзаг уыдыс-  
ты уарзондзинадәй, рухс фәндтәй.  
Алқәй тыххәй дәр дзы зәгъән ис,  
Нигер Хозиты Яковы тыххәй цы  
ныхәстә загъта, уыдон: «Цардмә  
рауд хъазгә, худгә, дидинәгау саби...  
Уаих уа, әруади мәләт... Атыдта йә,  
нал и... Фәлә зәрдә — цины зарәг —  
аzzади уәләуыл...»



## ÆЛБОРТЫ Хъазмәхәмәт

Æлборты Сафары фырт Хъазмәхәмәт райтуырди 1922 азы Фарныхъәуы. Авдазон скъюла каст куы фәци, уәд ссыди Дзауджыхъәумә әмә ахуыр кәнын райдыдта кусәг факультеты Педагогон институты йә әрәййәфта Фыңыбәстәйи Стыр хәст. Фистәг әффсады скъюлайы иуцасдәр куы ацахуыр кодта, уәд әй арвыстой хәцәг әффсадмә. Тох кодта Сталинграды бынмә. 1942 азы Æлборты Хъазмәхәмәт нудәсаздзыдәй йә цард нывондән әрхаста Райтуырән бәстәйи сәрвәлтау.

### СИДТ

Æпра куыйты ыстигъәг бал  
Æрбабырста нае бастанәм.  
Гъей! Гъей! Цәрдәгдәр, сахъ әмбал,  
Æрбабәтт, пәй, да гәрзтә!

Гъәйтт, размә! Зарды азәлдәй  
Ыңнаг дзыхъмард куыд фәуа!  
Нә хъару әмә не змәлдәй  
Үәлларвмә дур куыд хауа!

Нә зәрдәтә — әндөнәй уагъд,  
Æхсонәй конд — нәхәдәг.  
Кәс-ма! Кәс-ма! Нә разәй та —  
Нәхи парти, нае фәтәг!

Ыңнаг ләбуры бирәгъяу,  
Ыңнагәй мах нае тәрсәм.  
Æмхузыонәй йын иу ләгау  
Мәләт,  
мәләт  
фәхәссәм!

1941 азы 12 июль



*БАСИТЫ Дзамболат*

*Баситы Дзамболат райгуырди 1924 азы Алагиры. Фыдыбәстәйы хәстырайдайәни йыл әвдәс азы дәрәххәстәй нәма цыд. Хәрз үйригендеги поэты цардвәндаг. Алагиры скъолайы фарасть къласы касткуы фәци, уәд кусын райдыцта районны газеты. Нә Райтуырән бәстәйыл уынгәджы бонтә куы ныккодта, уәд ацыди хәсты цыренмә әмә хъәбатырәй фәмард 1944 азы.*

### **ДИДИНАЕГМӘ**

Хъаз уал, худ уал, дидинәг, фәлмәнәй,  
Уәрәх дә цъәх сыйтәртә хәсс.  
Дәүән дә рәсугъд хуыз тәмәнәй  
Нәма, нәма бафсәстән аэз.

Нырма нәма фенцад йә тыңгәй  
Налат ызнағтимә нә хәст.  
Мә кард нәма ‘руазал йә зынгәй,  
Әрцынд нәма комы мә цәст.

Мә риуы мастән нәй ныккәнән,  
Мә размә — карз тох әмә арт.  
Дәүән цъәх хәрдгәйә — дә цәрән,  
Мәнән та хәсты у мә цард.

Хъаз, худ уал, дидинәг, мә уарзон,  
Уәрәх дә цъәх сыйтәртә хәсс.  
Цытдҗын уәлахизимә райсом  
Дәумә әрүздәхдзынән аэз.

---

## АҢАӘФЫСТ ЦЫРТ

Аз федтон цырт, аңаәфыст цырт наә фәзы,  
Рәсүгъд наууәвәрд ингәны сәр уыд.  
Цыдысты адәм фәндагыл йә рәэты,  
Амә-иу ам фәсабырдәр сә цыд.

Арбацыйд цыртмә урсзачье зәронд ләг.  
Йә сау худ систа. Фемырағ и бон.  
Амә ызгъордта суадәттау йә мәлләг,  
Йә мәлләг рустыл цәститән сә дон.

Наә зоны уйй әфсәддоны хәстәгмә,  
Йә цыртыл ном аәмә мыгтаг фыст наёй.  
Армәстдәр зоны: ингәны мыгтагмә  
Фынәй кәны хъәбатыр гуырд, фынәй...

*1944 азы август*



## БЕЛЕККАТЫ Харитон

Белеккаты Федыры фырт Харитон райгүрди 1920 азы Олгинскәй. Ахуыр кодта йә рапгуырән хъәуы скъолайы. Фыдыбәстәй Стыр хәст куы райдыдта, уәд ацыди Райгуырән бәстәйи сәрвәлтау тохмә. Хәцыди Украинәйи зәххыл.

1943 азы хистәр лейтенант, ротәйи командир Белеккаты Харитон знаектимә тохы йәхи равдыста хъәбатырај. Уый тыххәй йыш Советон хицауад саккаг кодта Александр Невскийи орден.

Харитон фәмард 1944 азы фыңгулы наемыгәй.

Белеккаты Харитон фыста әмдзәвгәтә, пьесәтә. Йә уацмыстәй Җалдәр мыхуры рацыдысты республикәйи газеттә әмә журналты. Тәлмаң кодта уырыс-саг классикты уацмыстә дәр.

## ЦЫППАР ФЫСТАДЖЫ ХӘСТЫ БЫДЫРӘЙ

\* \* \*

Уә бонтә хорз әмә арфәгонд ут, мә зынаргъ бинонтә!

Хатыр, афтә әрәтмә уәм кәй фыстон, уый тыххәй. Нәй гәнән. Заман ахәм у. Салам әппәтән дәр — хәстәгәй, әрвадәй, къабазәй. Бирә мә ма домут. Мә рәстәг нә амона. Хабәртә бирә. Әвирихъау хабәртә. Фәлә уыдан сымах нә хъәуынц. Мәхәдәт, хәст куы райдыдта, уәдәй нырмә дән разәй. Фәцәф дән джебогъәй. Рынчындоны фәдән әвддәс боны. Дыккаг хатт та бахаудтән танкты бынмә, цәфәй фәхуыссыдтән фындаәс боны.

Ныр та ногәй дән разәй.

Хорз уал байрайут!

Уәхи Харитон

P. S. Пусть военная цензура не подумает, что здесь я написал что-то недозволенное. Я пишу на родном языке, потому что дома никто не знает русского языка (т. е. дома осталась одна старуха-мать).

1415 хәстон посты станцæ, 699 полкъ, 7 ротæ  
1941 азы 25 ноябрь

\* \* \*

Зынаргъ ныййарæг!

Абон та ногæй цæуын немыцы ныхмæ мæлæтдзаг тохмæ. Дæ зæрдyl дар, ирон адæмы кад æмæ намыс кæй нæ фæчъизи кæндзынæн. Адæймаг иу бон гуыргæ кæны, иннæ бон та — мæлгæ.

Райстон уын уæ фыстæджытæ æмæ Владимиры хуызист. Тынг æхсызгон мын уыди.

Хорзæй баззайут, амондджынæй цæрут.  
Харитон

Хæстон посты станцæ 17296-В

1943 азы 8 август

\* \* \*

Мæ зынаргъ мад, райс хъæбулы саламтæ хæсты быдырæй.

Æвæццæгæн, стыр тасы баçыдтæ, знаг нæм сæдæ метры онг æрбаввахс, зæгъгæ, дæм куы ныффыстон, уæд. Фæлæ дзы тæссагæй ницы ис, лæг цы у, уый сын фенеын кодтам. 8 августа нын хъазуат хæст баçайдагъ. Күyдфæстæмæ тох карзæй-карздæр кодта. Не ‘фсаæтæ сарæзтой атакæ. Знаг нæ састи. Уалынмæ æз бардзырд райстон, фашистты фидæрттæ басæттыны тыххæй. Нæхи ныццавтам фидæрттыл æмæ сæ фæд-фæдыл батыдтам. Мæ ротæ ныццагъта 27 немыщаджы, 50 немыщаджы та уацары райстам, ноджы сæ байстам дыууæ минометы, æртæ сармадзаны, цыппар пулеметы æмæ æндæр хæстон æрмæг.

Уыцы тохы фæстæ мын саккаг кодтой уæлдæр хæстон хæрзи-уæг — Александр Невский орден.

Æз æрыздахдзынæн хъæмæ, æнæмæнг æрыздахдзынæн. Женхъæлмæ кæсут. Æз сымах нæ ферох кæндзынæн, мæ зынаргъ мад, мæ хотæ, мæ чындзытæ...

Цәрут иууылдәр әнәниз, дзәбәхәй.  
Саламтә!  
Гъей, тәрсгә ма кәнүт!

Уәҳи Харитон

1943 азы 2 сентябрь

\* \* \*

Мә зынаргъ ныйгарәг мад!

Дзәбәх-әнәниз та дән ацы хатт дәр. Хъәбулы салам райс Украинаэй зәххәй. Ам нын, хәсты быдыры, бирәе әфсымәртә әмә хотә ис, фәләе ныйгарәг мад та иунәг у ләгән. Уый адәймагән хур дәр у әмә зәхх дәр. Уый амонд у, йә ныхас та — хуры тынау фәлмән әмә хъарм. Цәр мын сәдә азы, мә зынаргъ, әнәниз, әнәмастәй. Әз цәттә дән дә сәрвәлтау ме ‘рыгон цард снывонд кәнынмә. Адзалы бонмә дәр дыл мә зәрдәе не сивдзынән, дә урс сәр дын нә фегад кәндзынән. Арәх кәй нә фыссын, уый тыххәй мә азымы ма дарут — әндәр бон мыл нәй, мә рәстәг нә амоны. Хатыр.

Хорзәй бázзайт!

Уәҳи Харитон

1943 азы 8 октябрь





### ЕЛЕХЪОТЫ Мурат

Елехъоты Георгийы фырт Мурат райгырди 1923 азы Чырыстонхъәуы. Фәстәдәр йә бинонтә ралыгъысты Дзәуджыхъәумә. Мураты фәндыди литератор суәвын, уымә гәстә астәүккаг скъюла каст фәуыны фәстә баңыди педагогон институтмә. Хәсты дыккаг бон Мурат курдиат баләвәрдта, җәмәй йә арвитой фронтмә Зноны студент сси хәестон. Мәләтдзаг хәстытә Новороссийск, Анапә әмә әндәр горәттә знаджы къухәй ратоныныл. Мураты әмдәвгәтә әмә плакаттә-иу араә фәзыпдысты әффсәддон газетты.

1943 азы 7 ноябрь Елехъоты Мурат знәгтимә тохы равдыста стыр хъәбатырдзинад. Фәлә йәхәдәгәр дәр бацаралтыд фашистты къухәй.

Мурат әмдәвгәтә фыста уырыс-саг әвзагыл. Йә уацмыстә хицән чиныгәй рацыдысты 1947 азы Дзәуджыхъәуы, «За Родину», зәгъигә, ахәм номимә. Уыңы чиныг ногәй, әххәстәрәй уагъд әрцыди 1983 азы.

### ФАУАЛАХИЗ ҮҮДЗЫСТАӘМ

Нәрут, хәстон уадындзтә,  
Арвау,  
Кәнүт, о наемгуытә,  
Зыңг уард!  
Зындоны карз тымыгъ,  
Ныңцарапу,  
Куын фәуой удхортә бындзагъд!  
Ләгсырд йә тутмондаг хъәләсү

Нæ бæстæмæ æрхаста марг.  
 Фæлæ йын сау мæлæт фæхæссæм,  
 Зæххыл дзы нал уыдзæн мытгаг.  
 Раестдзинад — мастисæг — нæ фарс у,  
 Тæрс, не знаг,  
 Хус сыфтæрау риз.  
 Кæнынц дæ фыдгæндтæ дæ фарсæй,  
 Фæуыдзæн авддæлдзæх фапизм.

1941

### ФЫСТАЕГ ХÆСТЫ БЫДЫРАЕЙ

Абон акъоппы кастæн дæ фыстæг,  
 О мæ уарzon, мæ ныйяраæг мад.  
 Ехх, куы зонис, фырцинаæй куыд тыхстæн,  
 Амæ Иры зæхх цæстыл куыд уад.

Цымы ме уæнгтыл базыртæ базад,  
 Уйайу айсæфти иу уысммæ тох.  
 Лæг Фыдызæхх зæрдæйæ куы уарза,  
 Уæд йæхи зынтæ авæййынц рох.

Фæлæ систад æхситгæнгæ тымыгъ,  
 Ногæй райста йæ сау кард адзал.  
 Атылд карз тох уæззау цалхау хуымыл,  
 Оххай, цалы фækодта æдзард.

Фæлæ сау фыдгул цараæftyд баçi,  
 Калмау алæсти мах цæфтæй дард.  
 Ног та хæсты хъæр цадæггай бæнцад,  
 Ног та сагъæсты баftyд салдат.

Сисын фыстæг, лыстæг æм фækæсын,  
 У мын алкæм ныфсы рухс, мæ бон.  
 О ныйяраæг мад, де стыр фæдзæхст дын  
 Аз тырысайау дарын бæрзонд!





## КАЛОТЫ Хазби

Калоты Алыхандры фырт Хазби райгүйрди 1921 азы августы Цәгат Ирыстоны, Захъамә әввахс чысыл хәэхон хъәу Байыкомы. 1934 азы каст фәзи Къостайхъәуы авдазон скъола әмә ахуыр кәнин райдыта Ирпедтехникумы, фәлә кәй фәрүнчын, уымә гәсгә йә ныуугъя. 1938 азы Хазби сис Тбилиси падзахадон университети студент. Уырдыгәй раивта Цәгат Ирыстоны падзахадон педагогон институты литературон хайадмә. Фәстаг курсы куы ахуыр кодта,

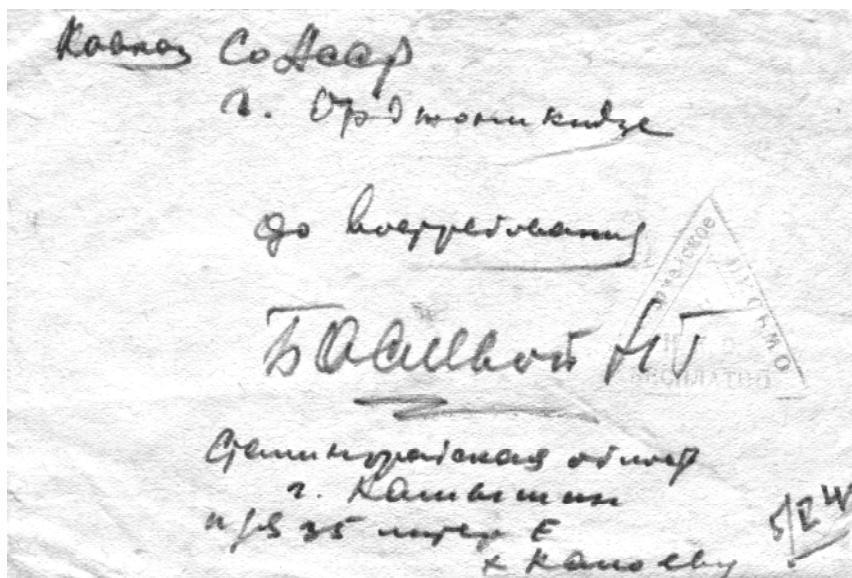
үәд райдыта Фыдыбәстәйи Стыр хәст. Хазби афәдзәй фылдәр бакаси Камышини танкистты скъолайы, райста кәстәр лейтенанты цин, әмәй йә арвыстой хәәзәг әффадмә. Хәәцыди Калинины әмә Ленинграды фронтты. 1943 азы, 8 июлы, Курсы сырхзынг къәләт кәй хүйдтой, уыцы ран знәгтимә әвирихъя тох кәңгәйә басыгъди танк Т-34-ы мидәг. Мәйи фәстәй йыл хъумә сәххәст уыдаид 22 азы. Поэт ныгәд ис Курсы обләсты Обояны районы, Красная Поляна, зәгъгә уыцы хъәуы.

Хазби әмдзәвгәтә фыссын райдыта, скъолайы ма куы ахуыр кодта, үәд. Йә уацмыстә мыхуыры цәуын байдыдтой ирон газеттә әмә журнアルты 1936 азәй фәстәмә. Хәсты агъоммә Хазби ныффииста драмә «Бәтәйи фырттә», фронты уәвгәйәт — пьесә «Түгджын фәндаг».

1956 азы Цәгат Ирыстоны чинигуадзәны хицәнәй рацыдисты Хазбийи фыстытә. Чиниджы ном хуынди «Хуры тын». Йә уацмысты әххәстдәр әмбырдгонд (әмдзәвгәтә, пьесәтә, фыстәджытә) рацыди 1997 азы Дзәуджыхъәуы, «Дидинәг саст бәласыл», зәгъгә, ахәм номимә. Хазбийи поэзи зындыгонд у уырысаг чинигкәсәгән дәр (кәс чиниг «Советские поэты, павшие в Великой Отечественной войне». Сери «Поэты библиотекә». Чинигуадзән «Советон фыссәг», 1965). Чинигуадзән «Современник»-ы та йә фыстытә рацыдисты Кочысаты Мухарбегимә нумә, «Побратимы», зәгъгә, ахәм номимә 1973 азы.



Калоты Хазбийы фыстәджытә.



\* \* \*

Ыстыр хәстәй әр҆цәугәйә  
Фәбадтән әз нә ныхасы.  
Ыстыр хәстәй әр҆цәугәйә  
Фәмисыдтаен мә тухитә...  
Ехх, мә ныйярәг мад,  
Нал уыди мә бон!..  
Иннабонәй иннабонмә  
Фәңдыстыәм кәйдәр зәххыл.  
Иннабонәй иннабонмә  
Хәңдыстыәм кәйдәр зәххыл.  
Ехх, мә ныйярәг мад,  
Нал уыди мә бон...  
Ләгән тәригъәд чи кодта!  
Ләджы цард ма кәмә цы каст!..  
Уәддәр фәстәмә ‘р҆ңдыстыәм  
Сәрағасәй нә хъәубәстәм...  
Фыңзагимә карз тохы  
Нә басасти нә тых...  
Ыстыр хәстәй әр҆цәугәйә  
Фәбадтән әз нә ныхасы.  
Ыстыр хәстәй әр҆цәугәйә  
Фәмисыдтаен мә тухитә...  
Ехх, мә ныйярәг мад,  
Нал уыди мә бон...

1941 азы октябрь.  
Камышин.

## НЫГУЫЛАӘНМӘ

Тымыгъ, рацу,  
Бавзарәм нә тых.  
Әз кәссын дә фәзындмә әнхъәлмә.  
Ды — мә фыдгул, маргзәрдә, күйидзых.  
Д' аххосәй нә цәрәнтә дзәгъәләй  
Баззадысты!  
Сызмәсти нә цард.  
Скодтой саутә хәктә әмә фәзтә,

Ниуы хъәд — дәрәнтә әмәе калд.  
У мәе удаен сау уәнгәл дәе хъәстә!  
Ай цы у?  
Зындон әви фыдфын?  
Арв — мылазон, туджы зәйтәй амәст.  
Әз әркъәдз дән, фестадтән әрдын,  
Фатифтыгъд — әхсиды риуы сау масть.  
Тымыгъ, рапу,  
Бавзарәм наэ тых.  
Рапу!  
Дардыл тохы быдыр айтынг.  
Скәсән у наэ тырысайау сырх,  
У ингәнау хурныгуылән талынг.

*1942 аз.  
Камышин.*





## КОЧЫСАТЫ Мухарбег

Кочысаты Георгийы фырт Мухарбег райтуырди 1920 азы Олгинскайы. Авдазон скъюла каст куы фәци, уәд ахуыр кәнинмә бацыди педагогон техникуммә. Иттәг хорз бәрәггәнәнтимә йәк каст фәцис, әмәй йәк райстый Цәгат Ирыстоны паддахадон педагогон институтмә. Ам дәр ахуыр кодта иттәг хорз, иста Къостайы стипенди. Хәст куы райдытта, уәд Мухарбег уыд фәстаг курсы Фәләй йын институт фәуын нае бантысти — 1941 азы ацыди Райтуырән бәстәйи сәрвәлтау тохы быдымә, уыдис афицер. Йәх хъәбатырдзинады тыххәй йын саккаг кодтой Сырх Стъалыйы орден әмәй майдан «Хъәбатырдзинады тыххәй». Фәмард 1944 азы украйнаг горәт Ямполь хъаххъәнгәйә. Жертындәс боны фәстәй йыл хъумамә сәххәст уыдаид 24 азы.

Кочысаты Мухарбеджы әмдзәвгәтә мыхуыры цыдысты 1937 азәй фәстәмә. Йәх уацмысты әххәстдәр раугъада раңыди 1977 азы Дзәуджыхъәуы.

## МАЕ ФӘДЗӘХСТ

Фыдыбәсты сәраппонд тохы,  
Мыйиаг, куы фәмард уон рәестәй,  
Уәд-иу мә мард фәласут хохмә,  
Мә Ир, мә фыдәлты бәстәм.

Әмә-иу бавәрут, әмгәрттә,  
Мән рагон сау къәдзәхты ‘хсан,  
Цәмәй әхсирхуыз цъитидәттә  
Рәвдауой с’ аив зардәй мән.

Цәмәй мә ингәнмә мә уарzon  
 Фәсивәд хъазынмә цәуой  
 Әмә тәгәр бәласы аууон  
 Фыдаелты зарджытә кәной.

*1942 азы 13 январь.  
 Ростовы обләст, Слепихины хутор.*

## ХӘРЗБОН

*Б-йән*

Цәуын хәсты тыгъд быдырмә,  
 Кәм судзы артау зәхх.  
 Хәрзбонтә ут. Да хъәбулән,  
 Мә Ир, фәндарааст зәгъ.

О, ма ку, ма, ныйтарәг мад,  
 Мә фәстә ма кән хъыг.  
 Нана, ләгән уынгәг сахат  
 Зәрдәеныфс нәу цәссыг.

Мә рухс дуне, мә удләууән,  
 Да та цы 'руагътай сәр?  
 Нууадз, нууадз дә сусәг куыд,  
 Дәхиуыл схәң уәлдәр.

Фәлтау мын ратт мә фәндагмә  
 Да уарзондзинад ды,  
 Цәмәй мын уа ныфсы суадон  
 Ләгәвзарән хәсты.

*1943 азы 7 октябрь*





**КУЧИТЫ Владимир**

Кучиты Дафимы фырт Владимир рапгуырди Къостайыхъауы 1922 азы. Авд къласы каст куы фәци, уәд ахуыр кәнүинмә бацыди педагогон техникуммәе. 1941 азы сси Цәгат Ирыстоны паддзахадон педагогон институты филологон факультеты студент. Хәст куы райдыцта, уәд цалдәр хатты курдиат баләвәрдта, цәмәй йә арвитой тохы быдырмә, фәлә йә цәстытә сахъат кәй уыдысты, уымә гәсгә йә нә уагътой. Аппынфәстагын бантысти фронтмә аңауын. Уыди минәәхседжыты взводы командағәнәг. 1942 азы Владимир фәмард хәсты быдыры. Ныгәд аәрцид әфсымәрон ингәны Ростовы обләсты хүтор Рубашкиной.

### **ФӘДЗӘХСТ**

Дәуимә арәх зәрдә дзуры,  
Нә заман кәд тыхст у, уәddәр.  
Ахсәв әдзухәй дәр мә цуры  
Мә фыны февзәрыс, рәсугъд.

Ды зоныс, тохы наәрдмә дардәй  
Аэз дәр нә кәсдзынән уыгау,  
Аэз дәр йә уыләнтыл фәйлаугә  
Бырдзынән сахъ ләджы фыртау.

Хәсдзынән дәу мә риуы размә,  
Мысдзынән тохы фәстә дәу.  
Куы хәла сау наәмыг мә фарсмә,  
Уәddәр дын ферохгәнән наёй.

Фәләе цъаммар фашисттәм уацар  
Цәфәй куы баҳауон, мыйиаг,  
Куы нәмой уистәй мын мә рагъдзарм,  
Мә риумәе мын куы дарой кард,

Уәд аэз нытту кәндзынән знагыл,  
Мә сәр аэз сисдзынән бәрзонд.  
Зәгъдзынән удхортән сә разы,  
Хъардәр куыд дзурын у мә бон:

«Нәй, никуы байсдзыстут, цъаммартә,  
Мәнән мә райгуырән сымах,  
Әрцид кәрон уә әлгъыст цардән,  
Мәләт уәм рудзынг хойдзән тагъд!»

Мәнән та уым мә бәстәх худы,  
Уым и хәстон цытджын фәтәг.  
Уым и ныйярәг мад мәнән дәр,  
Уым и мә царды ныфсдәттәг!

*1942 азы январь*





НАНИТЫ Васо

Наниты Васо райгуырди 1911 азы Хуссар Ирыстоны чысыл хәххон хъаю Начрепайы. Йæ фыд Тимофей уыди мæгуыр зæхкусæг. 1923 азы Наниты бинонтæ ралыгъдысты Цæгат Ирмæ æмæ æрцардысты Ногиры. 1937 азы Васо бацыди Цæгат Ирыстоны паддзахадон педагогон институтмæ æмæ йæ каст фæци 1941 азы. Іермæст ын ах-уыргæнæгæй бакусын нал бантысти. Нæ бæстæйыл уынгæджы бон куы ныккодта, уæд ацыди хæсты бы-дырмæ. Уыди пулеметтæйжæсæг. Фæмард 1944 азы 1 февралы Днепропетровскы облæстти Николай-Мойсеевкæйы цур.

### УАЙГУЫТЫ АФСАД

Хæрзбон! Дæу мысдзынæн æз дардæй.  
Кæд-иу æрыхъусон дæ хъær,  
Хæсты быдышы-иу дæ уарзтæй  
Кæндзæн лæппуйы ныфс дывæр.

Дæуæн мæ зæрдæйы ныхæстæ  
Фæуæнт ныфсæн! Хæрын дын ард...  
Уыныс, уайгуыты ‘фсад — мæ фæстæ.  
О, курын, ма мыл кæн æнкъард!

1941 азы 5 июль





## ТАУИТТЫ Дзегут

Таумитты Дзегут райгуырди 1921 азы Дыгургомы, Таумитты хъәуы. Йә фыд Дрис уыди зәхкүсәг. 1927 азы ралыгъди Сындыыхъәумә. Скъолайы ахуыр кәнгәйә Дзегут газеттәм арах әрвиста уацхъуытта, фәцалх әмдзәвгәтә фыссыныл дәр. Йә уацмыстә-иу арах фәзындысты журнал «Пионер»-ы.

Дзегут астәүккаг скъола каст куы фәзи, уәд әм фәсидтысты Сырх Аффадмә. Фыдыбәстәй Стыр хәст ай әрәййәфта нә бәстәйи хурныгүлән араены. Хәсты фыщцаг бонты хабәртәе Дзегут фәфыста йә боныңджы. Хъыгаг у, боныг әеххәстәй нә баззади. Нә къу-хы дзы цы скъуыддзәгтә бафтыд, уыдан мыхуыр кәнәем ацы чиныңджы.

1944 азы Дзегуты мәләтдзаг цәфтәй әрбаластой әфсәддон рынчын-донмә. Дохтырты бонын ницыуал басис, амарди 23-аздзыдәй.

## АРТИЛЛЕРИСТЫ БОНЫГӘЙ

(...)

Ноджы ма иу хабар радзурын ис мә зәрды, знаджы әрхъулайы дәр нә хәстонтә сәхи куыд хъәбатырәй равдыстой, уый тыххәй. Авд танчы (иу — егъяу, фондз — рәстәмбистә әмәе иу — чысыл) атакә сарәзтой нә ныхмә. Нә 76-миллиметрон сармадзаны фыщцаг батарей сыл наемгүйтә куы ауагъта, уәд дзы дыууә рәстәмбис танкән уайтагъд сә пиллон скалди. Егъяу танк дәр хәсты быдышы цавдурал ләугәйә баззад. Иннәтән иу гәрах фәкәнен дәр нә бантыст, афтәмәй лиздәг фесты. Тынг хъәбатыр разындысты уыци тохы нә сармадзанәйәхсдҗытә.

Рацыди фондз әмәе ссәдз минуты бәрц, афтәе авд немыңға танчы галиуырдыгәй әрбацыд, дәс та — рахизырдыгәй. Әхсын райдыидтой. Нәе полчыны штабы хиңау, батарейи политикон разамонаңджы хәдивәг әмәе къорд сырхәфсәддоны фәмард сты. Командәгәнджытә әмәе салдаңтәе сәхи әраууон кодтой акъоппты. Әрмәст дыккаг сармадзаны командәгәнәг фәхъәр кодта: «Сармадзантәй йәхи иуварс чи айса, уый әнәе уәлдай ныхасәй мәхи къухәй фехсдзынән». Нәрынц нае сармадзантәе, фашистты танктән радыгай сәе пиллон скәлы. Советон артиллеристты домбай үафты фәстәе знәгтәе сәхи айстой.

Иуафон әрбазгъордта иу булкъон әмәе цәмәйдәр фәрсү сармадзаны кәстәр командәгәнәдҗы. Уый йын афтәе: «Ацу, әмбал булкъон, әмәе батарейи командәгәнәдҗы фәрс, мәнмә цы ‘рбацыдтә?» Афтәе дзәвгар фәбыңау кодтой. Булкъон ба-цагуырдта батарейи командәгәнәдҗы, фәләе куыд рабәрәг, афтәмәй уый акъоппы фәмард. Ноджы ма дзы мәрдтәе әмәе цәфта разынди 45 адәймаджы. Сармадзаны кәстәр командәгәнәдҗы әфсәддонтәй фәмард әрмәст иу. Куыд уынут, афтәмәй 76-миллиметрон сармадзан знаджы 17 танчы атакә баурәдта! Ахъуыды ма кәнүт, уый кәуылты ләгдзинад у.

Мәе зәрдым ма ләууы ноджы иу хабар. Фистәг әфсәддонтәм гилдз нал уыд. Мах дәсәй бавдәлдыстәм, әмәе уынгты әмәе цәхәрадәттө әмбырд кәнүн байдыдтам гилдзытә әмәе сәе хастам къухыхәсгә пулеметәйәхсәгмә. Уый бәласмә схызт, йәхи бааууон кодта әмәе уырдыгәй «нымадта» фашисты. Уый фәрцы хуттор байсыныл знәгтү тох кәнүн бахъууди дыууәе боны...





Т'ЕХТЫ Барис

Тъехты Читъейы фырт Барис райгүирди 1920 азы Цхинвалы районы Тъбетыхъауы.

1937 азы Барис авдазон скъюла каст фәзи Цхинвалы горәты. Уыңы аз ахуыр кәннынмә бацыди нывләндҗыты скъюоламә. Цыппәрәм курсмә куы бахызт, уәд әм фәсидтысты Сырх Афсадмә.

1943 азы Барис фәмард Фыдыбәстәйы Стыр хәсты.

Фыста әмдзәвгәтә, радзырдә, пъесәтә. Йә уацмыстә цыдысты журнал «Фидиуәджы» әмә газетты.

## КАВКАЗМАË

Дыккаг аз әфсәры налат ызнаг размә,  
Нә райгүирән зәххыл фәхоста йә сәр.  
Йә тугвәйтә уадзгә әрхәңдә Кавказмә,  
Йә сай рондзәй сахуырст Кавказы къасәр.

О райгүирән бәстәе, әфсымәрон адәм,  
Дә сәрмә ды ма ‘рхәсс цагъары къәләт!  
Нә тохы тырыса бәрzonддәр ысдарәм,  
Знаг тугән туг фидәд, мәлләтән — мәләт!

1942





**ЦОЦИТЫ Герсан**

Цоциты Сардоойы фырт Герсан райгүйрди 1921 азы Хуссар Иры Стыркомы хъяуу. Скъолайы фәстә ахуыр кодта Сталинири педагогон скъолайы. Жертвикиаг курсы куы ууди, уәд фәрыйчын жәмә йә ахуыр ныуугъта. 1942 азы ацыди Фыдыбәстә знәгтәй бахъахъхъәннынмә. Фыццаг ахуыр кодта әффсаддон скъолайы, стәй ацыди хәцәг әффсадмә. 1943 азы фәмард Краснодары цур.

Герсаны жәмдәзәвгәтә мыхуыры цыдысты хәсты размә ирон газеттә жәмә журналты.

## **ФЫРТ ЙӘ МАДАН**

Ма ‘хсайәд мәнмә дә зәрдә,  
Ма кә ды, мә бон, мә мәт. —  
Райстам не знагмә нә гәрзтә,  
Скардзән мах къухәй мәләт.

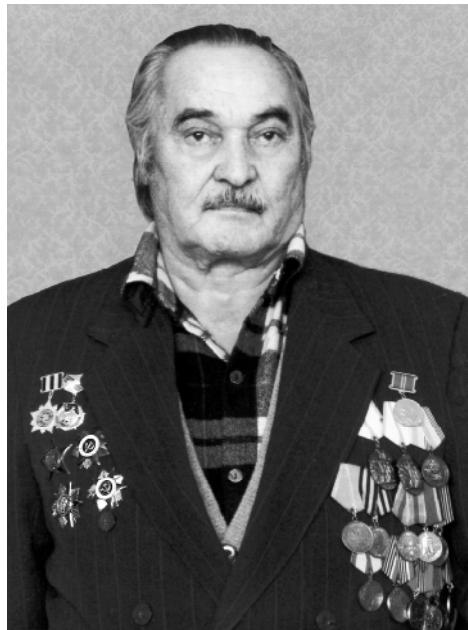
Кәд фашистты ныхмә тохы  
Жәз нә ләгәрдон уәндөн,  
Уадз, уәд баззайон әз рохы,  
Уәд, зәгъон уын ай әргом:

Зәрдә бамыр уәд мә риуы,  
‘Взонгәй бахуиссәд мә цард!  
Байхъуиссәд дәм, Жна, иу бон  
Уәд дә хъабулән йә мард!



# **«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ**

---



*Нәр равдысты — Уәрәсейы  
адәмөн нығвәнәг, Фыдыбәж-  
тәйи Стыр хәсты ветеран  
Дзанәгаты Чермены күйсты-  
тә. Йәх хәстон сгуыхтыны  
тылхәй йын радтой циппар ор-  
дены әмә бирә майдантә. Йе  
сконд скульптурәтә йын  
фенән ис Ирыстоны алы хәмәу-  
ты әмә горәтты. Ацы аз  
майы Черменыл сәххәст уйд-  
зәни 90 азы.*

*Нәр зәрдиаг арфәтә айс, наә  
буң хистәр.*



Үәлахиздәу.



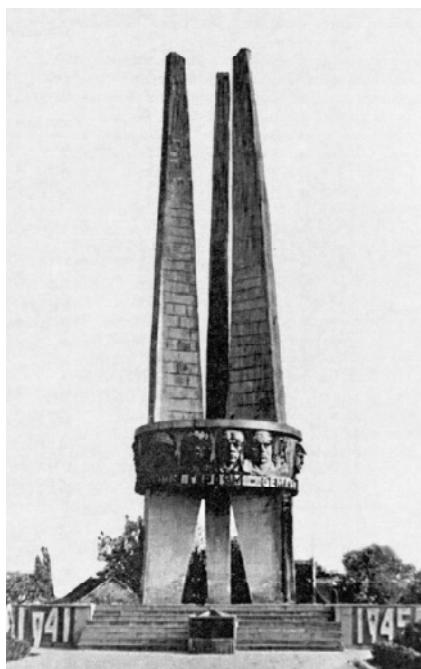
Иссе.



*Мады фәлгониц.*



*Зноны Ирыстон.*



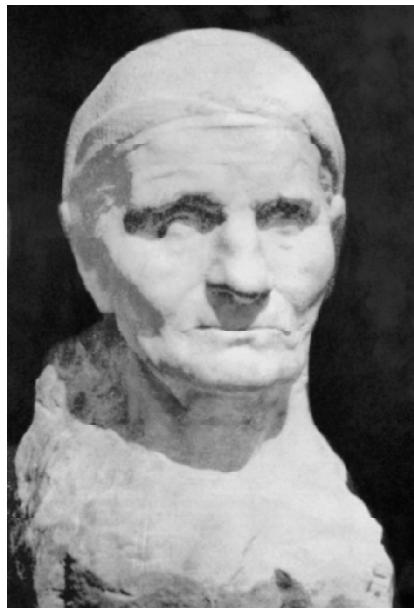
Зынгхуыст хәстонтың цыртдзәвән. Мәзәег.



Кәостайыхәүккаг әдзард  
хәстонтың цыртдзәвән.



Уәрәсейы Федерацийы адәм он артисткә Хәариаты Тамарәйы сурәт.



Ирон сылгоймаджы сурәт.



«Электроцинчы» күсәг.



Фыйыйай.

## АРФӘ

*Фашизмыл фәуәлахизы хъуыддагыл  
жнувыдәй чи архайдта әмәй йәх хәдза-  
рыл сәрәгасәй чи сәмбәлд, уыңы ирон  
фысджытәй ма баззад әрмәст әртә:*

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азәмәт  
БАСИТЫ Михал  
ДЖУСОЙТЫ Нафи

*Зәрдиаг арфә сын кәнәм Уәлахизы  
65 азы фәдыл. Әнәниз әмәй зәрдәрухс  
үәнт! Нә фарны хистәртә цы зынта  
бавзәрстой, ахәмтәй хызт үәнт Ирыс-  
тоны абоны әмәй фидәны фәлтәртә!*

# **«КЕС МӘНМӘ ҢЕҢХЪЕЛМӘ, КЕС..»**



*Ирыстоны фысджытә — Фыдыбыжстәйы Стыр хәстү архайджытә. Бадынц (галиуырдыгәй раҳизырдәм): Мыртазты Барис, Плиты Хадо, Даңчты Дауым, Цәгәрраты Максим, Плиты Грис, Ҳәйтыхұты Геор, Тимофей Ефимцов; ләгууынц (галиуырдыгәй раҳизырдәм): Богазты Умар, Баситы Михал, Цырыхаты Михал, Ҳәйттаты Сергей, Цәгәрраты Гиго, Борис Шелепов.*



\* \* \*

*Хъазбегты Хъазбег уыди Фыдыбастайы Стыр хәсты бирәе фронтты. Намыс амә ләгдзинады фәндагыл фәңзыди кәрәй-кәронмә. Мәләт зилдүх кодта йә сәрты. Уыди хъып, уыди хъизәмар. Фәлә уыдоналы уәлахиз кодта хәстон иузәрдиондзинад, афсымәрдзинад.*

*Амә Хъазбег аеппынфәстаг аерләууыд дәрәнгөнд Рейхстаджы цур. Сәхимә цы къам сәрвыста, уый фәстаг фарсыл йә бинойнагмә фыссы: «Лидә! Салам дын Берлинәй.*

*Мәнә дын Рейхстаджы, зындгонд, фәлә пырхгонд колоннәтә, фашистон фыдгәндҗиты амә сәркъуырты хуыкком. Арфә дын кәнүн егъау Уәлахизы бон!»*

Гвардийи хистәр лейтенант Хъазбегән йә хәстон стуыхтыты тыххәй ләвәрд арцыд Фыдыбастайы хәсты 1-аг амә 2-аг къәлхәны ордентә, Сырх Стыалыйы орден, бирәе майдантә. Уымә хәстәй йемә схаста Рейхстаджы дуәрттәй иуы дәгъәл.

Фәлә хәсты рәстәг дәр Хъазбег нәрох кодта йә музә, йә хуыздәр әмдзәвгәтә фыст арцыдысты тохты цәхәрәры:

**Мәргътә зәрдәсастәй  
Тәхунцә нилләг...  
Хәлеу, әнә карстәй  
Ләзәрүй тилләг.**

**Гъәутә әгомугәй  
Истунцә седзәр,  
Ихәлд, пурхәндәгәй,  
Хәлиудәй — әдзәр...**

---

Фæсвæд и надгæрон  
Цæлхвæди — ингæн,  
Æ цирт — сау къудурон,  
Финст ибæл цитæн:

«Ами цардгъæуагæй  
Хуссуй æфсæддон,  
Зæрди кади радæй  
Цæрдзæнæй æ ном!..»

И бон бæзæрхугæй  
Тарбун фæлгæсуй,  
И хор фæлладхузæй  
Мегъти лæгæрдуй.

(Æмдзæвгæ «Фæззæг»)

*Малиты Васо*





*ХЪАЙТЫХЪТЫ Геор*

### ХӘЕЦӘНӘЙ

Зыны мәм арф акъопп ләхъираёй,  
Нәу уым тәхудиаг мә цард.  
Хабәрттә нал хъусын наэ Ираёй, —  
Мә зәрдә уый тыххәй нынкъард.

Цы кодтай уый, цымә? Нә зонын!  
Мә фәстә бazzади Кавказ.  
Әви кәд нал кәсис хәстонән  
Әнпад йә писмойы гәбаз?

Ныр хәхтә тархуызәй фәкәсынц, —  
Кәмә уой афтә тынг хәрам?  
Цы кодта уый, зәгъгә, фәфәрсынц  
Ныртәккә ме ‘мбәлттә ныр ам.

Сынтытае аbon дәр Туапсемә  
Мә сәрты бирағай тәхынц,  
Хуынтае наэ хәссынц махән семә.  
Тәхуды, маргәй сә фәхынц!

Кәд ныр дә дзыккутәй фәласынц  
Цъәх сырдтә ауындзынмә дәу!  
Кәд мын мә зәронд фыдәй хъазынц,  
Уәд уый, мәләтау, әнцион нау!

Мә зәхх мәм тар пәсгом әвдисы,  
Зыны мәм сау хохәй дәр нос!  
Әмбәлттә, о, мә зәрдә риссы, —  
Ыңнәгты фесафын — йә хос!

Куы уон Ирыстоны, уәд та мә  
Ды, урс хох, сбуц кәндзынә фаг!  
Ныр уал дә хорз хабәрттән хъуамә  
Джебогъәй айгәрдон фәндал!

1942.08.08

*Ципкә*



ПЛИТЫ Грис

## АКЬОППЫ

Уазал, цъыфбын уәрмы палдәрәй бадәм,  
Иу мады зәнәгау, мах,  
Сау зынты баҳауәг алгъуызон адәм:  
Фидар уырыссағ, хъазах,  
Сомихаг, лекъаг, Гуырдзыстонәй рафтәг,  
Хорджын украинаг, ирон...  
Акъопп нә абор куыд иу кәнү, афтә  
Никуыма фенди ныронг.  
Нәй сә ләгдзинадәй иуы дәр фаяен:  
Рәвдз әмәх ‘харджын — хәсты,  
Иу сә бауадзәзән иннәйи ‘рхауын,  
Иумә та — уарzon бәсты.  
Бавзәрстам исты ахсызгонәй, мастәй —  
Не ‘хән әй байуарәм уәд.  
Уарзын сәе, адджын әфсымәртү уарзтәй,  
Райсин сәе сәрыл мәләт.  
Фәлә «ирон ләппу басгуыхт!» — куы ‘рхәссы  
Исчи нә карз хәстәй цау —  
Зәрдәмә хицән цыдәр рухс ныккаесы,  
Уалдзыгон хуры тынау.

1942

## ЦӘЙ-МА

Цәй-ма, цәй, мә хорз хәләрттә,  
Иу ма, иунәг бырст әрмәст, —  
Знагән аскъуыйа йә зәрдә,  
Әмә басабыр уа хәст.

Сармадзан тызмәгәй зары,  
Зәххыл тугләсән цәуы.  
Арвәй сау нәемгуытә уары,  
Ләг хәкъуырцәгәй кәуы.

Нәй нын, нәй, уәddәр фәллайән, —  
Размә фарнхәссәг бырсәм,  
Рухс фыдыбәсты цәрайә  
Мах уынгәджы тохы стәм.

О, нә тәригъәдәй знагыл  
Бауой сахәттә цыбыр,  
Ацы тугәйдзаг фәндагыл  
Мах кәй фыдәй цәуәм ныр!..

Афонмә наехимә, хәхты  
Уалдзәг раләууыди, уым  
Ныр нә хорз фыдәлты зәххыл  
Гутонәй кәениккам хүым.

Уым нә алкәмән куы ләууы  
Сыгъдәй ие ‘намонд хәдзар,  
Уым нә алкәмән куы хъәуы  
Ногәй аразын йә цард.

Цәй-ма, цәй, уәдә, хәләрттә,  
Иу ма, иунәг бырст әрмәст! —  
Знагән аскъуыйа йә зәрдә,  
Әмә басабыр уа хәст.

1945





ГАФЕЗ

## ГЫЩИМАӘ

1

Мә тызмәг гыщи, зулдзастәй мәм ма кәс, —  
Ам дуртә дәр цыбыртты сыгъд кәнинц.  
Ды мын дзырдтай: «Дә фыды ‘харгард ахәсс,  
Фыды фарн дә нә бауадзәэн кәлын».

Ам зәрдә хъумә ‘хсоны сау къәртт феста,  
Нә уәнгтә уой Батрадзы буарау сәрст.  
Фыдаелы ‘харгард рәестәг иуварс фехста,  
Ныр сармадзанәй, танкәй цәуы хәст.

Мә тызмәг гыщи, зулдзастәй мәм ма кәс,  
Дә иунәгыл мын ды дә зәрдә дар. —  
Әгады номәй а ләшпүйән ма тәрс:  
Дә дзидзитәй мын бадардтай әхсар.

1942.03.07

## 2

Хәстон әмбәлттәй алчи дәр фәфыссы:  
 «Әрңаудзынән, аңхъәлмә-иу мәм кәс».  
 Уәу-уай, гыцци, Ҙәмән сайон мә ныфсы,  
 Ҙәмән кәнон мәңгзәрдәвәрән әз?

Хәст адаргъ и, — йә кәрон нәм на зыны,  
 Да урс хилтән дзы судзынәй тәрсын.  
 Хәст цалынмә ныккәнөн әз мә быны,  
 Уәдмә мәм ма кәс... Исты ма фәрсыс?

1942.05.07

\* \* \*

Иуварс, тызмәг денджыз,  
 Иуварс, кәрәф денджыз,  
 Зәрдә дә схъәстә!  
 Цард әмә рухс бонтә,  
 Фидәнн амондтә  
 Фестай мә бастан!

Ма хәсс дә уләнтә,  
 Макә ләбураңтә,  
 Ницы дә дарәм.  
 Не стыр фыдыбастан  
 Чи ңыд мәнгард хәстмә,  
 Уымән нај барән.

Иуварс, тәлтәг денджыз,  
 Иуварс, әлгъыст денджыз!  
 Ма бырс мәстджынәй.  
 Райгуырән урс хәхтәм,  
 Къәдзәхтәм, тар хъәдтәм  
 Не сәххәсдзынә.

1943





*ЦӘГӘРАТЫ Максим*

## ЦӘУЫ МА ХӘСТ

*Мыртазты Барисән*

Цәуы ма хәст.  
Цәхәр арт судзы бәстыл,  
Нә сәрмә бады даргъ фәндәгтырыг.  
Мәләт сырдау әрбахъуызы нә фәрсты,  
Нә фәдыл зилы маргәйдзаг нәмыг.

Цәуы ма хәст.  
Бындзарәй ризынц хәехтә,  
Әнкъуысы зәхх... Тыхджындәр ниуы уад.  
Нырма бырсы фәстаджы стыр гәрәхты  
Йә риуы ‘мбәрпү уәрәсейаг салдат.

Цәуы ма хәст.  
Нә сау аласа бәехтән  
Кәлү сә фәздәг. Разәй лидзы сырд...  
Джызәләй раст Германы ‘лгъыстаг зәхмә  
Тымыгъты дәр әнәңдәугә нә уыд.

Нæ уыд æнæцæугæ!  
Нæ маst фæйлыдта,  
Нæ риу нын хордта адæмæн сæ зын.  
Фыдгулты бын næ ныйяраæг кæй куыдта,  
Уый нал фæрæстой зæрдæтæ хæссын.

Нæ уыд æнæцæугæ:  
Нæ хоты хъарæг  
Цыди næ хъустыл. Ноджы цæстыл уад:  
Сывæллæттæн уыд уацары сæ дараæг, —  
Кæйдæр фæсдуар æвæгæсæгæй мард...

Нæ уыд æнæ цæугæ!  
Нæ райсомбоны  
Цæмæй уыдаиккам сæрибary æвджид...  
Æмæ бырсæм — næ дзыллæйы хæстонтæ,  
Æрмæстдæр размæ! — азæлы næ сидт...

1944

*Венгри*





ЧЕХОЙТЫ Сәрәби

\* \* \*

Әрхаудтә, ме ‘мбал, мәнә,  
Мәләтдзаг ңәф фәдә,  
Фәстаг ызмәлд ма скәны  
Дә тугәрхәм зәрдә.

Нылхъывтай къухты гәрзтә...  
Нә дә кәнын аэз хъаст...  
Хәрзбон, хәрзбон. Дә фәстә  
Әз райсдынән дә масть.

Мәнән дәр конд мә амонд! —  
Цәуын уал размә цырд.  
Фыдыбәсты сәраппонд  
Хәңын хъәуы, хәңын!

1941

\* \* \*

Кәүгә-иу ма кән, сау хабар куы райсай, —  
Әдзухдәр хәстәй хорз хабәрттә най.  
«Фыссы та хорз» — мә хоты мын-иу асай...  
Дә бон дәхәдәг зондзынә мәнәй.

Хъәр мәем-иу кән. Фәзындзынән дә хъәрмә.  
Цыртыл тагъд ма кән, — ницы у гәххәтт...  
Әдзухдәр кәс мә писмотәм әнхъәлмә,  
Мә ныфс та у мә мәләтән мәләт.

1944





*МЫРТАЗТЫ Барис*

## **МАЕ НОМ НЫФФЫСТОН РЕЙХСТАДЖЫ КҮУЛЫЛ**

1941 азы 22 июнь... Ахәм рәсүгъд райдзаст бон уыдис, әмә адәймаджы маргъяу фырцинәй тәхын фәндиди. Уалынмә... Уалынмә радио фехъусын кодта, Гермайнаг фашисттә әрра бирәгътау гадзрахатәй нә Райгуырән бәстәмә әрбабырстой әмә сын аккаг ныхкъуырд раттын хъәуы, зәгъгә. Командиртә әмә әфсәеддонтә иуцъусдуг джихәй ләууыдысты... Цас әмә цас фәрнджын фәндтә фәссык!

Нә батальон әвәстиатәй сарәзта әмбырд. Не ‘пәтүшкөн’ фәндонәй уынаффа хаст әрцыд, ңамаң нә, цы амал ис, уымәй тагъдәр фронтмә арвитой. Фәлә уышы хъуыддаг әевиппайды нә рауди, чысыл уал фәләүүт, уә курдиат нә рох нә уыдзән, зәгъгә.

Әмә рәхдҗы раләууыд нә тырнындзинад сәххәсты рәстәг. Красноводски горәты Хъаспийи денджызы нә батальоны сәвәрдтой науы. Нау та кәд хүнди «Ирон». Ирон ләппутә та не ‘фәсәддон хайы сәдәйә фылдәр уыди. Цыма нә райгуырән хәдзармә бахаудтам, афтә нәм фәкасти нау «Ирон»-ы. Къуыри фәңгиздистәм — раздәр денджызы, стәй та Волгәйи доны. Уый фәстә нау «Ирон»-әй — хәсты быдымрә. Әмә — тугәйдзаг фәндәгтә, ңажәры тымыгъдҗын стәртә... Цынае бавзәрста салдаты уд зынджы зилгәдымгәты, зынджы хъаймәтү! Цәгат-Кавказаг, Хуссайраг, 4-әм Украинааг, 1-әм Белоруссаг фронтты!.. Суанг Хурныгуыләнмә — Польшәмә, Германмә!..

О, әмәе 1945 азы нә хәстон хай дәр — Германы басәтдүкүтү, Берлин байсдукту рәнхъыты.

Немыңға фашистон әффсад йәх хәцәнгәрзтә куы әрәвәрдта әмәе уйын номаң фельдмаршал Кейтель иуырдыгәй, иннәрдүгәй та Советон Җәдисы номаң маршал Жуков Германы капитуляцийы акты сәк күхтә цы ран әрәвәрдтой, уыңы ранмәе нә батальон ләууыди бынтон әввахс...

Уәлахизы хабар куы фехъуыстам, уәд нә афицертә әмәе салдәттә куыд цин кодтой, уйын радзурынмә зын сарәхсән у. Бирә көрдтү алы хотыхтәй кады әмәхстән, бирә салдәттү топпыйтәй намысы гәрәхтән баштайын нал уыди. Уәдә дзы ацы рәнхъытә фыссәг дәр йәх хәдәхсгәйә гилдзыты әнәхъән къопп равдәлон кодта. Уйын уыди ахәм уалдзыгын әрвиәрын, әмәе фашизмын фәтых уәвүйни кадәг, уәлахизы симфони чи әрцагъята.

Гитлер әмәе йәх хъузәттә сә маргәйдзаг пълантә, әнәуын нон хъуыддәгтә кәцәй фәтыйдтой, уыңы Берлины рейхстанды къуымтү әз дәр әрзылдтән. Әз дәр ын йәк къулыл ныфыстон: «Фылдан әмәе фылдәг бирә нә хәссынц...»





*Александр Матросов цы сгуыхт-дзинад равдыста, ахәм сгуыхтытә равдыстой цыппар ирыстойнаджы: лейтенант Дзотты Лазәр, сержант Иван Недвижай, сержант Калоты Алык-сандр (әртәйә дәр сә риутәй бах-гәдтой знаджы дотты амбразурәтә) әмә гвардийы сержант Хъайтыхъты Азәмәт.*

*Азәмәт абор дәр у цардәгас, ңәры Дзәуджыхъәуы, сисиц Цәгат Ирыстоны адәмон фыссәг, къорд чиниджы автор. Сгуыхгә та фәкодта 1944 азы 22 июны Витебскиы областы, Плиговкә, зәгългә, уыцы хъәумә әввахс.*

Үәвгә йын йәхимә байхъусәм:

«1944 аз. Июны фыщаг бонтә. Госпиталәй рацыдтән әмә мә фәстәмә арвыстой 51-әм гвардион әхсәг дивизимә. Уый үәд архайдта Белоруссийы Витебскиы горәтү цур хәстыты. Мән бакодтой фыщаг батальонмә, сдән автоматәй әхсәджыты хайы командир.

Уыцы мәйы дыккаг әмбисы нә взводы фәзынди иу әнәзонгә старшина. Әрхызти нә ныккәндмә. Уадиссагәй мәм цы раиртәста, нә зонын, фәлә дын мәм куы ‘рбауайд әмә куы ныщцин кәниид:

— Ме ‘фсымәр! Мәнә ма ме ‘фсымәр! — әмә мә зәрди-агәй ныхъхъәбыс кодта. Йә хъәбысәй мә нәма суагъта, афтәмәй мә рухсмә аскъәфта. Әмә хорзау нал фәзи, йә хұрсығъд ңәсгом фырағсәрмәй ныссырх ис. Йә чемы куы ‘рцыди, үәд мәм йә тыхджын къух әрбаивәзта:

— Старшина Айтыхов, батальоны комсорг, — әмә ма йә ныхасмә бафтыдта: — Бахатыр мын кән, кәимәдәр мын фәивдәзаг дә.

Әз әм кастән әмә дзы мә зәрдә ныррухс — саджы фи-сынтыл амад кәмәй фәзәгъынц, ахәм. Йә ңәстәнгас — әргом, зәрдәхәлар. Әхсидгә цыма бакодта — үе ‘рфгуытә ңәргәсес базыртау. Йә риуыл әрттывтой Сырх Стъалыйы, дыккаг әмә әртыккаг къәпхәны Намысы ордентә. Әз дәр мәхи

бацамыдтон. Мæ ном йæ зæрдæмæ фæцыди æмæ йæ æнувыд хъæлæсæй цалдæр хатты загъта: «Азамат, Азамат... Лермонтовы «Нæ рæстæджы хъайтар»... Гъемæ хорз, æфсымæр. Ныр маx бар уадз знагимæ тоx кæнын!»

2-æм июны хæсты размæ кæрæдзийæн радтам нæ хæдзæртты адристæ. Нæ артиллери, разæй чи æрфидаp, знаджы уыцы хæйтты куы æхста, уæд абырсыны размæ кæрæдзийæн ахъæбис кодтам.

Знаджы фидæрттæ рæмудзгæйæ, нæ гвардион хæйттæ арф баирвæзтысты фæсчылдыммæ. Хæсты рæстæг куыд удуæлдайæ архайдта Изгутты Айтыхов, уый мæхи цæстæй федтон. Тæрсын цы у, уый цыма йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыди, хæсты артæн йæ цыренмæ йæхи æппæрста. Гранаттæй срæмыгъта знаджы сармадзан, ноджы иу сармадзанласæг машинæ, балæбурдта æмбæрзтсæр акъопмæ æмæ автоматаj æхстæйæ немыцæй дзæвгар ныщагъта. Афтæ сындæггай знаджы фæсчылдыммæ арфæй-арфдæр цыдыстæм, æмæ ма ноджыдæр абырстаиккам, фæлæ нын нæ размæцыд фæураæтта дзотæй æхсæг. Уæд батальоны командир мæнæн бардзырд радта, цæмæй дзотмæ бабырон æмæ йæ ныххъус кæнон. Мæ къухæй ныzzæгæл дæн танкраЙæмудзæн гранатыл æмæ абырыдтæн цыимарабынты.

— Max дын æххуыс кæндзыстæм, зынаргъ Азæмæт! — хъæр мæм кодта Айтыхов. — Размæ, размæ, гъе-мардзæ!

Æз бырыдтæн размæ, мæ мæлæтмæ æввахсæй-æввахсдæр кодтон. Мæ алыварс хæлдышты снарядтæ, минæтæ, мæ сæрмæ æхситт кодтой нæмгуытæ. Мæ быны зæхх æнкъуысти. Мæ сæр уæлæмæ нæ исгæйæ, мæ хъус дардтон пулеметы къæрцц-къæрцмæ æмæ бырыдтæн размæ, æввахсæй-æввахсдæр кодтон дзотмæ. Нысан баргъæвæн уыди, афтæ йæм куы баввахс дæн, уæд ыл баппæрстон гранат. Дзоты дзыхæй ракалди сай фæздæджы къуыбылæйттæ. Пулемет фæхъус, æмæ та гвардионтæ размæ абырстой. Æз уæззау цæф фæдæн, мæ туджы мæцыдтæн. Мæ хъусты азæлыди старшинайы ændonвидар хъæлæс:

— Размæ, Райгуырæн бæстæйы сæраппонд! Ур-р-ра!

Уый фæстæ госпиталы хуысгæйæ, æз базыдтон: Изгутты Айтыхов фыццæгтимæ балæбурдта Плиговкæйы хъæумæ. Радтой йын Советон Цæдисы Хъайтары ном. Мæн та схорзæх-джын кодтой 3-аг къæпхæны Намысы орденæй. 1944 азы 25 июлы Литвайы CCP-ыы Зарасайы районы хъæбатыры мардæй фæмарди Изгутты Айтыхов...»



СЕЧЪЫНАТЫ Ладемыр

## ТОСЯ

(Скъуыддзаг радзырдәй)

Фыдынаджы ныхмæ тохгæнæг æрыгон чызг Тося дæлгоммæ хүйссыдис Райтуырæн бæстæйи зæххы риуыл. Хүйссыдис, æмæ æнаахкосæй æфхæрд чи ‘вzæрста, уыцы зæхх хъарм кодта йæ сыгъдæг буарæй.

Кæссы размæ, знæтæм, æмæ йæ зæрдæйи цы æнæуынгæ сындзытæ фæнхысы, уыдон рыстæй йæ буар уазалриз скæны, тынгдæр рафыцы йæ маст. Сæ хъæуы, цæвиттон, рæсугъыл нымад уыд, ныр йæ ныхыл цавæрдæр дæлбазырбадæг лыстæг кæлмытæ сæхи æрбаскъæрдтой æмæ æнæзæрдæмæдзæугæ æнцъылдтæй ныуугътой сæ фæдтæ. Чи ма сæ сраст кæндзæн, чи ма сæ сисдзæн?!

Йæ цæстом сыгъдæгæй чи фæдардта, уыцы лæппын сылгой-магæн йæ алыварс, «уæдæ ма афæлварæм», зæгъгæ, кæй цæстæнгас дзырдта, ахæм уæйгутæ знаджы ных къуырынмæ гæппæввонг уыдисты æмхуызонæй дæр.

Нæ кæссы, иуырдæм дæр йе ‘нгас не здахы Тося. Аермæстдæр размæ — знамæ. Сырх дзуарæфтыдæй йæ фарсмæ зæххыл æнцайы хызын. Иуахæмы йæ басгæрста æмæ хинымæр афтæ: «Тæхуды, тæхуды, дæу мауал байгом кæн, дæуимæ мауал фен туджы пырхæнтæ...» Уыцы хъуыдитæ куыд кодта, афтæ æваст йæ цæстытыл ауад Павел — йæ уарзон. Нæ цард байу кæдзыстæм, зæгъын дæр сын кæрæдзийæн нæ бантyst, афтæмæй сæ хæст фæйнæрдæмьты фæхаста. Нæй æмæ нæй хабар сæ иуæй иннæмæ. Уæвгæ дæр сæ чи кæдæм ныффыстаид?...

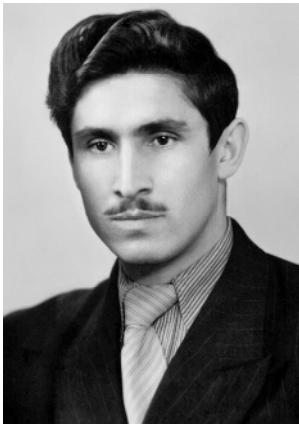
Тосяйы быхсәнтә куы сафтид сты, уәд хәрз үзырып писмо рарвыста, хәстү арт пилләттә кәм калдта, уырдыгәй Павелы мадмә. Фарста йә: «Цы фәцис, әппүн дзы ницы хабар хъуысы әви барәй йәхи ныхъхъус кодта? Кәд ацы фыд-заманты ахәм сси, әндәр мә уый нә уырны...»

Мады цәссыгтә фыстәгыл зындысты, афтәмәй радта дзу-апп: «Кәй аххосәй нал ис, уыдан дәлдзәх фәуәнт, участән... Киевы бынмае йә танк басыгъд, йәхәдәг йәхи уацары нә радта, әмә...»

Ныбырсты размә Тосяйы цәститә тъәбәрттәтәй нал әнцадысты: цәссыгтә әрызгъалын йә сәрмә нә хаста, фәләйыл уәддәр хъыг фәтых, әмә дәлгоммә цы зәххыл хұыссыд, ууыл йә әрвхуыз цәститәй әрхаудысты ставд, хъармәртәхтә.

Әнәзонгә салдат әм ие ‘ргом фездәхта әмә йәм афтә фәкаст: «Ныртәккә зәхх ссудздзән йә тәригъәдәй, фәлас-дзысты, бабын кәндзысты ивылд дәттә знаджы... Уәвгә, хәрзсәфт бауыздзән, куыздзы тугәй әхсад...»





НАФИ

## САЛДАТЫ САГЪÆС

Блиндаж — уынгæг, сыйджытдзар, салдфарс, уазал...  
Нæ рухс — консервы къопп, цъæх цинелы фæсмын.  
Кæмэндæр райсом судзгæ зды — йæ адзал,  
Кæмæдæр ныр мæлæт фæндаг нæмы...

Фынæйæ чидæр «Размæут!» ысдзырдта.  
Ирон лæппу цыдвæлладæй хъæрзы.  
Куы уа дæ мæлæт цархæссæг дæ фырттæн,  
Уæддæр мæлын у алкæмæн дæр зын.

Уыдзæни махæн фондз сахатыл абырст,  
Ыссардзысты уым бирæтæ мæлæт,  
Фæлæ нæ ивы цæсгомæн йæ ахуырст, —  
Æмбæхсы алчи зæрдæйы йæ мæт.

Нæмыгдзæфæй фæуыдзæн цард ысдзырдмæ.  
Салдаты мæрддзаг — цинелы фæдджи...  
Хæсдзæн ын исчи дидинтæ йæ цыртмæ?..  
Фæстагæттæ, уый чи уыдзæни, чи?



# ХУАДОНТЫ ИССЕ: 100 АЗЫ



ХУАДОНТЫ Иссе

## ХЪУЫРАНЫ ДУГ ФӘЦИ

(Хицән сәргәндтә)

4

Адәм хәсты быдырәй здәхын байдытой. Сәрәгасәй чи бazzад, уыдан сәргүбырыәй дзырдтой се 'дзард әмбәлтты хабәрттә.

Раләууыдысты хосгәрдәнтә. Уыгәрдәнтәм раңыдысты әнәбон зәрәдтә әмә әнахъом сабитә. Ацы хатт дәр та Тугъантә нә батыхстысты. Адәмы хәстмә сәхәдәт әрвиштой, әмә сә чи хъуыди, уыданы ныуурәдтой.

Хәстәй чи здәхти, уыданән сә зондахаст аивта, фыщагау къәрцхъусәй нал хъуыстой моллоты әмә зәрәдты ныхәстәм. Иу иннәйы цы закъонтәм гәсгә дәлбар кодта, уыдан сафинаң кәй сты, уый әмбарын байдытой.

1916 аз. Хәст әгәр кәй ныддәргөвәтин, бадилатә уый әмбәрстой әмә дыгурәтты разәнгард кәнын райдытой службәмә аңауыныл. Дзырдтой сын: «Уә къонаты рәбын бадгәйә уыл худинаджы тақк сбадти, әмә уын ныр уәхи равдисыны фадат фәци». Фәлә дыгурәттәй хәстмә ңауынмә ничи баңыбәл. Службайы рәстәг уырыссаг салдаты дараестә кәй фәдарынц, уый дәр зыдтой әмә уымәй та сә удхәссәг уыдтой. Воздвиженскай ардәм әркодтой Ёртыккаг фистәг гәрзиғтонг полкъ. Уый дәрәнгәнгә әрзылди Ирыстоныл, ныхкъуырдәттәг сын никуы фәци. Цы гәнән ма уыди мәгуыр адәмән әмә службәмә ңауынны сразы сты 1887 азы кәй сараптой, уыцы ирон эскадрон дәр әгъгъәд нал уыди.

Дзәуджыхъеуы хиңау тел телі фәстә цавта Бетъырбухмә, ирәттә фәстаг ләдҗы оңг җәттә сты службәмә цәуыныл, зәгъгә. Уый афтә әнхъәл уыд, әмә-иу хәлттәм гәсгә афәдзы дәргұры цы сәдә ләдҗы акодтой, уыданы бәсты хәстмә кәй ақәудзән мин ләдҗы. Әмә сәйраг командыгәнәгәй күирдта, цәмәй йын радта ирон эскадронәй бәхджынты полкъ саразыны бар. Ард хордта, сомытә кодта, ирәттә иннә адәмтәй паддзахыл иузәрдиондәр кәй сты, уый тыххәй. Бадилатә фәдылдоз къәбылатау силләг сты, горәты хиңауән йә алы дзырд дәр әххәст кодтой. Дыгураңты раз сә мәлгъәвзаг аугътой, паддзахыл сәхи әнувыдәй күы равдисой, уәд сәм цы стыр фидән әнхъәлмә кәсы, уый сын сә цәститыл уайын кодтой. Революцийы рәстәг та бадилаты сәйраг хәңгәрз сси дин, дзырдтой фыдаелтыккон әғъдәутты сәрил, райгуырән бәстәйи сәраппонд сидтысты хәстмә. Адәм ма уәд әүүәндәйсты диныл, әмә сә фылдаәр хай бадилаты фәстә ақыдысты. Фәлә уалынмә адәм иугай-дыгай фронтәй лиздын байдытой. 1905 азы хаст чи уыд, уыданәй дәр чидәртә әрәиздәхтысты.

Фылдәрәй-фылдәр кодта Кермены партийы уәнгты нымәң. Уыдан та тынг хорз зыдтой, мәгуыр адәмы хәстмә хъәздүгүты пайдайән кәй тәрынц, уый.

Нә хъәуы партизанты сәргъы ләууыди Мурбег. 1905 азы уый дәр змәнтджытыл нымад уыди, әмә йә Сыбырмә ахастой. Адәмы-иу дуканигәсттыл ардыдта, сыгъта дуканитә, сә товартә сын-иу доны бакалдта. Дуканигәстәй чидәртә фәтарстылы әмә-иу сә товартә мәгуыртыл байуәрстой. Хъәздүгүты дуг фәци, зәгъгә, әнхъәлдта Мурбег әмә йә зәрды уыди Тугъанты ныфталгәрон кәнүн, фәлә йә уайтагъд әрцахстой.

Ныр сыздәхти Сыбырәй, әмә, йә цардәй чи сфермәңцид, уыданы әрәмбырд кодта, ахуыдта сә хъәдмә әмә уал уым бафәсвәд сты. Мурбеджы фәдыл ақыдысты, урс әфсадмә акәнныәй тас кәмән уыди, уыдан дәр. Дзырд «партизан» уымәй размә дыгураңтә никуы фехъуыстой. Зәрәйтәй бирәтә афтә әнхъәл уыдысты, цыма партизантәй — абырджытәй уәлдай нәй, әмә сә койә дәр әмризәдҗы рызытысты.

Партизантән разамынд ләвәрдтой керменисттә. Уыдан нырма чысыл уыдысты, фәлә цыфәндыйә дәр архайдтой, цәмәй дзыллатә сә фәдыл ақәуой, ууыл.

Амырханы фәэзындыл бирә рәстәг нә рауда, афтә нәм баджитул кодтой. Амырхан сә күухы бафтыди, акодтой йәәмәй йә фәнадтой. Цәрәнбонты ностә кәмәй бazzайы, ахәм цәфтә әруади йә сәрыл. Ныр та йә, урсыты әфсадмә кәй нә акуымдта, уый тыххәй ахәстоны бакодтой.

Хъәуты бадтысты әфхәрәг къордтә. Сә иуы сәргъы ләууиди Дзиго. Куыд дзырдтой, афтәмәй йын хәсты рәстәг хәрзцыбыр әмгъуыдмә радтой афицеры цин. Дзиго тынг әгъятыр уыди. Йә къорды уәнгтәм-иу радта сидтонты номхыгъд, коммә чи нә касти, уыдоны-иу мәләтдзаг над фәкодтой, стәйиу ын сәй йә размә батардтой.

Амырханы дәр Дзигойы къорд әрцахста.

## 7

Партизанты нымәң бонәй-бон фылдәр кодта. Хъәуәй атардтой урсыты. Иу сәумәрайсом дын маҳ, цалдәр ләппуйә, хызтам нә бәхтү. Хуры тынтаң әртәх тәмәнтә калдта. Әрәфы фаллаг фарс уыдисты бадилаты цәрәнтә. Бадтыстәм аәмә кастыстәм уыцы хъәуы зәппәдзтәм. Ныхастә кодтам:

— Зәппадзы рудзынгәй чи бакәса, уый, дам, фынтае уын-дзәни, фәлә сә никуы бахъуыды кәндзән.

Уыцы ныхастә хистәртәй әрхъуыстам.

Әрәфы цәхгәрмә әрбаудисты цалдәр барәджы. Уырыс-сагау нын цъәррәмыйдтытәй адзырдтой:

— Сечас ждес воеват!

Уә фос, дам, рәвдзәр тәргәут, аәмә уә нә цәсты кәронәй дәр куыд нәуал фенәм, афтә. Нә бәхтү нә разәй айстам, уәвгә та нә, «воеват» цы нысан кәны, уыйничи зыдта. Бирә рәстәг нәма рауда, афтә айхъуыстам гәрәхтә. Әваст нә цәст никәуыл әрхәцыди, фәлә чысыл фәстәдәр ауыдтам: Әрәфырдыгәй фәцәйтүндзыдтой дунейи барджытә. Уыйбәрц уыдисты, аәмә сә нә бон баннымайын дәр нә баци. аләууыда-иккам ма, фәлә, чидәр бадилаты хъәуәй маҳмә кәй хъавы, уый нә бауырныдта: нә бәхтәй иуыл нәмыг сәмбәлди аәмәй әидбинаят цъилау ныззылди. Хъуамә лиздзынмә фәууыда-иккам, фәлә нә хистәр әмбәлттү нә бафәндүйд — пыхсыты, дам, бамбәхсәм аәмә, цы уыдзән, уымә кәсәм. Тыгъд быдыры азгъоргәйә дыл нәмыг тагъддәр суайдзән. Пыхсыты аууон нынныгъуылдыстәм. Әлпинәрәджиау гәрәхтә фенцадысты.

Фәдисәттә Ҿадәггай нә цурты фәстәмә здәхтысты. Дыуәйи дзы базыдтон: мә фыдимә «Тымбыл хъәдмә» хәринаң күс баластам, уәд сә федтон. Бирә нә рауда, афтә хъәуы Ҿәрджытә къордтә-къордтәй цәуын райдыдтой. Күс-иу чи рахъәр кодта, күс чи:

— Мурбек кәм ис? Чи амардта Мурбеджы?

Мурбек Әрағы был хүисгәйә баззад. Ҿалдәр нәмыйджы суади йә сәрыл, әмәй йә сәры магъз йә цәстомыл әрсаха. Баныгәдтой йә. Уыцы бонты нә хъәуккәгтә сә ахсәжиаг хъәбултәй бирәты бавәрдтой, әмәй Мурбеджы зиан диссаг никәмә фәкасти.

### 13

Иурайсом нә хәдзарәй күсд раудаттән, афтә мә хъусты азәлыдысты адәмы тыизмәг хъәртәе. Сә разәй дыууә ләджы, афтәмәй нә уынгты дуне адәм әрцәйцыди. Ләгтәй иуы бәрзәйыл — уәрдоны дыууә цалхы ауыгъд, йә къәхтә-иу йә быны фәдидагъ сты. Иниәуыл та әрцауыгътой фысы риуыгуыдыр. Фосау сыл бәттәнтә бафтыдтой. Адәм сәм гәппәввонгәй ләуыдысты. Сывәлләттә сә фәдил уадысты. Әз сә астәумә базгъордтон әмә цы 'рцыди, уымәй сә афарстон.

— Поро кәйдәр фыс адавта, — загътой мәнән.

Поройы хәдзары, дам, баджигул кодтой, фәлә дзы ницы ссарадтой. Джигитулгәнджыты зәрдә ма әхсайдта, Поройы мад кәм хүиссыд, уыцы сынтағмә.

— Сыст уәләмә, — загъта милиционер зәронд усән.

— Мә бон стын күс уаид, уәд афтә хүиссин, мә къона, — къулсәрәй бакодта зәронд ус. Дыккаг хатт дәр та йәм бахатыдысты, әмә уәд Поройы мад әлгъитынмә фәци:

— Хуыцау уын най, джауырәй гуырдтә! Фесәфут мә хәдзарәй!

Уәд милиционер зәронд усы гобан рахъил кодта, — кусарт кәд разынди йә быны. Ахастой дзиңда. Акодтой Поройы дәр. Поройә бадомдтой, әмәй йе 'мдавдҗыты нәмттәе ранымадта. Сә иу разынди Поройән йәхі әфсымәр. Уый ма сә къухы бафтыд, фәлә иннәтәй хъәуыничиуал разында.

Поро ләгъстә кодта, суадзут мә, зәгъгә. Ҿелхытә кәуыл әрцауыгътой, уый та йе 'фсымәр Батыр уыди. Иуахәмәй йә зәнгтә йә быны фәдидагъ сты әмә әрхауди. Аппәрстой йын йә уәзәгтә

әмәе та йә дардәр акодтой. Поро бавдәлд әмәе уынджы бәрәг-астәу цыыфы ныддәлгом. Фысы риуыгуыдыр, дам, куынәе айсат, уәд, дам, нал сыйтдзынән. Ничи йәм байхъуиста — схәңдис-ты йыл әмәе йә сә разәй атардтой. Цалынмә хур дзәвгар суади, уәдмә фәрратәр-батәр кодтой дыууә әфсымәры, стәй сә хуы-лызд рәттәй бәлласмә бабастой. Чысыл ләппутә сыл әрәмбырд сты әмәе сыл тутә кодтой. Хур куы әрәндәвта, уәд рәттәе хус кәнүн райдытой, әмпүлдисты әмәе сә буары ныгъуылын байдытой. Уыцы хъизәмарән нал бафәрәзтой әфсымәртәе әмәе ныккуыттой. Суагътой сә әмәе сә скъәты бакодтой.

Нәе хъәуккәгтәй иуы ном Хъарабас хуынди. Фылдзәриндәр адәймагән скәнән нә уыди. Хъәуы ахәм нал баззад, әмәе уый кәй нәе бафхәрдта — кәмән йә бәх адавта, кәй әлгъитгә ракодта, кәй нәемгә... Иуахәмы та хъазты кәимәдәр фәхыл. Йәе бол ницы бауыздән, уый бамбаргәйә йәе дамбацамә фәләбурдта. Хъарабасы хистәр әфсымәр дәр хъазты разынди. Бацыди Хъарабасы цурмә әмәе йын сабырәй загъта, дәхи ардыгәй айс, зәгътгә. Хъарабас йәе коммә нәе бакаст, ралгъыста йәе. Әфсымәр мәстәй рафыхт әмәе Хъарабасы уадулән иу ныуудәста. Уәд Хъарабас ие 'фсымәры багәрах ласта...

Хъарабасы әрцахстой. Ничи сыйрдта йә сәрыл. Милицәйы хицау ын марыны тәрхон рапаста, әмәе дзы ныйиарджытә сә къухтә бафыстой. Дыккаг бол Хъарабасы къухтәбастәй ракодтой, хъәуыл әй әрзилын кодтой, стәй йәе быдырмә ахуыдтой. Хъәубәсты адәм йәе фәдыл аивылдисты. Иу ран әй доны был әрурәйттой. Йәе акомкоммә милиционертә дыу-уә рәгъәй сләууыдисты — иутә сә уәрдҗытыл, иннатә — уырдыг. Милицәйы хицау сын әхсыны бар радта. Топпытә әмхузыонәй ныннәрдисты... Адәм дәлбылмә ныххәррәтт ластой әмәе марды алышарс адзыгуыр сты.

Гъе, ахәм хабәрттә дәр-иу әрциди Дыгурь. Уый уыди мидхәстәй цалдәр азы фәстәдәр. Ахәм ног әгъдәуттыл фәцахуыр сты, баuarзтой сә, фәлә сә кәронмә нәма бам-бәрстой.

Хъарабасән йәе уәләдарәстә дәр нал аивтой, афтәмәй йәе хибар ран банағәйттой. Уыцы изәр әрциди тәрккъәвда, әмәе адәм дзырдтой: «Хуыцау Хъарабасыл йәе цәссиджы хай-калы, уымән әмәе комдарәнты амарди».

Зәрәйттә әддәмә нал цыдысты, кәрәдзийә әмбәхстысты.

Хъус-хъус дзыртой, цыма Хъарабас йæ ингæны нал ис — дзуар, дам, æй систа æмæ, дам, æй Хуыцаумæ ахаста. Уыцы ныхæстæ бирæты бауырныдтой. Сывæллаттæ-иу изæрдалынгты æддæмæ нал рауæндысты. Мæзджытæй кæй рацыдтæн, уый тыххæй æз дæр мæхи тæригъæдджын хуыдтон æмæ тарстæн, Хуыцау мæм куы фæхæрам уа, уымæй. «Мæнæн дзæнæтмæ фæндаг нал ис», — хъуыды кодтон æз.

## 21

Бонтæ цыдисты. Æз уроктæм цыдтæн. Математикæйæ фæстæмæ иннæ предметтæй истон æвзæр бæрағгæнæнтæ.

Иухатт мын бурятаг лæппу Михаил радта иу чиныг, йæ сæр «Капитаны чызг». «Тынг хорз чиныг у, æмæ йæ бакæс, — загъта мын уый. Цалдæр къуырийы дæргұы йæ фæкастæн, стæй мæ Михаил бафарста: «Цы бакастæ, уый мын нае радзурис?» Мæ зæрдыл дзы ницы бадардтон æмæ йын цы радзырдтайн! Уæд уый бавдæлди æмæ мын чиныджы хабæртæ кæрæй-кæронмæ фæдзырдта. Æмæ та мын æй дыккаг хатт бакæсын кодта. Дыккаг касты фæстæй йæ мæлæты хорз бамбæрстон.

Нæ къласæн скодтой æмбырд. Æз математикæйæ фæстæмæ иннæ предметтæй æвзæр бæрағгæнæнтæ фæистон æмæ мæ, уыцы рæстæг кусæг факультеты цы цæттæгæнæг къорд бай-гом, уырдæм баивтой.

Райдыдтой зымæджы каникултæ. Афæхъо ацыди наехимæ. Æз, мæ уæлæ цы скодтаин, уый нал уыди æмæ, кæд исты æхçайы капеччытæ акусин, зæгъгæ, Ленинграды баззадтæн.

## 22

Ахуыргæнæг нæ уырыссаг лæппутæй цыппарæн бафæдзæхста, уæ хъус æм фæдарут, зæгъгæ. Æмæ æз дæр мæхиуыл нал ауærстон.

Ұалынмæ мæ фыццæгæм курсмæ айстой.

Диссаджы хабæртæ æрцыди уыцы рæстæг. Дзæбæх кæй зыдтон, иу ахæм чызджы дын (æртыккаг курсмæ цыди, ахуыры раззагдæртыл нымад уыди) иубон куы ацуҳ кæниккой. Цæвиттон, фæскомцæдисмæ куы цыди, уæд не схъæр кодта, сауджыны чызг кæй у, уый. Æмбырды студенттæй иу систади æмæ иыл къæм абадын дæр нае бауагъта, фæлæ йæ ныхæстæй ницы рауади. Рацæй-рабон, æмæ дын лæппу диакъоны фырт

куы разынид, ноджы кәд уыдысты иу хъәуккәгтә.

«Рог кавалери» мын мә бәрны бакодтой чысыл әхсәнадон күист. Max ссәдзәй ләмбынәг фәкастыстәм ахуырдауты гәххәттытәм. Кәуылдаәрты дзы фәгуырысхо стәм әмә сәм нае хъус дардтам. Нә зәрдә кәмә әхсайдта, уыдонән сә фылдәры әппарын баҳуыди.

Чингуытә цас фылдәр кастән, уыйас хуыздәр әмбарын байдытон, дины скъолайы нын цы дзыртой, уыдан мәнгдинад.

Уырыссаг фысгә күистәй нырма әзвәр бәрәггәнәнтә истон. Фәлә нын иуахәмы бафәдзәхстой: «Кәй цәуыл фәнды, уый тыххәй ныфғыссәд». Ахуыргәнәт нын нае күистытә бақасти әмә дын мә фыстән әппәты хуыздәр аргъ күы скәнид.

— Бакәс-ма нын ай. Бакәс-ма йә, — баййардтой ахуыргәнәджы.

— Кәд мын йә автор бар радта, уәд, табуафси, — загъта ахуыргәнәг.

Мәнән дәр фәләгъстә кодтой, фәлә әз не сразы дән.

Уалынмә каст фәдән фыццаг курс.

## ФЫСТАГ

Салам, Мери!

Хъазуатәй нахи җәттә кәнәм хәстмә, афтәмәй ныл бонтә әнәззынгә тәхынц. Цыма Мәскуйә тәккә знон ссытән, афтәмәй дыууә къуырийы бәрц рацыди. Бонай-бонмә фидардәр кәнәм, хәстон хъуыддәгтәм тынгәр арәхсын райдыштам. Топпәй архайынмә фыццаг хорз нае арәхстыстәм, ныр нае коммә кәсын байдыдта әнционәй. Тәрккъәвда йә тәккә тәмәнү вәйиы, уәддәр махәй иу дәр йә хъуыддаг нае фәуадзы. Абон әртә сахаты бәрц уарынмә фәдән, ныд-донласт дән, мә цинел дзәвгар фәууәззаудәр, уәддәр мә уавәр мисхалы бәрц нае фендәрхуызон, нымады дәр мәм ницы уыд. Афтә ныл Җәуынц бонтә.

Ахуыр кәнәм, нае хъарутыл нае ауәрдәм. Иуәй дәр нае рох нае, академийы кәй ахуыр кәнәм, инженерта хъумә кәй суәм, уый. Фәлә фронтмә аңауын зәрдәбынәй кәй нае фәнды, ахәмтә наем чысыл разындзән. Иу ахәм минут дәр ныл нае

ацәуы, фронты уавәрыл әнувыдәй кәд нә фәнүхас кәнәм. Алқай дәр фидарәй уырны, мах кәй фәуәлахиз уыдзыстәм, нә ныхмәй йә гәрзтә чи рабаста, уыңы цъаммар бөгъдаби Гитлерән Советон Әфсады бәрзәйсәттән җәфтәй йә мәләт кәй әр҆цәудзәни. Гитлеры афсады хәйттә рәестәгма мах зәххытә кәй бацахстой, уый та ууыл дзурәг у, әмә нә, әвәецәгән, адәмы мобилизаци скәнүн хъәуы, уый та афтә әнцион нәу.

Бирә сагъәстә, бирә бакәнинаг хъуыддәгтә мын ис (ахуыр, хәст...), фәлә ма уәddәр мә сәры әмә мә зәрдәйы стыр бынат разындзәни дәуән әмә нә сабитән. Әхцайы мур уәм кәй нәй, уый мә мары, фәлә уын уә царды уавәр фәхуыздәр кәнүнән әвиппайды ницы мадзал арын.

Зынаргъ Мери, афтә-ма бакән: мә костюм, мә туфлитә әмә мын мә хәдон ауәй кән. Мән ницәмән хъәуынц, ауәй сә кән әнәмәнг, әмә уал уын фаг уыдзысты, фәстәдәр та архайдзыстәм зондажындәр уәвүйнл. Дәхи дәр әмә сывәлләтты дәр хәрдхъугәй ма уадз әппүйнәр. Ныхас бухъ цардыл нә цәуы, фәлә, цәрынән цәйбәрц хъәуы, ууыл. Лагерьты кәдмә уыдзыстәм, уый дәр сбәрәг: әхсәзәм иуолы нә нә фәллад уадзынмә нәма ауадззысты — раздәры уынаффә аивтой. 6-әм иуолы фәстә дәр ма ам бazzайдзыстәм, нә фәлладуагъды фәстә нын лагерьты цы ахуыртә хъумә уыдаид, уыдан уыдзысты ныр. Афтә сты нә хъуыддәгтә.

Ноджы ма дын хъусын кәнүн: лагерьтәй суәгъд кәнән ис, әрмәстәр рынчын чи фәуа, уыңы адәймагән. Әз рынчын нә дән, стәй фәрынчын уәвүйнмә дәр нә хъавын (дәхәдәг әй зоныс, әз рынчынта никүн фәкәнүн), уымә гәсгә мә Мәскүймә нал ауадззысты. Гъемә 1-әм иуолы фәстә, скъолайы күистәй куы суәгъд уай, уәд (ay, фәлладуадзән бонтә дын нә ратдзысты!) бацархай иу әнцойбон мәнмә әр҆цәуынл. Кәд дын ахәм фадат уа (сывәлләтты Датитәм ныууадззынә), уәд мын-иу фехъусын кән, әмә, куыд цәугә у, уый дәм бәлвырдәй ныфғысдзынән.

Ууыл, әнхъәлдән, нә ныхас фәдән. Уе 'ртәйән дәр ад-джын батә кәнүн.

Үәхи Иссаे.

Саламтә Хасанән, Нинәйән, Алешәйән әмә Анжеләйән әмә иннәтән.



Нахабино, 27 июнь, 1941 аз.

# **БУКУЫЛТЫ АЛЫКСИ: 90 АЗЫ**



**БУКУЫЛТЫ АЛЫКСИ**

**ХИД**

*Радзырд*

Мурат, ме 'фсымәр!

Кәд дәм ацы фыстәг искуы фәхәццә уа, уәд-иу дә фаг фәхуд. Ёрмәст афтә ма зәгъ, әмә витебскаг Денис, сагау дзәгъәлү ныууасыд, зәгъгә. Цы кәнон, мә хур, хәсты фәндәгтыл мын дә хәлардзинад мә риссаг уды цы фарн фәзынын кодта, уый мә йәхи зондыл атардта әмә мә азмәлын нә бауагъта. Цалынмә дын, Мурат, дә сау цәсттыты арфмә әдзынәт нә ныккәсон әмә, мә фәндон дә зәрдәмә цәуы, әви нә, уый сын сә мидәг фенон, уалынмә ацы тәссаг фәндағыл иу къаҳдәәф дәр нә акәндзынән.

Кәрәдзи нә бафәргәйә, мах никуыдәм цыдыстәм әмә ныр дәр нә цәуын, әнә демә бауынаффәгәнгәйә. Ди куы фәңәф дә, уәдәй нырмә нә дыууәй 'хсән цы рәстәдҗы цәугәедон фәзынди, уый сәрты әвәрын хид — ацы фыстәг. Ёфсон дә фәуыдзән, ме 'фсымәр, әмә-иу дә зәрдәйы дзәбәхән фәхуд, уымән әмә дын дә адрес искуы сбаевырд кәндзынән әви нә, уый нә зонын, уәддәр дәм Ванькә Жуковау фыссын: «Цәгат, Ирыстоны АССР, Дзәуджыхъәу, Горькийы уынг, 15, сәйраг пост, Боциты Муратмә».

Хиды коймәй йә әрбаймысыдтән, Мурат: чысыләй-иу, хъазгәйә, хынджыләг кодтам, ныфс иывыл доныл арәзт хид у, зәгъгә, ныфссаст зәрдәйән та къада дон дәр әнәхид Двина у. Двинайы сәрты әз йә иывылдай дәр ахиздзынән, фәлә кәд искуы мә ныфсы хид ныссости, уәд ныссости, ды мә фарсмә

кәй нә дә әмә, хъәмә здәхгәйә ацы әвирхъау ныvtәм әнә дәу кәй кәсын, уый тыххәй. Фенинаг, стәй уымә быхсинағ ам ахәм хабәрттә ис, әмә, де 'фсәртә кәрәдзимә фидар күнә нылхъивай, уәд, чи зоны, дә кәуын дә хъәбисәй зынгсахайау ныссәххәтт ласа. Хәсты сармадзанты зәрдәхалән бөгъ-богъ әмә бынмә әмдзәхгәрмә әрцәйтәхәг хәдтәхәджы цъәхснаг әхсидтәй дунейы әгуышпәг уавәрмә хъусын бирә зындаәр кәй у, уый нә дыууә иу әмә дыууә хатты нае бавзәрстам. Фәлә нә хъуыдый кәрон дәр никуы уыд, мәнә ныр сә тәккә астәу мә тыбыртә цы әвирхъау ныvtән цәгъдын, уыдан фенын...

Мәнә мә райтуырән Витебск, әдзәрәг быдырау, ныхъхұс әмә йә дәрәнгонд үынгты цъиуызмәләг нә зыны. Декабры арф митәй уәләмә зынынц пырх бәстыхәйтты хәлдзәгтә, алайә арыд дыргъдәттә. Стәгдартай ныхъхылтә сты хъайвантә әмә фәйнәджытә, стъарапилтә әмә рейкәтә... Бәхы әхсыд фәрсчытау фәхицән сты систы къуымтә. Агуыри, дур әмә хъәдәрмәджы пырхәнты әхсән әвиппайды мә цәст әрхәңцид, цыдәр әғъдауәй хъен ләугәйә чи баззад, ахәм тулдзәй араәт нывәфтық дуарыл. Йә цәнгәт хәцәнныл ын мәхирдәм рахә-цидтән әмә къәсәры сәрты афтә бахызтән, цыма зәххәмдзәлх бәстыхайы хуылфмә әндәр баңауән нае уыд. Ме 'взаг мә комы баҳус, Мурат, әмә дзурын мә бон нал у, фәлә дә зәрдәйы цәст ныттынг кән әмә исчердәммыты дәхәдәг фен, уызы нывәфтық дуары фале әз цы федтон, уый.

Ницүал әнкъардтон, ницүал уыдтон. Бәстәе ныцүудыдта, мә суләфәнтә хъәбәр пуртитә фестадысты, афтәмәй мә хурхы ныццәхгәр сты. Истәуыл күнә фәхәст үыдаин, уәд зәххыл мә тъәпп фәңцидаид. Тыххәйтә ма фиппайдтон тәссар-мәссар аххәрджытыл ауыгъд урс гобанәмбәрзәнтә әмә хъәццүлты бирәгтә, къуымты калд чысыл сынтәджыты цъәлтә, йә амонәнта кәмән базгъәлдисты, ахәм фәлдәхт рояль... Уәлә уым, дыккаг уәладзыдҗы кәройнаг хатәни ра-хиз къуымы, ләууы мә чысыл сынтәг.

Аз хуыссын фәлмән сынтәгыл әмә мәм дард кәцәйдәр хъуысы мә уарzon дыджызә Василисәйы адджын зарәг. Хъуысы мәм әндәр дунейә хъуысәгетау әмә мә әрләмәгъ кодта. Стәй дзы уд баңыд, мә къухыл мын ныххәңцид әмә мә бакод-та хуызджын ахорәнтәй фәлыст аргъауы дунемә.

Уалынмә нә рудзынджы тарвазыл бәлон абадт, әмә йә

фәлмән хъуырру-хъуыррумә фәтары ис хуызджын ахорәнтәй фәлыст дуне. Әз мә къух бәлонмә адартон әмә әнхъәлмә кәсын, Җәмәй уый фена, әрдәбон фынгәй цы дзулы муртә радавтон, уыдон. Бәлон йә уардихуыз бырынкъәй дзулы муртә уидзы, Василисә йә аддҗын зарәт дардәр кәны, әмә әз ногәй фестадтән уыцы аргъау дунейи. Әвиппайды зарәт йе 'мбисыл фескъуытта әвирхъау уынәр. Дун-дуне сräмыгъта, мә къух рудзынджы тарвазыл ныхәстәу аzzад, фәтары сты Василисәй аддҗын зарәт хъулон-мулон фәлыст аргъау, мә хуыс-сәг... Уый уыди, мә хъизәймараг удыл дәлгоммә чи әрхауд әмә әнусмә егъау дур чи фестад, әнахъом сабиты ахәм зәллангәнәг хъәр. Чидәр мыл ныххәңәйд әмә мын ме 'рагъәй систа, йә быны кәмән фәцәйцьист кодтон, уыцы уаргы! Тыххәйты разылдтән әмә нә капитан Игорь Золотухины күн федтон, уәд мә кәуындызәг нал баурәдтон, мә дзәгъәлтәгәнәг сәр нахи «Швейкы» уәхскыл әрәвәрдтон, афтәмәй ныббогъ кодтон...

Хъуыды ма йә кәныс, Мурат, нә капитан сабийау рәстзәрдә кәй уыд әмә-иу әппәты тәссагдәр уавәрты дәр хъазән ны-хас кәй уарзта, уый? Әмә йыл «Швейк» сәвәрдтам. Ныр мын мә сәр даудта, мад йә хъәбулы сәр күнд фәдауы, афтә әмә кәуынхъәләсәй дзырдта: «О, Хуыцау, кәм ис дә рәстдзинад, сабита та цы гәнәг уыдсты!»

Дәрән хәдзәртты дуртыл гәппитәгәнгә уадтән әмә әррайау хъәр кодтон:

— Адәм, о адәм! Ам Якуб Коласы номыл скъола кәм ис? Чи уәй йә зоны? Әз дзы дәс азы күн фәцахуыр кодтон!.. «Швейк» мә фәдыл уад әмә мәм дзырдта: «Денис, ныууадз хәдзәртты номыртә агурын!» Капитаны тыхст хъәләс мын мә зәрдил әрбалеууын кодта, уә сәйраг горәтмә фашисттән сә фәндаг Джызәлү цур цы бон әрәхгәдтам, уый Райдианы ды дә сәр акоппы ләхъир къуыл хостай, стәй сармадзанты тәхгә нәмгүйты сырх фәдтыл дә цәст ахастай әмә ныккуыттай. Ныппырх кәнәнт горәт дәр, басудзәнт мын мә фыды къона дәр, әрмәст уәddәр уыцы нәмгүйтә Ирыхъәуы аргъуаны кәрты ма 'рхаяент әмә Къостайы стджытә ингәнәй ма скалаент, зәтъгә, әрдиаг кодтай ды! Хәрзаудән дыл кәнәд уә Къоста..

Мә фыд цыппор фыццәгәм азы дыууын әртыккәгәм июны фәмард Бресты фидар хъахъянгәйә. Дыууын фарәстәм

иуны та йын йæ сау гæххæтт райстам, фæлæ иуæй-иутæн ныр-  
ма сæ фæсонæрхæджы дæр нæма уыд, сау хæст кæй райдытта,  
уый. Аз мæ цахъхæнтимæ Двинайы цæугæдоны кæсаг ахс-  
тон, мæ мад та æхгæдуар хатæны мæ фыды сау гæххæтты  
уæлхъус йæ рустæ тыдта. Цæмæй мæ цæссыгтæй ма фæхуы-  
дуг уыдаин, æмæ мæ уд мæ хъæлæсæй ма схаудаид, уый тыххæй  
дын бавдæлтæн æмæ схæцыдтæн, кæддæр мын хæрзчысылæй  
мæ фыд цы пурти балхæдта, уый агурыныл. Ссаrdтон æй тых-  
хæты, тъахтины бынай йæ райстон æмæ уатмæ бацыдтæн.  
Мæ мад мæ фыды къамыл хъарæг кодта, æз та йæ тækкæ уæл-  
хъус дымстон мæ зæронд пурти! Мæ рустæ фырдымстæй куыд  
ныссырх сты, уымæ кæсгæйæ исдуг фæхъус. Цы ми кæнис, дæ  
мад дæ быныл бæзайа, сау бон ныл куы ныккодта, уæд ды та  
дæ зæронд пурти дымсын нырмæ æрхастай, зæгъгæ, ноджы  
карздæр ныккуыдта. Аз мæ дымст пурти баппæрстон, кæцæй  
йæ райстон, уырдæм. Стæй æфсæддон комиссариатмæ аçыдтæн,  
мæ фыдыл иу цæссыг дæр не 'рæппæрстон, афтæмæй.

Ныр мæ батальонимæ Якуб Коласы уынджы фæцæуын, тагъд  
бахæцçæ уыдзынæн нæ хæдзармæ. Нæ дæ бауырнæзæн, Мурат,  
фæлæ мæ цыд сси роботы змæлды хуызæн æмæ нæ хæдзарырдæм  
фæкæссынмæ мæ ныфс нæ хæссын, уымæн æмæ йæ зæрдæйæ  
хатын: уым нал дæр хæдзар ис, нал дæр кæрт. Ме уæнгты мигъ  
бацыд, фæлæ уæддæр æппæты тынгдæр тæрсын, мæхи куынæ  
бауromон, уыцырдæм куы фездæхон æмæ тъахтины бын немыцæг  
нæмгуытæй тæбæкгонд пурти куы байяфон, уымæй...

Хæсты алы архайд дæр æвронг хъуыдайæ нымайын хъæуы  
æмæ нын фашисттимæ фæстаг хатт ныхæй-ныхмæ æнæфем-  
бæлгæ нæй, фæлæ йæ гæрзтæ куы акала æмæ йын йæ къухтыл  
уæлæмæ куы схæцын кæнæм, уæд нын бабæздзæн йемæ уазал  
зондæй дзурын. Амæ нын кæм уыдзæн æппæт бæллæхты, ие  
'ппæт фыдракæндты фæстæ ахæм зонд? Хъуамæ нæм разына,  
Мурат! Нæ риссаг зæрдæйы æнкъарæн саст знаджы бæзайæц-  
цæгтæн хъуамæ ныбара сæ тæригъæддаджы митæ æмæ нын  
фервæзын кæна нæ хъизæмайраг адæймагдзинад!

Хъуыды ма кæнис, немыцы нæ «Катюшæтæй» куы ныффал-  
гæрон кодтам æмæ стæй акоппыты ныгъуылд фрицтæм куы  
балæбурдтам, уый? Дæ риу дын тугамæстæй куы федтон, уæд  
дæ медсанбатмæ акæниаг уыдтæн, фæлæ мын ды афтæ:

— Дæ Хуыцаумæ скæс, Денис, ма мæ акæн! Немыцæгтæн

æз хъумæ комкоммæ сæ хъылмадзаг цæстытæм бакæсон! Уыцы цинæй мæ æнæхай ма фækæн!

Чысыл фæстæдæр дæ уæддæр сæмбæлын кодтон дохтыртыл, дæ адрис райсын та мæ ме 'фсарм нæ бауагъта, уæззау цæф лæг æнæуи дæр тыхст у, ды та ма йæ уæлдай цы тыхсын кæнис, уæддæр изæры йæ фенынмæ куы æрбацæуай, уæд ын æй базондзынæ, зæгъгæ. Афтæмæй тæккæ уыцы бон ныгуылæ-нырдæм афтæ дард афсærстам, æмæ ма мæн фæстæмæ раз-дæхын чи бауагътаид..

Хæстæн йæхицæй бирæ тæссагдæр цы у, уый зоныс, Мурат? Джызæлы цур мын афтæ куы загътай, ардыгæй мæ хæдзармæ авд километры йеддæмæ нау, зæгъгæ, уæддæр дæ дæ адрисæй цæ-уылнæ афарстон, уый, мæнæ абон ацы туглæсæн фæндæгтыл цæугæйæ, зонын. Фæлæ мæ райсом, сабырады фыщаг райсом мæ рыст зæрдæ куы бафæрса, куыд рауд, Денис, дæ хæстон æмбал дын абон сæфтау агуринағ цæмæн у, зæгъгæ, уæд ын цы зæгъдзынæн, уый нæ зонын. Афтæ у, ме 'фсымæр: салдатæн цард æмæ мæлæты арæнтæ сиу вæййынц æмæ йæ дыууæ дунейы сæмæныл бауромынц наемгуытæй хуынчытæ бонтæ, топшыхосы туагадгæнæг смаг, сармадзанты зæхмæ богъ-богъ, дæлæмæ йæ ных саразæт хæдтæхæджы зæрдæхалæн æхсидт æмæ бомбæты артæй дæргъытæ-хъулæттæ арвы тыгъд. Фæлæ уыдонæй ноджы тынгдæр тæссаг уый у, æмæ хæстон лæг сабыр царды дæр æхсангарз æмæ джебогъæй архайын куы райдайа, лæгъз æмæ фæлмæн ныхас куы-нæуал зона.

Немыцæгтæн Двинайы ацы фарс лæууын сæ бон куынæуал бацис, уæд фаллаг былгæрон æрфидал сты. Уыцы фарсмæ ахизгæйæ, хид не сräemygътой. Цæуыннæ, цымæ? Сæ зæрды цы уыд, уый кæронмæ наема райхæлтон, фæлæ иу цæуылдæр гуырысхо нæ кодтон: сæ ног бынатыл хæцыны ныфс сæ куынæ-уал уа, уæд нын нæ тæккæ фынdzi раз хид сräемудздзысты!

Ау дивизий штабы нæ хъуыды кæндзысты немыцæгты митыл æмæ Двинайы сæрты иунæг хиды «хинтæ» нæ нымайдзысты?.. Эмæ ныридæгæн æрбарвыста дивизий командир бар-дзырд хид бацахсыны тыххæй! Эмæ уыцы тæссаг операци Швейк æмæ йæ батальонæн куы бахæс кодтой, уæд куыннæ хъуыды кæннынц!

Швейк æнæхъæн æртæ сахаты дæргъы блиндажы фæбадт æмæ йæхимæ æмгæрон никæй бауагъта. Бадтис зыбыты иунæгæй

әмәе хъуыды кодта. Ехх, Мурат, ахәм уавәрты дзы дәүән әмбал нәй, фәләе ныр ды госпиталы сыйнәгыл үәлгоммә хуыссыс, әмәе Швейк фәсидтис мәнмәе.

— Әмбал капитан, рәнхъон Денис Кулеш фәзынә дә бардзырда мәе гәсгә!

— Әрбад, Денис! — капитан мәе әрдәгтәлынг блиндажы цыдәр бәласы къуыдырыл әрбадын кодта әмәе йәхәдәг дәрзәг фәйнәджытәй конд ғынгыл картә айтыгъта.

— Әввахсдәр әрбабад, Денис! Картәмә иумә әркәсәм әмәе хъуыды дәр иумә акәнәм!

— Әмәе мын уыңы картәйи алы тәпп дәр мәе армытъәпәнау зындгонд куы у, уәд ма йәем кәсгә та цы кәнон, әмбал капитан?

— Уый та куыд? — йәе цәститә фәүәрәх сты.

— Уәдә ды картәмә кәс, әз та дын йәе тәппитә нымайдзынән!

— Цәй райдай уәдә! — йәе цәститә хинәрттывд фәкодтой.

— Уыңы фарс, хидәй уәләмә анымайтә, бәрцәй әртәе километры әмәе әхсәз сәдә метры ныддәргъән Кулешовой хъәу. Кулештә дзы тынг бирәе цәры. Витебскомә сосәвәндаг хъәуы уәллаг кәрон фәсаджил вәййы. Йә иу къабуз Кулешовой тәккәе астәуты аңауы, инна та Двинайы донбылгәрәттә дәләмә аивәзы, әмәе әхсәвәй-бонәй ууылты немыңға патрультә фәцоппай кәнүнц. Фәндаджы сагомыл фрицтә шлагбаум сәвәрдтой, әмәе хъарагъултә әрмәст бәлләттән сгарыны куыст нә кәнүнц, фәләе хъахъхъәнынц цәугәдон дәр. Куыдәр ын йәе уәлцъар гуырысхајаг исты фәфиппайынц, афтә ыыл автоматәй афыссынц свастикаетә...

— Шлагбаумы хабар та кәәҗәй базыдтай, нырма йә зонон куы сәвәрдтой, уәд? — фәүәрәтта Денисы капитан.

— Әмбал капитан, хәстү заманы знаджы фидәрттә бастарыны бар алкәмән дәр ис. Уәлдайдәр та, йәе хәдзары фәсдуар бирәгъты тард куыдзау чи фәджиуы әмәе йәе артдзәстмә баңауыны фадат кәмән нә вәййы, ахәм салдатән.

— Ницы кәнен, Денис, нә артдзәстүтәм баңауыны фадат дәр нын фәуыдзән! — йәе хъәләс бынтон әрфәлмән Швейкән.

— Әмәе дын уый дзырдтон, әмбал капитан! Шлагбаумәй дәләмә цәуәг ләг кәуылтыфәнды фәраст уәд, уәддәр әм хидыхъусы онг фараст хатты баджигул кәнүнц. Әниу дын хиды

зарджытæ цæмæн кæнын, Кулешовойæ ацырдæм цъиуызмæлæг күнæ уадзыңц æмæ хидмæ ӕввахс бацæуыны бар сæхионтæн дæр күнæ дæттыңц, уæд!

— Ау, уæдæ нæ бынтон ӕвадат куы скодтой фрицтæ!

— Фадæттæ ис нæ къухы, æмбал капитан, фæлæ нын күнæ уа, уæддæр сæ хъумæ ссарап, уымæн æмæ мæ фыды артдæст тынг æрымысыдтæн æмæ хъæмæ бацæуынмæ мæ былыцъæрттæ æхсынын. Ацы декабры уазалы Двина салд кæй нæу, уый нын пайда дæр у æмæ зиан дæр.

— Ома, цæмæй?

— Пайда нын у, бахъуаджы сахат нын-иу доны бын амбæхсыны фадат кæй уыдзæн æмæ нæм, уыцы фарсмæ хизгæйæ, немыцаг патрультæ æппындæр æнхъæлмæ кæм нæ кæсыңц, нæ сæртæ донæй ахæм ран кæй сдardзыстæм. Зиан нын у, их нæ фæбæзджын æмæ йæ уæлæ фистæгæй кæй нæ ауайдзыстæм, уымæй.

— Күйд дæм байхъуистон, афтæмæй уыдæттæ немыщæн дæр пайда сты.

— Не сты! Пайда сты æрмæст махæн. Эз бавдæлдзынæн æмæ ацырдыккаг былтыл дон-дон уæлæмæ ссаудзынæн æмæ уым фаллаг фарсмæ ахиздзынæн, фашисттæн сæ цæст дæр æмæ сæ прожекторы рухс дæр кæдæм не 'ххæссы, ахæм ран.

— Ды ахиздзынæ? — фæджихау капитан.

— Уæдæ чи хъуамæ ахиза, æмбал капитан? Мæнæй хуыздæр чи зоны ацы бынæттæ?

— Стæй уæд цы кусдзынæ?

— Стæй уæд Бисмаркы дымджыты бынты афтæ абырдзынæн, æмæ мæ немыцаг патруль нæ, фæлæ сæ овчаркæ күйдз дæр нæ базондæн.

— Күйд загътай, күйд? Кæй дымджыты кой кæныс?

— Эз дын кæнын Бисмаркы дымджыты кой, æмбал капитан.

— Эмæ ахæмæй картæйыл күници зыны, уæд мын цæй Бисмаркы дымджыты кой кæныс?

— Раст зæгътыс, æмбал капитан, ахæмæй картæйыл ницы уыдзæн, уымæн æмæ Бисмаркы дымджыты сусæгдзинад зонын æрмæстдæр æз. — Швейк систад, картæмæ йæ чъылдым фездæхта æмæ мын цæмæй мæ цæстытæм комкоммæ ныккастаид, уый тыххæй мæ тæккæ раз дзуццæджы абадт.

— Дзур дардæр, Денис! — бардзырд мын нæ радта, фæлæ мæм уæддæр лæгъстæгæнæгау æрбадзырдта капитан.

— Әмбал капитан, кәд Двинайы донбылгәрәттәм искуы әдзынаң аеркастә, уәд фаллаг фарс әнәффиппайгә нә фәуыдаис хәрзчысыл обәуттә. Уыцы обәуттә сты митәмбәрзт хәрис къутәртә әмә сын сәе нысаниуәг нә батальоны, әвәецәгән, мән йеддәмә никәй сәр аерцахста.

— Ма мын зәгъ, уыцы къутәрты әхсәнты бабырдзынаә әмә хиды фаллаг хъусы онг ныйирвәздзынаә, зәгъгә! — йә комыкъулты дон тыххәйтү аныхъуырдта.

— Ахәм сәрхъән әнхъәл мын дә, әмбал капитан?

— Дзур, Денис, дзур!

— Къутәртә тынг арах сты әмә сәе уидәгтәй зәххы цъар сфидал кодтой. Уалдзәджы дон куы раивылы әмә сыйджытән йә фәлмәнтә куы аласы, уәд къутәрты уидәгтәй кәрәдзимә баст зәххы цъар уәле дәләмә аәрзәбул вәййы. Уый фәстә кәд дон йәхиуыл ноджы уәлдәр схәцы, уәд дымджыты йә сәрмә сисы әмә куы фәкъаддәр вәййы, уәд та, сәх-сәхгәнгә, аәркәлынц. Кәд дон дыккаг хатт нә фәуәлдәр вәййы, уәд та дымджытә ауындзәгәй аzzайынц әмә къәдзәхы билтыл сарзынц, йә бынты сусәгәй абыраен кәмән ис, ахәм байбын...

— Әмә дзы Бисмарк та цы гәс у?

— Әмбал капитан, хъуыды ма кәныс историый ахуыргәнән чиниджы карикатурә? Уыцы нывы Бисмарк йә сәрыл тевтонты ордены цъупп худ ныккодта, афтәмәй ехсәй нәмы йә министрты әмә йә галуангәсты...

— Хъуыды йә кәннын, Денис.

— Әппәт дәр райдынта уырдыгәй. Уыцы ныв нын нә удхәс-сәг фестын кодта Бисмаркы... Дун-дунейыл нәм әппәтты мәнгард-дәр әмә хиндәр адәймаг кастис Бисмарк...

— Дә хъуыды дын уәлдәр нәма аәрцахстон, Денис!

— Ныртәккә дын ай бамбарын кәндзынән, әмбал капитан. Сабийә-иу ацы рәтты хәстәй хъазыдыстәм әмә-иу әппәтәй тынгдәр архайдтам, цәмәй-иу хинәй чи цыд, уымән йә хин йәхирдыгәй фәкәныныл.

Уацары-иу хъуамә райстаиккам дунейый хин әмә кәлән Бисмаркы. Әмә-иу нә уацайраджы Кулешовойы уәллаг кәронәй хидыхъусы онг уыцы дымджыты бынты афтә хъуамә абырын кодтаиккам, әмә йә доны сәхи найәт ләппутә дәр куыд нә бафиппайдтаиккой, хъәуы цәрдҗыты цәст ыл куыннаә схәцы-даид әмә дон дәр дзәвгар куыд аныхъуырдтаид.

— Імә Бисмаркы дымджыты бынты хиды онг куы ныйирвәзай, уәд къәдзәхы бынәй уәләмә та куыд схиздзына? — фәүрәдта мә капитан.

— Уый дәр мын хъуыдыгонд у, амбал капитан. Кәddәр Бисмаркы дымджыты дәллаг кәрон уәләмә скодтам бырән хуыкком. Уыцы хуыкком дәлдзәххәй уәләмә йә дзых сдары цыппәрәм пулеметчики тәккә фынды раз...

— Пулеметчибының маңац дәр баннымадтай, Денис?

— Імбал капитан, рәстәгмә оккупацигонд хъәутә аәмә горәтты сәрибарадыл хъуыды кәнын аәрмәст маршалтә аәмә инәләртты хәс нәү!

— Імә уыцы хуыкком нығәд куы разына, уәд та?..

— Уәд та хъуыддаг хъуамә саразой архъан аәмә кард! Ноңжы ма дзурон, амбал капитан, әви мә хъуыдзыны рәстдзинад сбәлвырд кәнынән фаг у, кәй загътон, уый?

— Денис! — Швейкән цәмәндәр йә хъуыры аәлхынц дәләмә-уәләмә кәнын райдында. — Уыцы фарсмә ахизыны къәдзилыл басты ис, уый әнәзөнгә нә уыдзына. Зондджын ләппу дә, ма йә баннымадтаис, уый мә нә уырны. Гъеуый тыххәй дын аәз бардзырд нә дәттын, фәлә демә кәнын ләгәй-ләгмә аәргом ныхас. Витебскы сахар сәрибар кәныны операци хид бацахсына кәй хъуамә райдайа, уый дәхәдәг дәр хатыс аәмә ма дын ай аәз та цы дзурон! Иу цыбырдзырдәй, ахсәв уыцы фарсмә кәнә ды хъуамә ахизай, кәнә та аәз.

— Імбал капитан, әвәдза, дә аңыд стыр рәдьид уайд!

— Ома?

— Уым ды мә бәрц нә сахаддзына, ам та батальон фәңүх уыдзән йә командирәй.

— Хорз, Денис, дә фәндыл разы дән, фәлә дә ахәм тәссаг хъуыдаджы цал ләппуйы баҳъаудзән?

— Хъазахаг Избасар Токомбаев мын цалдәр хатты дзырдта, чысыләй нырмә, дам, нәхимә бәхгәс фәңцидтән аәмә архъан ахсын афтә сахуыр дән, аәмә мын йә цәст тәхгә цәргәсү къахәй дәр нә фивгъуийдзән, зәгъүгә... Уый уал дын иу хорз ләппу! Немә ма иу ләппу ис, йә ном Азо Мешвелиани, уый та афтә фәзәгъы: «Топпәй милмә ахсын махмә тынг хорз зоның, тәхгә чырттымы цәст дәр акъуырдзынаен...» Украинаң Остап Цвирко, курсаг Вания Богульный аәмә башкираг Салават Юзбашев ахәм самбисттә сты, аәмә цыфәнди ләдҗы дәр

әрбырсдзысты әмәе йә сбәтдзысты... Уый дын фондз ахъаззаг ләппүй! Уыдан мын мемә куы арвитис, уәд авд бауиккам әмәе цыппар немыщаг пулеметчикән сәе уdtæ сәлвасынән уымәй фылдәр нә бахъәуид, әмбал капитан.

— Авд кәңәй бауиккат, демә әхсәзы йеддәмә куынә банымадтай, уәд?

— Івдәм та Боциты Мурат у, әмбал капитан.

— Ау, әмәе Боциты Мурат госпиталы куы хүйссы, уәд уый куыд ацәудзән демә? — ныддис кодта Швейк.

— Мурат ма абон госпиталы хүйссы, фәләе бон-дыууә бонмә ам уыдзән. Сәйрагдәр та уый у, әмәе мын ацы пълан уый бацамыдта...

Швейк бандоныл йәхи әруагъта әмәе йә цәститә цырд-цирд әрныкъул-әрныкъул кодта:

— Хорз, Денис, хорз! — капитан йә фәлмәст цәстомыл йә къух әруагъта әмәе йә цәхәр цәститә әхсәвы талынгмәе сарәзта. — Ацы цъаммәрттә нын нә зәхмә әрбаләбүрдтой, фәләе уый нал банымадтой, хүимәтәг салдат цәттәе балхонау цы бәсты хъуыды кәнен, уымән басәттән кәй нәй...

Капитан ие 'фсәр аууәрста әмәе иу цасдәр рәстәджы фәстәзагъта:

— Фәләе, Денис, фашисттә афтә әедылытә не сты! Уыдан сференд кодтой, цәмәй мах сәйраг цаутә иуварс фәуадзәм әмәе, фәстәмә куы лиздзор, уәд нын хид нәхицән срәмудзын кәнөй...

— О-о-о, сәйрагдәр уый у — хид!..

— Хид у минәттәй ифтыгъд, әмәе немыцы ардыгәй нә разәй куы айсәм, уәддәр нын ыл ацәүән нәй. Гъемә, Денис, цалынмә уымән йә минәттә сәдас кәнәм, уәдмә дәу та де 'хәз ләппуимә бахъәудзән немыцы әнәхъән пъолчы ныхмә хәцын.

— Хорз бынәтты әвәрд цыппар нәмыгызгъаләнәй иу хүйс-сәгхъәлдзәг полкъ сәргой фәкәннын зын хъуыдаг нәу, әмбал капитан.

— Мурат, никуы дын ай загътон әмәе дын ай ныр зәгъон: дәу әмәе Швейкы хүйзән адәймәгтимә цәрын дәр әнцон у, әмәе мәлын дәр. Хъуыды ма кәнис, йә дзәбәх зәрдәйил уәвгәйә-иу нын куы загъта: «Сымахыл кәй аудын, уымәй хъахъхъәнин мәхи дәр. Мәләты фәсайын мын бантысы,

фәйнәрдыгәй уын уе уәхсчыты аныңдәвд күң фенкъарын, уәд! »

Игорь Фаддеичмә хъәбатыр ләдҗы миниуджытә цас ис, сабийы әнәхин миниуджытә дәр әм уыд уый бәрц. Йәхәдәг күңдә әргом у, әз афтә әргом нә уыдтаң, йемә ныхас қәңгәйә, әмә ныр әфсәрмәй мә цәстом судзы, уымән әмәйын не схъәр кодтон, Бисмаркы дымджыты бынты зымәдҗы кәй никуы абырыдтаң, уый. А мәхәдәг истытә қәндзынән, фәлә күңдә бафәраздзысты ләппута?.. Хуыдалындежи әаст ницы уыны. Хатт-иу зәхх нә къәхты бын ныфтыд, әмә-иу нә резина бәләгъымә ихдон нә риуты онг скалд, фәлә әдзух нә зәрдил дардтам, нә хәңгәрзтә нә әасты гагурияу кәй хъумә хъахъәдтаиккам, уый.

Дон-иу күң фәтәнәг ис әмә-иу сур зәхх күң разынд, уәд-иу ныл нә салд пысултә әруәз кодтоя. Әлыг сыйджытыл-иу фәбырыдыстәм әмә-иу әәмәй әдхәңгәрз нә тъәпп доны мидәг ма фәңцидаид, уый тыххәй-иу нә сәрмә ауыгъд дымджыты нә ныхтә ныссагътам. Избасар Токомбаев стыхстис: «Аксакал, автомат хуылыздәй нә бәэззы, фәлә уымәй фәллойаг дәр та у хуылызд архъан: коммә нал фәкәсы...» Уәд дын әм Азо фәкомкоммә ис әмә дзы схынджыләг кодта: «Хәңгәрз әмә архъан ма дә әәмән хъәуынц! Цыыфы мидәг афтә сәвдилдә, әмә немыцәгты дә уындаид дәр дзыхъмәрдтәтә фәкәндзынә!» Нә хурхы онг ихдоны ләгәрдәм, нә пысултә әңгәтәу ныххъәбәр сты әмә сә хъәбәр тигътә әргъәфст буар хафынц, ацы әннаккәгтә та ахәм хынджыләг скъәрынц, цыма, хуры хъәрмәмә бадгәйә, сә рәстәг цыбыр кәненц! Нә, уыдоны хуызән ләппута ләгән нә ратдзысты мәләтүл хъуды кәнены фадат! Афтә нәу, Мурат?

Къәдзәхы бынай уәләмә сбыраң хуыккомәй мә сәр, уырыйау сдардтон әмә, күңдәр фәйнәрдәм афәлгәсыйдән, афтә әрләмәгъ дән. Мә уәрдҗыты дон бацыд, ме уәнгтә әрләмәгъ сты әмә змисәй дзаг голлагай фәстәмә әрхаудтән. Ау, фәндагыл афтә бирә бафәстиат стәм, әмә ныл әрбабон?! Избасар Токомбаев күң загътон, әрбабон ныл ис әмә нә хъуыддагәй ницуал рауайдзәни, зәгъгә, уәд йә сәр уәләмә сдардта, уазал уәлдәфмә басмыстытә кодта әмә сабыргай ныххудтис:

— Э-э-э, аксакал, горәтаг кәй дә, уый дыл күңд тынг

фәбәрәг! Бон не ссис, уйй ахәм талынгәй кәй сбырыдыстәм, уымән дәм фәкаст әхсәвы тар афтә тәнәг!

Хуыккомы биләй немыцы наемыгызгъаләнә онг уыдаид фындаәс метры. Уымәй дыккаджы онг та фәндзай метры. Цәмәй нын фашисттә нае ныхас ма фехъуыстаиккой, уйй тыххәй-иу дзургә-дзурын нае чыылдымтә хуыккомы хәлиу комыл сныхәстам. Уалынджы уазаләй ләхурәдҗы хуызән цы мит ссис, ууыл ныддәлгоммә Азо әмәй йә сәр дәләмә хуыккоммә әрдартта:

— Тыхсгә ма кән, Денис, мә финкә әхсәвы тары дәр йә фәндаг йәхәдәг срухс кәндзән! — Әмә кобрәимә хыл кәннымә цәттә мангустәй ләуд скодта. Минуты бәрц немыцырдәм әәдзынәг фәкаст, стәй йә рахиз күх размә афтә цәхгәр ауыгъта, цыма ийин әй исчи атыдта. Уйй фәстә мәрдәмый әхсәвы тыхәскъуыд хәецъили пъәртт фәңцид, әмәй йә әз бамбәрстон, Азоры кард йә нысаныл кәй сәмбәлд, уйй. Ногәй та әрхауд ләппу әмә ләхурәдҗы хуызән митыл аленкәнәгау кодта. Гыщыл куы адард, уәд әз Остапы мә рәмбыныкъәдзәй бакъуырдтон, марадз, ды дәр йә фәдыл уай, зәгъгә... Әз та фәхатыдтон: Азо мард фашистән йә дарәс ласта әмәй йәхииуыл кодта. Уалынмә дыккаг пулеметчики хъәр айзәлыд әмәй йәм фыццаг дәр — Азо ома — цахәмдәр дзырдә баппәрста әмә размә йә цыды кой кәнны. Әрдәбонай та ногәй тыхыскъуыд хъуымацы пъәртт фәңцид. Азоры кард та ногәй йә нысан ссардта, әмә уәд Остап Цвирко дәр әнәхицау наемыгызгъаләнә цур сләууыд уырдыг...

Ваня Богульныйән загътон, нахионтәм бабыр, уым баззай, Азоры та мәнмә рапвит, зәгъгә. Ахәм рәстәдҗы дәм иу минут әнәхъән әнусы дәргъән фәкәсдзән. Уәлдайдәр та дә тәккә цур де знаджы проекторы адзалы зыр-зырмә куы кәсай әмә дә уыцы рухс ие 'рттиваг базыры иу расәрфтаәй кәй рапгом кәндзән, уйй куы зонай, уәд... Нәй, сә иу дәр нә зыны. Цы баисты? Чи дын хъуамә радтаид дзуапп?..

Әнхъәлмә кәсены фадат нал уыд. Избасар әмә Салаваты мемә акодтон әмә хиды бинты абырыдтән. Әхсәзәй архайәм. Мурат, ды ам немә кәй уыдтә, уйй мә удәй әнкъардтон, әмә мә ныфс ис, худинаджы хай кәй нае фәуыздыстәм, уымәй. Избасар архъанәй немышаджы йәхимә әнәсбырттәй әрбатеу-теу кодта.

Мәнән фырцинәй мә уд мә хұуырмә ссыд әмә сцәй-куыдтон!. Нә дә бауырндаң, Мурат, фәлә уәд ды цыдәр әнахуыр хуыз райстай, цыма дә фыны уынын, афтә нәм зынд: дә уәлә әфсәддон кәрдәгхуыз гимнастеркәйі бәсты уыдис уәхи ирон дарәс әмә дә сау цухъхъайы әвзиست бәрцытә цырағтау сыгъдысты. Дә сәры алфамбылай әрвхуыз нимб әрттывта. Йә рұхс дә цәсгомыл хъазыд, әмә дын йә тәмән ләвәрдта цахәмдәр әнахуыр әнгас. Фәсте мәм хұуыстис хұуызғә къаҳдәфты уынәр әмә миты хъиррыст, фәлә мын дә фенд афтә әхсизгон уыдис, әмә мә фәстәмә фәкәсін нә фәндид. Фәлә мыл ды дә хъәләсі дзаг схъәр кодтай, Денис, мәнмә, дам, цы нымдзаст дә, фәстәмә фәкәс, зәгъғә. Чылдымырдығай мыл немыңға нәмығ қауылнә суагъта, уымән ницы зонын! Әвәццәгән, Салават Юзбашев әмә Избасар Токомбаевы фәфиппайдта әмә загъта, мән кардәй куынә ныргаевда, уәд ын йә автоматы къәр-къәр уыцы дыууә фехъудзысты әмә мын мәхі ныргәвдзысты, зәгъғә. Цәхгәр фәзылдтән, йә къүх ын кардимә ацахстон әмә йә ме уәхсчы сәрты райстон. Карды қәфәй бәргә фервәстән, фәлә ләгән митыл йә дзәхст куы фәцыд, уәд ын бантыст автоматы мәнгвәдәг әрбалхъивын әмә куыддәр гәрах фәцыд, афтә фале Азо, уәуу, нана, зәгъғә, фәкодта. Мә кард немыңғаң йә галиу дзидзийи тәккә бын ныссагътон, әмә қәф ләппумә батахтән. Йә сәр ын мә хъәбисы әрбакодтон, дзурын ын: «Азо, мә чысыл әфсымәр, бахъәң, бафәраз! Ма амәл, ма амәл!» Стәй йә тугәй амәст митыл әрхуиссын кодтон, нәмыйзгъәләнмә фәләбурдтон, әмә иугәр сусәгәй архайынән ницыуал нысаниуағ уыд, уәд фанарәй дзырдгонд сигнал раттон әмә фәхъәр кодтон:

— Ләппутә, қәвут ацы цъаммарты!

Әмәхст фәкодтам, сә раззәгты сын әркарстам. Әхсәвы тар арты сырх-сырхид хәжжытәй нығәрзытә ис, алфамбылай тай-тай әмә газ-газәй байдзаг, хиды гәзәнхъәдәй фесхъиуағ нәмығ цъәхснаг ныууасыд. Немыңғаңтә нәм донбылгәрәтты ләгәрстой, фәлә сәм автоматты әмә нәмыйзгъәләнты арт куы фәцарәстам, уәд Кулешовойы уынгтәм багәр-гәр кодтой әмә нә уырдығай райдытой әхсын. Уалынмә нәхионтә фәзындысты. Ләхъир әмә цыыфы әвдышад әфсәдонтә нәм хәрзәввахс куы әрбаңысты, уәд сын нәмгуыты рұхсмә сә

разәй ауыдтон Швейкы тызмәг цәсгом. «Цәмән әрәджы кәныңц сапертә? Цәмән әрәджы кәныңц сапертә? Цәмән әрәджы кәныңц сапертә?» — әртә хатты ныхъхъәр кодта уый. Раст уыңы рәстәджы хиды бынмә цалдәрәй ныуудысты, кәй агуырда, уыдон.

Батальоны хәстонтә минәтәй сәрибар хидыл ура-хъәргәнгә әрбагәр-гәр кодтой. Сәе фәдыл гуыв-гуывгәнгә әрбатылдысты танкта. Фашисттә лиздәг фесты. Капитан дыууә марды — Азо Мешвелиани әмә Ваня Богульныйи — әхсән әrbадт әмә сылгоймагау ныккуында. Мурат, дәуән никүы схауд дә дзыхәй әмә мәнән дәр никүы әрцыд мә хұуыдыйи нә капитаны стауын, фәлә уый хуызән ныфсхаст наәлгоймәгтән сәе кәуын дәр хъәбатырдзинадәй хъауджыдәр нә вәйиы хаттай...

Хәст йә уд исы әмә тагъд нә риссаг зәрдәты мысинәгтә раивылдзысты. Искәд бон дәем әз Дзәуджыхъәумә зындынән, исты амаләй дын дә хәдзар ссаңдынән, дә дуар дын фегом кәндзынән әмә дәем бадзурдзынән:

— Даң бол хорз уа, Мурат!

Двинаиы хиды цур мә мәләтәй куыд фервәзын кодтай, уый ма дә зәрдыл ләууы, ме'фсымәр?

Хәст у царды знәгты знагдәр, фәлә үә иунәг хорз мини-үәг та уый у, әмә капитан Игорь Фаддеич Золотухин әмә мах — Денис Кулеш, Избасар Токомбаев, Азо Мешвелиани, Остап Цвирко, Ваня Богульныйи, Салават Юзбашев әмә ды, Боциты Мурат, әнууыд бинонтау кәй скодта, уый...

**Фәсныхас.** Тынг хъыг нын уыдис Букуылты Димитры фырт Алыксийы зианы хабар. Уәлахизы фәдыл ацы хәстон ләгән дәр зәрдәбын арфәтә ракәнинағ уыдыстәм, фәлә үын нал бантыст уыңы бәрәгбоныл 65 хатт сәмбәлын.

Нал үин бантыст үә 90 азы сәрты дәр акәсын — апрелы райдиан ахицән. Кәд стыр фыдәбойнаг әмә хъизәмайраг раудад үә хъысмәт, уәddәр цытджын әмә хорз ирон ләдҗы номимә фәцар.

Рұксаг уәд, дзәнәт үә бынат.

«Мах дуджы» кусдҗытә



# **БАСИТЫ МИХАЛ: 90 АЗЫ**



*БАСИТЫ Михал*

## **ЦАРДӘНХЪӘЛ**

*(Сәргәндтә романәй )*

## **ЦӘФ САЛДАТ ХӘЦӘНӘЙ КУЫ ССӘУҮ**

Ныр әртыккаг бон ис Иран сәхимә. Уәззаяу цәфтәй дзәвгар кәм фәхүиссыд (Ереваны госпитәлтәй иуы), уырдыгәй йын фәдзәбәхы охыл хәдзармә аңауыны бар куы радтой, уәд куыннае бацин кодтаид. Уыцы бонмә әнәрхъәцәй кәдәй нырмә әнхъәлмә каст! Әмә мәнә әрхәццә. Бинонтә ницима зо-нынц... Әвиппайды къәсәрәй куы бахиза... Йә иу къахыл ләдзәджы әнцәйтты зына-нәзына чиугә, фәлә цардхуызәй, сәрәгасәй. Цинтә, хъәбыстә, тәригъәды цәссигтә...

Мәтүй йә цы ‘фтыдта, — куыд аңаудзән, цәм аңаудзән Ереванәй Ирыстонмә зын, тәссаг хәххон фәндәгты? Уымай дәр, әххәст чи нәма сдзәбәх, ауәрдин кәүүли хъәуы, уыцы къахыл? Йемәй йын әмбалән кәй ратдзысты — Майрәм йә зонәт.

Уыцы сагъәстыл куыд фәзи, афтә палатәмә ‘рбахызт әндәр хайады дохтыртәй иу. Цәф рынчынтыл йә цәст ахаста. Уымә фәжомкоммә.

— Хасиев... Иран? — хәстәг әм әрбацыд. — Громкое у вас имя. Я запомнил.

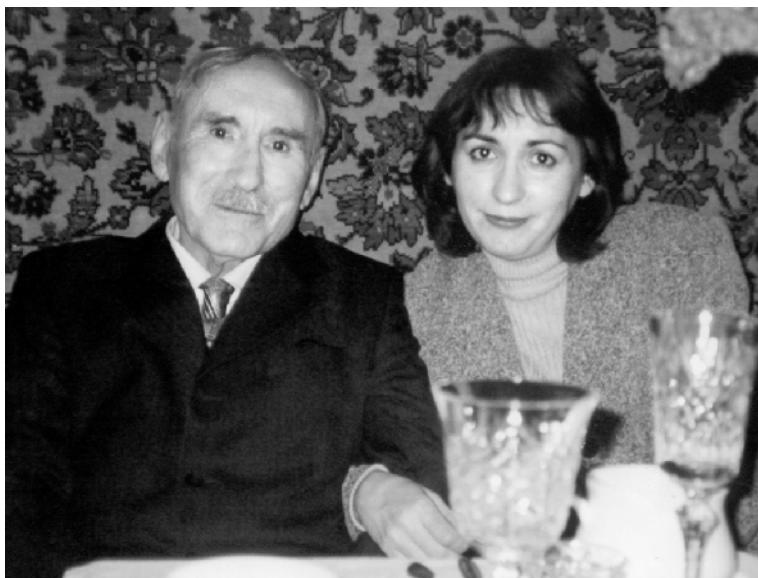
— Имя, может быть, и громкое. Сам я не громкий.

— Это похвально. Скромность, как известно, украшает человека. Вот пришел познакомиться...

Уыцы әргом ныхасмә чи наэ баджиххуыз уыдаид. Цәмән ма йә бахъуыд «познакомиться»? Мыггаг дәр куы зоны...

— Вижу, вы в недоумении. Я тот, кого назначили вашим сопровождающим до дома.

*Михалы чызг Фаризәт  
йә фыдыымад Фаризәтимә.*



*Михал йә чызг Фаризәтимә.*

— «Врача – сопровождающим?»... — сцәй дзы ирвәэст, фәләйәхиуыл фәхәңцыд. Фәләуу-ма, фәләуу, ай Вадим Петрович күү у, хирург Сулимов! Күйнәуал ай базыдта!.. Бөцъо рауагъта аәмә... Сәйраг дохтыр ын йе стыр мәтаг уәраг рааста кәнүнән исты амал ссарыны тыххәй сәрмагонд консилиум күү сарәзта, уәд Сулимов дәр инна хирургтимә йә уәлхъус күү ләууыд.

— Не стоит удивляться. Иногда и врачи выполняют эту обязанность. Ситуация... Я вам все потом объясню. А пока... Как у вас с ногой?

— Не перехвалить бы. Очень доволен. Спасибо Всеышнему. Его воля, что, на мое счастье, профессор-знаток вовремя оказался здесь.

— Тебя, Иран, оперировал специалист высшей квалификации,— Сулимов фыццаг хатт «ды», зәгъгә, сдзырдта. — Он достоин самой горячей благодарности... Будь терпелив. Ногу не перегружай. Вижу, костили забросил, заменил клюкой.

— Спасибо, Вадим Петрович, за заботу и добрые советы. На душе стало спокойнее. Мне с вами будет легко общаться.

— Я в этом не сомневался, — ажсызгон мидбылты йәм бахудт.

— Все хорошо, но когда поедем? И на чем? Говорят, поезда ходят, но с большими перебоями, многочасовыми остановками... Этак и за неделю нам не добраться до дома.

— Выход есть,— Сулимов йә цәсты тигъәй инна цәфтәм бакаст, йә хъәләс фәнүлләг кодта. — Ты наверное, слышал: колонны грузовых машин, которые возят наших бойцов к турецкой границе, на обратном пути обязательно заезжают в Ереван. Кстати, недавно такой колонной воспользовалась молодая женщина из Осетии. Чтобы проведать брата в нашем госпитале.

— Эта была моя сестра, — загъта Иран.

— Отважная у тебя сестра! — раппәләйд дзы Вадим Петрович. — Решиться на такую дальнюю поездку и в такое время!.. К тому же, без надежного друга... Хотя, как выяснилось, она была прокурором района.

— Руководителем той колонны был наш односельчанин, сосед по дому — Дудар Царагаев. Ему и доверились сестра...

— Ладно, Иран. Готовься в дорогу. Надо и мне собраться. У тебя много вещей?

— Шинель и тощая котомка.

— Тем лучше. Завтра к одиннадцати мы должны быть

уже на базаре. Колонна обычно в это время подъезжает туда.

Куыд банихас кодтой, афтә нысангонд рәстәджы уыдысты сә бынаты. Машинәтән сә кой, сә хъәр дәр нәма уыд. Әнәрхъәцәй кәмә ‘нхъәлмә кәсай, уый фәстиатәй зындәр ницы вәййи адәймагән. Сә цәстытә сәм ныуурс сты кәсинай. Тыхсын райдытой: кәд, мыййаг, әппындәр не ‘рбаңаудзысты... Уалынмә моторты гуыр-гуыр ссыд, әмә уәзласәнты даргъ хал сә тәккә цур әрләууыд. Раззаг машинәйи дуар фегом әмә дзы әрхызт... Цәрәгаты Дудар!

— Мәнә царциатә!.. Әңәг уый у әви?.. Кәса, йә тәккә йәхәдәг!..

Дудар әй куы ауыдта, уәд бадисхуыз, йә цурмә ‘рбаңыд.

— Куыд кәсина, афтәмәй дзәбәх дә, мә сыхаг. Ҳәдзармә ма сഫәнд кән?..

— Уәлләй, афтә. Мемә әмбал ис. Дохтыр.

Цыбыр рафәрс-бафәрстә, цәстуарzon арфәтә, стәй Дудар дыккаг машинәйи шофырмә фәдзырдта.

— Адон де уазәг, Аким. Дәуыл сә фәдзәхсын. Раст цыма де ‘фымәртә сты, ахәм цәстәй сәм кәс. Мәнән бахатыр кәнүт. Цыдәр хъуыддәгтә ма мә ис... — Шофырән сәрәй азамыдта кабинәйирдәм. — Кәй әрбахастай, уый фәстәмә ахәсс. Бахъәудзән уәхи...

— Ис нәм алцыдәр. Нә хъәуы,— уайтагъд әй фембәрста Иран.

— Ҳәдзармә уәз нәй,— не сразы иемә Дудар. — Стәй дард фәндагыл цынә вәййи... Мәныл ма мәт кәнүт, алцыдәр уыдзән нывыл.

Ныхас дардыл цәуы, фәлә, цыбыр дзырдәй, дыууә бәлләңгоны, әнхъәл куыд нә уыдысты, афтә әнә фыдбылыз, әнә масть, әнә «цы нә вәййитәй» афоныл әрхызытызы Акимы уәзласән машинәйә Дзәуджыхъәуы афсанвәндаджы вагзалы раз. Дударән стыр арфәтә ракәнныны фәстә ма сын йә къух ноджы тынг фәхорз и: афоныл байяфтои, Арвыхъәумә цы поезд цыди, уый. Фондз сахаты бәрп дзы бауләфдзысты әмә — сә уәззаза балц фәци...

Бәргә, афтә куы рауадаид, фәлә сә уыцы зәрдәйи ахаст фәсайдта. Къулвахсыхъәумә әңәгдәр әрхәцәй сты әнәкъуылымпытәй. Поезд дардәр нал цыд. Дыууә бәлләңгоны фәстаг вагонәй куы әрхызытызы, уәд Иран цытә федта, уыдаттәй

зәрдәндәфай фәци. Рагәйдәр бирә уарзта ацы бынат. Йә хистәр әфсымәр Муратимә сә кәддәр ардәм әрласта сә фыд, стыр цәугәдоны сәрты цы әфсәнвәндаджы хид арәзтой, уый, стәй ие ‘нахуыры әрдзон рәсүгъдзинәдтә фенынмә. Абон дәр стыр әхсызғонәй әрымысы уыңы бон. Ныр ай циу?.. Базонән күниәуал ис станцәйән. Вагзалы агъуыстәй ма цыдәртә аирвәзт, фәлә әфсәнвәндаг... Бынты-быны пырхытә... Әдәргә дзы азмәләнтә нал и бомбәдзәф арф уәрмитә әмә әвирихъя здынтытә рельситәй, зәххы пырхәнтәй. Перроны кәрәтты цы рәсүгъд кәрз, тәрс, бәрз, акъаци әмә бал бәләстә зади, уыданы дәрәнтәм кәсгәйә дәр зәрдә уынгәг кодта.

— Вот уж чего не ждал, что здесь у вас увижу такой по-гром, — масть йә хъуыры нал цыди Сулимовән дәр. Однако нам надо двигаться дальше. Может, попадется какой-нибудь транспорт.

— За поворотом мост, но он, как говорят местные, тоже пострадал...

Вагзаләй цәугәдонырдәм куы фәзылдысты, уәд та сын, цәуыл бадис кәнной, уый разынд. Хәсты размә-иу куыд уыди, афтә канд әввахс ран нә, фәлә хиды фале дәр бәлцәттәм әнхъәлмәкәсджытәй җәст никәуыл әрхәңцид. Әрмәст дзы сидзәрхуызәй ләууыд зәрондгомау автобус. Йә уәлхъус — цалдәр нәлгоймаджы, ацырдәм фәкас-фәкас кәнинц.

— Похоже, нас ждут, — бацырын Сулимов, — поторопимся.

Сә цыдыл куыд бафтыдтой, афтә сә фәсте чидәр әрбай-йәфта:

— Чысыл ма фәләут! — нәлгоймаджы хъәләсихатт — тәригъәдгәнәгай дәр, уайдәфгәнәгай дәр. — Уыңы ләппуйы цәф къах мәгуыр нәу?! Автобусән ма тәрсүт, әнә сымах нә алидзәэн.

Иран йә бынаты сагъдауәй аzzад. Кәд ма исты зоны, уәд — Уыбәдз!..

— Мәнә диссаг, нәхи Иран куы дә! — Ләг әм ракәс-бакәс кәнны, йә цонг ын уәлгә әрсәрфта, арәхсттай йә әрбахъәбис кодта. — Къахыл җәуылна фәңауәрдис?

— Ницы йын у...

— Гъемә, кәд әңгәг афтә у, уәд хорз. Алы бон әгас цу! Хъыгдард, фәлә әгайтыма сәрәгасәй! Ацы ләг дын чи у?

— Мемә мын ай әмбалән парвыстой. Кәм хүйссыдтән,

уыцырынчындоны дохтырәй кусы. Йәхи бафәндыйд. Йә мадам цәры. Змейкәйы. Тынг әеррүнчын, әмәй йә цыды сәр уый у. Познакомьтесь, Вадим Петрович, это мой близкий родственник.

Дыууә ләдҗы кәрәдзимә сәкъухтә радтой, сәхи бацамытой.

— Аңгәр нә ныффәстиат стәм, Убәәдз? — әнхъәлмәкәсджытырда ахъахъәдта Иран. — Хәдтулгәйы чи ис, уыдан куырамәсты уой, мах ам ләүгәйә куы фәуадзой.

— Фәуадзәент әмәе сәхи сарәзтой!.. — баҳудәнбыл Убәәдз. — Мәнә мә дә дзәбәх әмбалы мәт и, кәдәм ма йә цәуын кәнәм?.. Чидәр цыдәр дон-дон куыд ласта... Йә уәззазурынчын мадмәй йә цәуынна ауадзәм? — Сулимовмә фездәхт. — Есть предложение, Вадим Петрович. Отпустить вас к матери, Огромное вам спасибо за все.

Ләгән йә цәсгом куынна ныррухс уыдаид.

— Это вам огромное спасибо, дорогой Убаз! — йәхи налбаурәдта әмәе дыууәйән дәр ныхъхъәбыс кодта.

— Счастливой встречи с матерью, Петрович. Скорейшего ей выздоровления!

Дыууә хионы автобусмә нәма схәццә сты, афтә дзы чидәррагәпп ласта әмәе сә размә әрүзгъордта.

— Диссәгтә, Иранбег ссыд! Рагәй хабар кәмәй нә уыд... Гъы, ахәм әрүгонәй ныридәгән лейтенант!.. Куыд дә, мә дзәбәх сыхаг? — йә цәф къахмәй ийн ракәс-бакәс кәнә. — Цы хорз у, Убәәдз, кәй афәстиат стәм, уый, дә тутхәстәгәрвад йә бирә фыдәбәтты фәстә ам уәләмә фистәгәй фәхәфтаид... Хәдзары зонынц, Иран, ссәуыс, уый?

— Уыдәттәй йә автобусы фәрсдзынае, — нал ын фәгәдзәе кодта хиңау. — Mayal нә фәстиат кән, Ацце Хәмәтджеевич Хәдтулгәйы чи бады, уыдан дәр адәм сты. Афонмә нә цы схүйтой?..

Цәстү фәнүкъуылдмә Хәмәтджеевич цыдәр әрбаис.

Йә мидбылты баҳуд Иран: сә рагбонты йә куыддәриидәрәй зыдта, ахәмәй бazzад. Уый карәнәй адәймаг хъумә әмбаргәдәр уа. Куыд фәразы а нәхион үемә?.. Кәд куынмә рәвәдз у...

— Да кәбинәмә схиз әмәе уым сбад, — йә дзәкъул ын райста Убәәдз.

— Дәхәдәг та? — батыхстхуыз Иран. — Уадз мә иннәтимә...

— Әз куыд загътон?... — йә цәстүтәй үәм сзылдта Убәәдз.

— Хистәрмә нал хъусәм? Фәстәмә дәм разил-базил кәндзынән? Мә күбал къуыбылойы әндахәй лыстәгдәр куыд суя, афтә?

Автобус араст. Иуцасдәр рәстәг йә моторы фәлмән әнәкъуыхцы гуыр-гуыр йедәмә сым дәр нал хъуист. Әнәзонгә бәлләттә сә мидныхәстә фәуагътой әмә әнхъәлмә кастысты, хицау сә истәмәйты кәй фәрсдзән, уымә. Йә фарст уыди хәрз цыбыр: как устроились пассажиры? Все ли довольны? В порядке ли документы? Хъәстгәнәг дзы куы на разынә, уәд йә армытъәпән Ираны уәхскыл әрәвәрдта:

— Куыд дә, ме ‘фсымәры хай, әнцой бадт кәныс, әви дә исты хъыгдары?

— Ма тыхс, дә хорзәхәй, — йә сәр әм разылдта әфсәрмхуызәй уый, — әз мәнә кънийазы бадт кәнын, ды та... Ме ‘нцой бадт мә фарсыл нае хәцы...

Ләг әм йә сәр хәстәг әркъул кодта, әрдәгхъәләсәй йын йә хъусы бадзырдта:

— Дзәгъәлы, ды, мә бынаты уәвгәйә, дәхи куыд дардтас? Рыст, къабаздзәф, даргъ фәндагыл фәллад Убыбәдзы кәмфәнды сбадын кодтас, фәкәсәг әм кәм нае уыдаид, уым? Не ‘нхъәлын. Нә, мә хур, уый хаситаг гуыртән сә хъуыраны фыст нае! Так что, әңцад бад. Тыхст нае!..

Убәдз цәсты тигъай ахъахъәдта тәргайгопп шофыры. Йәхи куыд ныкъкъуырма кодта, джауырәй гуырд. Әрдәбон-сарәй дзы иу дзырд наема схауд, афтәмәй йын зәгъинәгтә цас и...Шофырәй уәлдай ма кассир дәр у. Йә хәс: чи кәйонг әмә кәдәм цәуы, уый бәрәг кәнын, билеттә чи не ‘лхәны, ләвар цәуын чи уарзы, уыдонәй дзуапп агурын...

\* \* \*

Фәззыгон бон — скаст әмә ныккаст. Хур, йә аныгуылыны размәйы фәстаг тынтә куыдкадавардәрәй Арвыхъәуы къуылдымтә әмә быдыртыл таугә, җадәтгайрагъы фәсчылдыммә ныттылди. Хәехты куыд вәййы, афтә уайтагъд фәтальингәрәттә, Скәсәннырдыгәй, арв кәм фәтардәр, уым ранәй-рәтты фыщаг стъалытә ссыгъд. Адәм сә сараты сәрдыгон пеңтә арт бандзәрстөй, әмә фәззәджы карз тәф сатәг уәлдәфы ленк кодта, фын-дзыбылтә цавта. Әввахс кәртыйтәй хъуисти сылгоймәгты әнәвдәлон, талф-тулф ныхас, уынгтәй ивылди әрәджиау хъәд-

дзауты бәхүәрдәтты хъинц-хъинц, куыйты әнәрынцой рәйин.

Бинонтә дыууаизәрастәуы зиләнтыл кәй уыдысты, уымә гәсгә Хаситы Сибойы хәдзары цырагъ нәма ссыгътой.

Сарайы сә куистытә кодтой дыууә сылгоймаджы. Кәстәр — иу әртә ‘мә дыууиссәдзаздзың, сывәлләтты мад Сәниат, тәнтъихәгтә, асәй рәстәмбис, хъуымбылдзыкку, йә уәлә урс тәппитә тарбын зәлдаг сәрбәттән. Иннае, Дадигка, ходыгъд, асәй чысыл ныллағдәр, азтәй — бирә карджындәр, фәлә нырма сәрән, цәрдәг сылгоймаг, йә уәлә морә фәсмын къаба әмә кәрдәгхуыз цында әddәгүәлә.

Сәниат, йә къухы афтид къәрта, афтәмәй, хъуг сарайы кәрон хъәдйинкүл скъәты бастәй кәм ләууд, уырдәм бакаст. Стурал раз хосы цъупп әрәппәрста, дымст фәздон хъәрмуст донәй әрәхсадта, ахуыр къухтәй фәддҗытәм февнәлдта. Әвиппайды сәнтурс лыстәг цыхцырджыты әмьир гыбар-гыбур ссыд къәртайы бын. Ногдыгъд хъарм әхсыры тәф сылгоймаджы фындыбылытыл уад әмә, алы хаттау, ныр дәр цыдәр әхсызгондзинад хаста зәрдәйән, фәлә йә уәззая заманы хәстү азары тәссаг хъудытә сә быны кодтой әмә удәнцойы фаг нае уыди.

Чылдымырдыгәй сарәх сты фәрәтты гуиппитет. Уый цәттә фаст сугтә әндзарынаен сәтты Дадигка. Рәхдҗы куистәй әрбацәудзысты хистәр хотә Зирә әмә Фарузә, сә кәстәр, скъөладзау Ирмә та быдирәй сыздәхдән — хистәр къләсты ахуыргәнинәгтә ацы әнәвдәлон, удисән бонты иууылдәр әхсәны хәдзарады тынд халсартә әвзарынмә сты. Се ‘раба-цидмә пецы арт бандзарын, хъуг әрдуын, әхсыр әрфәрсүдзын әмә сфицин дыууә сылгоймагмә кәсү. Ноджы ма сын әхсәвәр сәттә кәнүн дәр хъумә бантыса.

Иууылдәр әрбацәуынц фәлладәй, әххормәгтәй, уәлдайдәр кәстәр къләсты ахуырдзаутә — стонгән әбыхсонтә.

Дыгъд фәци Сәниат әмә исдуг къәртайы хуылфмә джихәй кәсгәйә аzzад. Йә сәр ныттылдта, ходыгъды цурмә бацыд.

— Әеркәс-ма, дә хорзәхәй, цас та әркодта әхсыр нә дарәг... — зәрдәрыст хъәләсү хаттәй йәм дзуры. — Цыдәр афтон нае сәр не скуюста, нае хъус әм не ‘рдартам әмә, әвәццәгән, хъуг хуыскъәй баззад...

Дадигка фәрәт иуварс авәрдта, йә астәу сраст кодта. Әхсырай әрдәгдзаг къәртамә ныккаст әмә тынг фәсагъәсхуыз, йә сәр банкъыста.

— Уымәй бәлләх дәр ма цы уаид, чындыз, — загъта саст хъәләсү хаттай. — Уәд ма утәппәт бинонты цәмәй дариккам, цард сын фестон?

Йә къухтә фәйнәрдәм акодта Сәниат, бамәгурыхуыз, йә цәстом, рәстмәдзуаппән чи нал вәййы, ахәм адәймагау ныттар.

— Тобә, тобә... Ёз дәр цытә раләхурдтон... — фәтәригъәд кодта ходыгъд сидәргәс чындызән. — Уыйбәрц бинонты хәссын, дәлә кәнәм-уәлә кәнәм, уәддәр махмә кәсү, фәлә ацы тыхст, заууат заман хәдзары хуыскъ хъуг дарын... И, күйд дәм кәсү? Уәд та йә ауәлдай кәниkkам?

— Канд әз әмә ды нае — сывәлләттә ийл иууылдәр афтә сахуыр сты әмә... Сә комыкомдзәгтә дәр ма йын куы фәңәйскъәфынц абуц кәнынән... Ёниу, кәм ссардзынә ныртәккә уый хуызән әнәмаст, бинонтыл ахуыр стур?

— Уымәй дәр раст зәгъыс. Йәхицәй сабырдәр, әнәмастдәр фос стәм кәртәй раңаутгә фендиныә, бәгүүдәр... — къәхтүбинаә ныууләфыд зәронд ус. — Зәрдәе йә нае комы ауәлдай кәнүн... Иннардыгәй та, чындыз, сомбон наем цы кәсү, уый хынцәй... Ёвиппайды нын стгә әмә әрмиттәдәлармәй лиздә куы 'р҆щәуа, Хуыңау бахизәд, фәлә... Доны къусы сәфт нае кәнүн уәд мәгүүр хъуг? Чызджытәм башхъәлмә кәсәм. Цы ног хабәртә әрбахәсдзысты — Майрәм йә зонәт. Иумәйаг уынаффә — әвәсмөндәры хос. Ёниу, ныр мәтуыр нал стәм, чындыз. Иран нын дзәбәх у, нае кәстәр бәлләцон, нае ныфсы цәдҗындыз. Нәхи Асәбейи фырт Темирхъан хәстү быдырај ссыд әмә хорз хабар сласта: әрәдҗы ийл Доны сәртү хидыл амбәл...

Дадигка йә хъәбысмә сугтә сәвгәдта, Сәниат та ие 'хсыры къәртايыл схәңцид, әмә дыууә сылгоймаджы мидаәмә ахызтысты.

Хәдзарыдзаг бинонтә ныууагъта йә фәстә, зәгъән ис, хәрз әрыгонәй сә дарәт, мыггаджы нымаддәр ләгтәй иу, Сибо: дыууә фырты, дыууә конд кәрдзыны — йә уарзон иунәг хо Дадигка сә афтә хуынта — әмә фондз чызджы. Амәй-ай кәстәртә. Сә хистәр Зирәйыл уыци рәстәг цыди әхсәрдәс азы, кәстәр Витәйыл — афәз әмә әрдәг. Бинонтыл судзаджы бәлләх сәмбәлди бинтон әнәнхъәләдҗы. Мидаәгхохы куиста Сибо әмә, күйд дохтыр, афтә арәх азилаг уыд фәсвәд хохаг хъәутыл. Сәрдәй, зымәгәй хонәт, хатәт никәмә 'нхъәлмә каст, уайтагъд-иу рабәлләцон. Йәхәдәг рычынтәгәнаг цас нае уыд, уыйбәрц уәззазу низәй хъәрзәдҗы тыхст

әмәе тыхст хорз әмбәрста. Йә цард, йә күисты ахъаззагдәр фәтк сси Гиппократы ардахәрд әмәе йә уый әңцад-әңцой, әнәмәтәй бадын нәе уагъта, әдзух әй размәе схуиста йә низәфхәрдты сәрылхаст зәрдә.

Уыцы әрәгуалдзәг, мартыйи хъуынтыз бон дәр та йә цәуын баҳуыд рәбинаг бәрзонд хъәумә уәззау рынчыны феннина. Зын сәфтән къахвәндәгтыл әй тымыгъ әрцахста, астәумә миты фәләгәрста, схид ис, әмәе дзы уазал бацыд. Фәстәмә фәндагыл йәхи нәе баҳъахъхъәдта — әниу, хъахъхъәнгә дәр күид бакодтаид уыцы әвадат уавәрты?! — әмәе низ рәуджыты бацыд. Тәвд дыууиссәдз градусмә схәцца. Йә къәхтыл ма тыххәй ләууыд, афтәмәй саҳимә, Арвыхъәумә исты амәлттәй рафтыныл йә уд баҳъардта. Ра-сыг ләгау цухтә-мухтәгәнгә уынгты сыхәгты цурты күи фәәцәйцидис, уәд адәм фырдисәй джихтә кодтой, сәхи фарстай: «Ай цы хабар у, цы ‘рбамбәлди Сибойыл, чи йын батых кодта, хъәбәр нозт йә дзыхмәе күи никүи схаста?!»

Сыхбәстә, бәлас фыццагдәр кәуыл кәлы, уыдон, хионәй, әддагонәй хәдзармә бәрәггәнәг уадысты. Кәрт уайтагъд адәмәй байдзаг. Се ‘ппәт уаты кәм бацыдаиккой, фәлә, бинонтәм хәстәгдәр чи уыди, уыдон ләдҗы баййәфтой тынг тарфәй. Уыцы әдзәмхуызәй хүиссыд цъәтджын сынтәдҗы, фыртәвдәй йә фәсхъуистәй йә фәздәг калд. Сәннәтә цагъта. Әрчъицгәйә ма-иу стәм кәйдәрты тыххәйтү базыдта.

Әвәстиатәй рынчындонмә аластой ләдҗы. Йә фарсмә әхсәвбадән кодтой хойә, бинойнагәй, хионәй, фәлә күуыри дәр нал ахаста, мәгүүрәг — ахицән. Дохтыртә загътой, йә зәрдә фәлтәрд нәе уыди, уәззау низән нәе бафәрәзта. Зәрдә, бәгүүдәр, әффәйнаг нәе, уазал дуры гүбыны дәр хъары. Афтәмәй йә Хуыщай йәхимә айста. Цыппардәс әмәе дыууиссәдзаздыдәй. Йә тәккә ләдҗы кары. Цас ма фервәзын кодтаид, әвәдза, әвәджиауы курдиатджын дохтыр мәләтәй, ацарди ма, уәд, алы мыггаг низтәй әфхәрд адәмъ! Фәлә йәхәдәг фәраздәр.

Йә адзал разәууәлтәй базыдта Сибо. Әвәццәгән, уәззау рынчын халонау ие уәнны кәссы. Әбәрәг цыдәртә йәм бәлвирдәй разыныңц, әрцәуинаг хъуыддәгтә йә цәстистыл ауайынц. Йә фәстаг бонтәй иуы әрсидти йә иунәг хо Дадигкамә. Йә фарсмә әрбадын кодта, әнәхъару, фәлурс армытъәпәнәй сылгой-маджы күистәфхәрд, уәзәгджын къүх сссарда.

Цасдәр рәстәг афтә әнцад, әдзәмхуызәй хүйссыд, йә хойы зыр-зыргәнаг әнтуылдзтә нә уәгъд кәңгәйә, зәрдәйән адджын, удән зынаргъ цәсгоммә әнкъар җәстәй каст. Мадызәнәджы уарзәгой зәрдә күйнә бамбәрстаид, йә разагъды әфсымәр, йә ләугә хох, Җаугә мәсый йә адзалы къахыл кәй нылләууыд. Канд бинонтә, хиуәттә нә — әгас сыхбәәстә, хъәубәстә дәр фәлмән ныхас, буң зәрдәлхәнәнтәй дардәр масти, хәрам ми кәмәй нә зыдтой. Зондәй фәрсүнмә әмә удыхосагур кәмә цыдысты.

Дунейы рухс әрталынг Дадигкайыл. Кәуын хъуырмә схәццә. Цәститтә доны зылдысты, әмә мигъ бадти акәсәнты. Тәригъәддаг хъуыдитә нал цыдысты сәрә. Да адджындәр, зынаргъдәр хионән, да туг, да стәгән йә тыхстдәр сахат да бон әппүн мацы уәд!.. Цы ма уа уымәй зындәр, уымәй бәлләхдәр!.. Иунәг мадзал ма зыдта хо: йәхиуыл ныххәңцид әмә ныфсытә әвәрдта йе ‘фымәрән. Фәлмән армытъәпәнтәй йын узәлгә адау-адау кодта йә хидәйдзаг тәвдных, зәрдәтахт хъәләсәй йын рәвдаугә дзырдта:

— Тыхсә ма кән, мә зәрдиаг... Тәссагәй дзы ницы ис... Дохтыр загъта: рәхдҗы да тәвд әрхаудзән, әмә дын бәлвырд фенциондәр уыдзән... Мәнә чындыз дәр ам и... Әхсәвәй-бонәй да уәлхъус ләууы... Исты йын кәд зәгъыс?..

Рынчын, цыдәр әнахуыр фәлмән, уарзәгой, рухс цәстәй скаст йә бинойнагмә. Йә ирон әфсарм, фырнымд зәрдәйы уаг цима иуварс авәрдта низы хатыраєй. Ног даст хуыздзыд цәсгомыл уәлдай бәрәгдәрәй зындысты тәрбын, зына-нәзына халасдзыд рихитә; әлвенинаг къәбәлдзыг сәрыйхъуынта әмхәңци къәләссытәй әрзәбул сты фәтән ныхыл. Йәхи ныфвидар кәнныныл бәргә архайдта, фәлә үе ‘тәр тыхст әмә әнәбон уавәр бамбәхсын нә фәрәзта. Хатгай-иу йә уләфт ферхәңцид, цыдәр уәззау хәр-хәр-иу сыхъуыст риуы арфәй. Әрәджиаугомау къәхтыбынәй ныууләфыд, йә хъуыр расыгъдәг. Афтә зынди, цима йын чысыл фенциондәр. Уый бәрәг үйд үе сабыр, әнәкүйхцы әмбаргә ныхасәй:

— Зонын, әфсин цыдәриддәр хъәуы, уый бакәндзән... Йәхи иуварс ницәмәй аласдзән... Йә удыхъәд ахәм нәу... Фәлә, Дадигка, мә адджын хойы хай... Кәд бинонтыл цыфәнды иузәрдион, цыфәнды әнувыд у, уәддәр иунәгәй... — Сибо арф ныууләфыд, хойы къуырфәвәрд тасдзыд цәститәм әдзынәг

ныккаст. — Сәрән у, коммәгәс, уәздан туг, йәхи цур дзы әппәләм.. фәлә күндә, цытә уыдзән иунәгәй?.. Хәдзар мәнгүәраг, къәбәлдзыг, хъуымызыбыл уәрычытә әмә сәныч-чытәй ие дзаг... Ды мә зәрдәдарән, Дадигка. Фыйяуән дә уадзын, мә иунәт хо... Дәхицән — хъәбул, уый кәсынхъуаг нал у, бинонтә әрхаста... Бамбардзән мән дәр, дәу дәр...

Сибо йә даргъ ныхасәй афәллад, йә хъуыр та ахгәдта, Җалдәр хатты хәстуләфт скодта әмә ныхъхъус. Җыдәр әнхъәлцаухуызәй әңцад ахуыссыд, иу каст ие ‘фсинимә кодта, иннае каст Дадигкамә. Әнахуыр тәригъәддаг, фәсмонгонд хъуыдитәй дзаг каст. Әрәджиау ма йә ныхасыл бафтыдта:

— Чындызимә уе стырдәр, ахъаззагдәр хәс — кәстәрты раст фәндагәй фәңудын ма баудзут... Җарды фәсдуар күнинә баззайой... — Ләг тыххуыфт скодта, исдуг йә әңститә бахгәдта әмә афтәй ахимә хъусгә афәстиат, стәй йә ныхас фәци: — Әфсинимә... — къәмдәстүгхуызәй баҳудәнбыл, йә рәдыйд сраст кодта: — Фәсәфсины әфсинимә хәларәй, кәрәдзи әмбаргәйә цәрут...

Уый уыдис йә фәстаг суләфт.

\* \* \*

Бирә бинонтән бинән баззайгә хәдзар кәд Арвыхъәуы астәумә хәстәг әрәнцад, кәд раздәры аргъуан әмә ие ‘ал-фамблайы әрдзон ңъәх фәлыстмә хәстәг әвәрд фәци, уәддәр хәдзаронты әңсты, сә сины сәртыл дзы әрхәцой, уый онг нае ахадыдта. Мәнә мәгүурау урссәр барәг зәронд дзамбасыл саргъы бәсты афтаугәйи хәррәгъ куы баппарат әмә иыл афтәмәй адәмы ахсәнмә куы рацәуай, уымәй уәлдай ацы агъуист дәр хъәуы фидауцыл ницы ахъаз уыди. Рәстәджы фыдтымыгътәй фәңудыдта, фефсәрста, ныккәләд-дзәгтә. Йә хъәдын къултә багәлиртә сты, цартә кәмдәрты әртасыдысты, сәрст згъәлдитәй әркәлынәввонгәй ләуудысты.

Җыдәр амәлттәй йә зиууэттә бадзәбәхтә, балвәститә кодтой адылидәргъян ләсгәрәвдүзәнтәй.

Иуцасдәр рәстәгмә та, бинонтә сә сәр кәм фәцәвой, уымән сбәззыдысты Җалцәггонд уәттә. Ноджы сәм әфснайд, сыгъдәгдзинад уарзаг, сәрән сылгоймаджы къух куы фәхәц-зә, уәд та бацәуәндон йә хуыз скaldta. Сыхбәсты ма дисы

дәр әфтыдта Сәниат йә әмбисондән хәссинағ күистуарzon амә хәдзардзин әрәвнәлдәй, йә цоты дәр, уәлдайдәр хистәр чызджыты, хуыскъастәу ма уой, сыйғадәгдзинад уарзой, зәгъгә, күнд хъәддыхәй ахуыр кодта, уыдәттәй.

Разы күиннә уыдаид, йә зәрдә рухс күиннә кодтаид йә рәстәджы Сибайән ахәм бинойнагәй. Хуыцаумә күиннә күивтаид, Сәниаты хуызән удыхъәдҗын амә кондҗын сылгоймаг ай Җардәмбалән кәй фәци, уйы тыххәй. Әмә уымән араә дзураг уыд йә уарзон хо Дадигкаимә, Җарды хъуыддәгтыл ныхас кәнгәйә: «Сылгоймаг бәсты фидауц у. Уымәй раст сты бирә чидәртә. Фәлә дзы цотуарзаг чи разыны, бинонты Җардамонд уыдоңај аразгә у, хәдзар уыдоңыл әңцайы. Уәдә, мә хойы гәппәл, дә фарн бирә, фәлә ләдҗы дәр ләггау ләдҗы хуызәнәй адәмы әхсәнмә рацәуынән бәзгә ахәмтә кәнинц...»

Сомбоныл хъуыды кәнгәйә, бирәссывәллондҗын фыд амбәрста: бутъро Җәрәндөн цыфәнды тынг күн сәрттивын кәнай, цыфәнды тынг ам күн базилай, уәддәр бутъройә баззайдзән. Уымә гәсгә, 1929 азы, сә тәккә фарсмә мидхәсты заманы зынгдзәгъдәнтәй цы әрдәгсигъд агуридуру хәдзар аирвәэт, уйы балхәныныл нылләууыд. Уйиас зынаргъ дәр ай наә кодта йә хиңау (лидзынмә хъавыд әндәр ранмә), фәлә йә арм наә амыдта Сибайән, амә катайы хай фәци.

Ам дәр та йә бәллиццаг удыхъәд, ие ‘нувыд зәрдәйы ахаст рабәрәг Сәниатән. Иуахәмә сәхәдәг иунәгәй күн аззадысты уаты, уәд ус йә сәрыйхиңаен узәлгә хъәләсү хаттәй афтә бакодта:

— Цәуыл тыхсис уйиас?... Цы капеччытә нәм бамбырд, уыдоңыл ма мәнә мә мад, ме ‘фсымәрты ләвәрттә бафтаудзысты. Сау әфсәйнаг кәнә әрхуийә конд не сты, мыйиаг. Хәэзна дуртә әмә зынаргъ згъәры номыл мын сә фәләвар кодтой. Кәд афтәмәй исты хуызы аххәссиikkam...

Сибо къухәмхасәнтәй цы фәрәзтә фәамәлттә кодта, уыдоммә әфсины хәзнатә әвәджиуы хорз уәләмхасән разындысты. Сәниат йә рәбыны ницыуал ныуугъята. Сызгъәрин къухдарәнәй, Җәнгдарәнәй, хуырәгъынәй, зынаргъ дуртәй фәлыст риуәгънәдҗытәй, камари ронәй — иууылдәр сә уәййаг хәдзары хиңауы фыццаг скодтой.

Әлхәд агъуист сцалцәг кәнинваг ма кәм сүйдаид Сибо, амә уыңы хъуыддәгтә хуыздәр заманмә аргъәвта. Ныр та

уал цәрынән, бинонты хәссынән исты амәлттә хъуыди. Даргъ сарайы әрдәг райхәлдтой, цы зәххы тәппәл дзы суәгъд ис, уый руаджы сәе чысыл цәхәрадон фәүәрәхдәр. Бәстыхай, кәй зәгъын ай хъәуы, фәкъудаҳуыз, февидауц, фәлә ма уыдәттә-йедтә кәй әндәвтой. Цард сын фәзындәр, сывәлләттү исты амәлттәй аирвәзын кәнын хъуыд, әмә кәрты әддаг кәроны фегомыл Сибо йә къух ауыгъта.

Зәрдә бирә цәүылдәртырысти. Кәд хәдзары хиңау чиныгъын, ахуыргонд ләг уыд, уәддәр хъәуы схъомыл әмә бирә уарзта хәдзары фос. Кәддәр сарайы фаллаг къуымы бәхдон сарәзта әмә уым дардта алыпраг саргъы бәх. Йә фыд Бесойә арәх хъуыста мәнә ацы ныхәстә: «Ирон ләг саргъы бәхыл куы сбады, уәд дзы Хуңау ферох вәйиы, йә бәхәй куы ‘рхизы, уәд та дзы бәх ферох вәйиы...» Йә зәрдәйи ныххауд уыци әнахуыр әргом хъуыди әмә йә никуы рох кодта Сибо. Чи зоны, әмә йын уый стыр зонды хос фәзи йә цард-цәрәнбонты фосмә, уәлдайдәр та диссаджы әмбаргә цыппәркъахыг хайуанмә зәрдәджын цәстәй кәсинаен.

Арвыхъәуы рәхдҗы бонты иумәйаг хәдзарад куы рантыст, уәд Сибо йә уарzon дугъонмә әрхәндәгхуызәй баңыд, йә сәрыфахсыл ын йә рус авәрдта, сынты базырау сау әрттиваг бәрзәй узәлгә әрсәрфта: «Нә фәхищәни сахат әрхәццә и, мә сагартән әрмакуыр ертуғъан... Иунәт Хуңау әвдисән, куыд зын мын у дәу мә зәрдәйә атонын... Фәлә цардимә хъәбысәй хәцән нәй, мә хур, әмә фәцәуыс кәйдәр әнәзөнгә, әбәлвырд дәрзәг къухтәм... Фидар ләуу, Цәрдзу!.. Зонын ай, мысдзынә мә, әмбаргә, әнувыд хионау, фәлә дә әз къаддәр кәй нә мысдзынән, уый дәр дә рох ма уәд!. Гъер хорз байрай, дә дзәбәхдзинәдтә мәм хъуысәнт...»

Әмә саргъы бәх тәккә уыци бон әхсәны хәдзарады хайуанты рәгъяуыл бафтыд. Ноджы ма йын Сибо уәләмхасән ләвараен йә фарсмә әрләууын кодта әртәаздзыд хаст галы.

Исчи зәгъдән: «Гъери-гъе, кәцәй йын әрцид ахәм гал, уәларвәй, мыйиаг, әрхаудта? Сәе фарсмә уыци уәйиаг агъуыст әндәрүрдәм ма фәуайы адәргәй ләг йә рәбүнтах халамәрзәнәй хәфәегау куы ныххафта. Әхца әмә зынаргъ дзаумайә хәдзар куы байафтид кодта. Ноджы ма цыдәр хәсты дәр куы баңыд, кәрт та къухы ныхәй гәмәхдәрәй куы аzzад. Дуцгә хъуг сәм уыд, хохаг хъуг, әмә ууыл куыд суәләхөх

уыдзынæ, кæд æхсыр æртæ-цыппар литры йеддæмæ нæ лæвæрда, уæддæр? Хæдзарыдаг бинонтæн сæ хъуырыл куыд баҳæцдзынæ?.. Фæлæ гал... гал дуцгæ хъуг нæу. Куыд æгъда-уæй, цы амалæй аирвæст æртæаздзыд, сæрд-сæрдæргы Хъосæ-джы уæлвæз хизæнты къорийау чи сси, уый? Куыннæ йæ ауæлдай кодтой сæ хъуæгтæ бампъузыны охыл?..»

\* \* \*

...Уыцы бон Сибо мидæгхохæй рацæуинаг нæ уыди хæдзармæ, фæлæ йæм облæххæсткомæй фæсидтысты æмæ уæд йæ фæндаг Арвыхъæуыл ракодта. Куыддæр иучысыл йæхимæ азылд, йæ рыгтæ æрцагтæ, афтæ кæртыдуарыл чидæр æрбахызт. Тыргъæй кæсы, æмæ йæ сыхаг, хъæубæсты нымаддæр хистæртæй иу — Сæхмæрза.

Цыдæр æнахуыр тарст тыхстхуыз. Хæдзары хицауы куы ауыдта, уæд йæ къухтæ хæрдмæ феппæрста, уæларвмæ кувæгau дзыцины улæфт сирвæст: «Хуыцау æвзæр хабар...» — йæ зæрдæ бамæгуыр Сибойæн. Тыргъæй тагъд-тагъд йæ размæ 'рхызт.

— Сæхмæрза куы дæ, — хъавгæ ныхас æм скодта. — Цы хабар у? Хуызы 'ртау дæ куынæуал и...

— Сæфæм, сæфæм, Сибо, мæ зынаргъ сыхаг... Фæдисы тахт ракодтон нæхицæй. Табу Хуыцауæн, ам кæй разындæ!!! Нæ амондæн...

— Цы кодтат? — тынг фæтыхсти Сибо.

— Сæфы нæ бындар, не 'нхъæлцау!..

— Зауырбæг? Саджы фисынтыл амад утт-утт лæппу?

— Йе 'мбæлттæ йæ арра кодтой... æмæ ...цуангæнгæйæ... — йæ хъуыр ахгæдта лæгæн, йæ билтæ базыр-зыр кодтой, — дзæгъæл нæмыгæй...

— А́ллæх-æллæх-æллæх, — ныккæрзыдта Сибо. — Тынг хъыгдард у? Дохтыртæ цы зæгъынц?

Сæхмæрза йæ къух ауыгтæ, ноджы тынгдæр базыр-зыр кодтой йæ билтæ.

— Нæ бон, дам, ын ницы у...

— Ау, Дзибка дæр?.. Фæлтæрдджын дохтыр куы у!..

— Тынг дæ батыхсын кодтон, Сибо, æмæ стыр хатыр курын, кæд дæ исты ахсджиаг хъуыддæгтæ ис.

— Иннæ хъуыддæгтæ — уый фæстæ. Ныртæккæ нын мæгуыр лæппуйæ ахсджиагдæр ницы ис!

...Цалдәр дохтыры тәрхоны сәрты ахизыны бирә бәрн әмә әфсарм ис. Ислуг сә цуры къәмдәстүгхүзәй сләууыд Сибо, йә къухтә фәйнәрдәм акодта, ома мыл уә зәрдә ма фәхудәд, әмә удаист зәрдәйә әрләууыд мәгуыр цәф ләппүйү уәлхүс. Дә фыдгул дәр уый уавәры күү фәцадаид: цардәй мәләтү ‘хсән утәхсән кодта, удмидәг, фәлә уадзыгәй хүйссүд. Әвнәлдтай йәм, не ‘внәлдтай, цәф бынат хъыгдардтай, наэ хъыгдардтай — рыст не ‘мбәрста.

Ләг басагъәсхүз, йә сәр нынкъуиста, әрфыгәлхынцъәй иу әхсгә каст скодта зонгә әмә әнәзонгә бынәттон дохтыртәм.

Цы ма бамбарын хъуыди Сәхмәрзайән, йә иунәг хъәбуләй байафтиды маройаг сахат ын кәй раләууыд. Цикъәйау ныффәлурс, былтә базыр-зыр кодтой. Әвирхъау уадтымыгъән чи наэ ныффәразы, уыцы әнусон тулдзбәласау ныңџудыдта. Фәлә ирон ләг зынаен фәразон у. Йәхи ныхъәддых кодта, Сибомә дзуармә кәсәгау бакаст:

— У-у, Сибо, рыст адәмы зынтәе сурәг, наэ удылхәәцәг! Дә Хуыщаумә скәс, наэ ныфсы хох. Ау, әппындәр ын ниңгуал хос ис, дохтырты дохтыр? Ма йыл атигъ кә дәхи, мә уд дә фәхъхъау. Хуыщаәй күрәгау дә күрәм. Max әппәтүл дәр разы стәм. Ма ауадз әнамонд кәстәры фаләмә.

Цы загътаид ләг мәгуыр, тәригъәддаг фыдән, бинонтән, цы зәрдәтә сын бавәрдтаид? Уыцы сагъәсхүзәй ләууыд, йә цәстүтә сә әмбәхста.

— У-у, Сибо, наэ удылхәәцәг, фәтәригъәд кән ләппүйән, чи йәм әнхъәлмә кәсү, уыдонән. Фәстаджы амал, дә рынтә бахәрәм. Мә зонгуутил дәр дын әрләудзынән. Мыггагмә дын дәллаг галәй фәцәудзынән.

Дәлиауәй ныууләфыд Сибо, Сәхмәрзайы бинойнаг Марта әмә йә чызгмә фемдзаст. Сә фәлурс, цәстүсигъәй әхсад цәсгәмттәм фәзәрдәхәлд: бәгүү тәригъәдәй мардтой, цыдәр әнәкәрөн ныфсәнхъәлцауәй йәм кастысты.

Йәхицән ләгъстә, мыйиаг, наэ агуырдта дыууә зынджы астәу бахауәг, фәдисы әрцагуырд дохтыр. Зәрдә йәхи риуы къултыл хоста: йә бирә фыдәбәттәй күү ниңи рауайа, ләппүйү фервәзын кәнүн йә къухы күү наэ бафта... Цәрәцәг гүүрд карды бын мәләт күү ссара... Уый әнцон хъуыддаг у хостәнәг, фәстаджы ныфсәттәг дохтырән?

Тәригъәддаг бынонтәм та фәкомкоммә. Йә цәсттытә әлхынцъәрфгуыты бын әвиппайды цәхәр зынгтә акалтой, рахиз къух цәхгәр иуварсырдәм рариуыгъта:

— Операция!

Медицином хотә нәлгоймәгты әххуысәй цәф ләппуыс сәкъухты куы фелвәстөй әмәй йә, кәдәм сын загъта, уырдәм куы ахастой, уәд Сәхмәрзайрдәм фәзылд, йә сәр банкъуыста:

— Нә сыйхы нымаддәр хистәр... Әмбаргә ләг куы дә, уәд уәууя, әрдәбон уый цы загътай?.. Мә зонгуытыл, дам, ...И?! Дә былыбынай дәр макуыуал суадз, Сәхмәрза, ахәм хъуыдитә... Ныр бахатыр кән... — фәзылд әмәе операцигәнән уатмә атагъд кодта.

Цыппар сахатәй фылдәр арвыста Сибо цәф Зауырбеджы уәлхъус. Әххуысгәндҗытәй йын йә хидәйдзаг ных асәрф-асәрф кодтой, цәттәввонгәй ләууыдысты йә алы сныхасмә дәр, лыггәнән, февналән, тугсургәнән комрадзтә цүх әй нә уагътой. Хуыссәгхъуәгтәй, фәлладәй рацыд мидәгхохәй. Ныр йә астәу йәхицәй нал уыди, уәрдҗытәй йә быны нал цыдысты, уәдә әххормаг дәр куыннә уыдаид йә даргъ балцы фәстә. Фәлә ма уыдаттә кәй әндәвтой...

Иу афон йә сәр схыил кодта, әмбүдәнтә әхтәнән хәңгүйләриста, тәнтыдзагәй ныууләфылд, әмәе әрхәңгәйә сдзырдата:

— Хуыщауай разы... Цыма фестәм... — Әххуысгәндҗытыл йә сау фәллад цәстәнгас ахаста.

— Цәрдзәни, дохтыр?

— Хуыщауы фәрцы. Әнхъял стәм...

Мәйә чысыл фылдәр рацыдаид, афтә Зауырбеджы рафыстотырынчындонәй. Әххәст дзәбәх нәма сси, фәлә әдәрсгәй йә къәхтыл цәүүин байдыдта.

Бинонты цинән ма кәрон кәм уыди: сәзәрдәдарән, сәбыйндар дыккаг хатт райгуырд, әмәе Сибойы цәрәнбонтәм дзуармә кувәгау куытвой.

Ницәуылуал бацауәрста Сәхмәрза. Хәстәгдәр хуыщаубоны йә нәуудзар уәрәх кәртәй дардыл зәлдысты фәндыры цагъд, фарны гаджидауттә, цины арфәтә. Фәсивәды хъәлдзәг зард әмәе къәрцәмдзәгъдәй хәхтә арытой...

Әңгә Сибо Уәзәгаты гуып куывды нә сәмбәлд: нә йын фәзи амал. Бинонтә тынг бахъынцъым кодтой, уәлдайдәр хәдзары хицау. Зын куыннә уыдаид Сәхмәрзайән, сәрмә-

гонд хонәг, барәг кәмә арвыста, уый не ‘рцыды хабар. Аәмә уәд йә зәрдәйи бавәрдта әндәр фәнди.

Сибо, куыд загътам, афтәмәй йә күисты бынатәй Арвыхъәумә арәх не ‘фтыд. Хаттай-иу дыгай-әртыгай мәйтә дәр нә фәзынд. Сәхмәрза тыхсти, йәхицән бынат нә ардта: йә уәләе ахәм стыр хәс, аәмә йә ўе уәхсчытәй әрисын нә фәрәэста. Йә удылхәәг, йә хәрзәнәгмә фырәнхъәлмә кастәй йә цәстытә ныуурс сты...

Аәцәг, искуыдәр-ма ләг зәрдәбынәй цы агура, уый не ссары!

Рагуалдәжды хур дзәбәх куы ‘ртавта аәмә митгобәттә куы ‘ртадысты, уәд хәстәгдәр хищаубоны Сәхмәрза Сиботы ногахуырст кулдуар бахоста. Бинонтәй искәй раңыдмә дәр нал фенхъәлмә каст, фәләе дә зәрдә-мә зәрдә хицион адәймагау кәртмә баскъәрдта дынджыр хаст галы.

Рудзынджы раз ләууыд хәдзары хищауы фырт Мурат аәмә тынг бадис кодта, цы федта, ууыл. Фәрсәе дәр куы никәйуал кәнынц Уәзәгатә, зәгъгә, стурмә ныккаст. Исты низ аәм фәзынд, әвәецәгән, аәмә йә бәеппүйән фенын кәнынмә хъава. Диссәгтә! Цыма нә фыд хъомты дохтыр у. Ау, зонджын, аәмбаргә ләг куы у, уәд..

— Кәимә дзурыс, Мурик? — йә цонг ын аәрләгъз кодта фыд. — Ныртәккә мах бафиудзыстәм...

Дыууә ләджы кәрәдзиуыл бацнитә кодтой. Къухистытә, зәрдәбын фәрстытә, саләмтә, арфәтә... Стәй уәд Сәхмәрза фәзылд, галы сәрбосыл ахәцыд аәмә стур сарайы рәбиңаг цәджындзыл әрбаста.

— Уый та циу? — фәджих и Сибо, фәлмәнгаст бәтәнүхүзү цәстытә бәзджын әрфгүүты бынмә, арвыдуар гомәй фенәгату, сыхырнайы быныйәстә аисты, цәсгом ныддаргъ.

Әфсәрмыхызызәй уәзәгджын әрмитә кәрәдзиуыл сәрфгә йә цурмә әрбаздәхт Сәхмәрза, уәлдзарм худ йә сәрәй систа.

— Фарн уә фәрныг хәдзары, мәе хорз сыхаг, мәе удылхәәг Сибо, — зәрдәбынәй, сойхъәләсәй зәгъзы зәронд. — Ныронг дәр нын әнә бабәрәггондәй кәй бazzадтә... Фәлә нәм куадзәнау афәдз иу хатт фәзыныс аәмә... Дә бирәе хәрзтә дын Әрыдонайынәй дәр нә бафиудзыстәм, зонәм ай. Дәу фаг буцдинәйтә кәм ис... — Ләг фәкъуыхы, хәдзары хищауы цәсгом куыд фәтар, уымәй куыннә фембәрстаид; цыдәр йә зәрдәмә нә фәцыд.

— Цы ныиффәнд кодтай, Сәхмәрза?..

— Фәндтәхъуаг бәргә не стәм, Сибо, фәлә ацы цыбыркъух заман... Да зәрдә ныл ма фәхудәд, дарын бахәрон. Фос, хосы Фәлвәрайы хорзәх нә уәд. Кәрәдзийән адҗының сыхәгтәй фәцардыстәм, Сибо, мә хур, әмә нә дарддәр дәр Дунейы фарн уыци амондәй ма фенәхай кәнәд! Уымә кувәм әгас бинонтай дәр. Ныр Хуыңауы хатыр бакән, фәлмән цәстәй мәм ракәс. Уынын, цыдәр дын фәзын, Сибо, курын, мәнә уыци стур уәхизән саджының кәнүт... Ници уыйас диссаг у, фәлә уәддәр нә зәрдә цәуылдәр ләудзән... Бынтон әбүзин, әнәрхъуыды адәмым нә нымайдзыстәм нәхи...

— Нә-ә, Сәхмәрза, — йә къәхты бынмә нынкасти Сибо, сәр уәззаяу нынкъуиста, — афтә мә бафхәрдзынә, уый әнхъәл никуы уыдтән. Уәд уый куыд у? Ау, әз тәригъәддаг, беңайуаг кәстәрү үәлхъус мә бәрнү куыст уымән бакодтон, әмә ахәм ләвәрттә исон? Иу та ма дзы цәсгом әмә әфсарм вәййы... Нә, мә хорз сыхаг, әз дә фәндыл куы аңауон, уәд адәмым әмә мә мәрдтү цәсгомы раз мәхимә цы кәсдзынән? Куыд ай әрбакодтай, афтә йә фәстәмә дәр акән.

Ныр та сыхаг ләг ныттардзәсгом әмә ныллағыстәхуыз.

— Уәд мә бинонты хуыздәрү сәфтмә әрцу, Сибо, ды да фәнд куы нә аивай әмә мән да къәсәрәй әгады цыдәй куы арвитай! Хистәрү сәр әрхъуыды кән, кәд ма йә нымайыс әмә, кәрәдзийән цәмәй адҗының сыхәгтәй бazzайәм, уый да фәндү, уәд, — сомыгәнәгау карз ныхас скодта Сәхмәрза. — Ау, Сибо, нә кәстәрән, уыйбәрц хорз кәмән фәдә, уымән уыци ницәйаг цыппәркъахыджен аргъ дәр нә кәнныс?.. Ныхас дәр мауал схауәд да дзыхәй, — ләг дохтыры хъуырыл ныттыхст, цавдурал ай кәртү астәү ләугәйә фәуагъта әмә раивгъуыдта, йә къух әм, бәрзонд сисгәйә, хатыр курәгай тылдта.

Фырнымд, дәрдтыл хъуыдыгәнаг ләг, сыхы хистәрү куыд фәндүд, афтә ләваргонд стуры йәхизән нә саджының кодта. Дадигка әмә Сәниаты бәргә фәндүд галы хардзәй сәхъүәгтә, сә гәмттә бампъузын әмә бамбәрзын, фәлә Сибо, әндәр зондыл хәст адәймаг, не сразу семә. Афтәмәй ертүгъян саргының бәхшү фәндү Сәхмәрзайы хаст гал дәр хъәубәсты иумәйаг хәдзарады фосрәгъяуыл бафтыд.

Ләваргонд стур ләвар кәннын бынтон аив кәй нәу, кәй нә фидауы, уый бәргә әмбәрста, фәлә сыхы хистәрән, хъәу-

бәстү нымаддәр ләгтәй иуән йә сомытә әппүн маңәмә ‘рдар әмәй йын йә гал фәстәмә аздах, уый та ноджы әвидиауц-дәр, әнаивдәр ми уыдаид. Уымә гәсгә Сибо равзәрста дыу-уә уәззау тәрхонәй рогдәр. Йә зәрдә дардта, цыфәндыйә дәр әй хәрззонд хистәр кәй бамбардзән. Йәхицән әй әфхәрдән кәй нә айсдзән.

Әмә әңгәдәр афтә рауад. Дыууә рагон әнәкъәм, әнәлаз лымәнү уайтагъдәр кәрәдзи бамбәрстой. Әмә — уәхст дәр әнәхъән, физонәг дәр хәрзарыд...

\* \* \*

...Гъей, хәдзаронтә, ам стут, цы? — уынджырдыгәй дуары хынц фәңцид, әмә мидәмә ‘рбахызт постхәссәг, дzonгой, ныл-ләтгомау, мызыхъарәзт ләппулағ, ие ‘фсәр иуварсырдәм къәдз.

Кәрты рәбын сонт рәйд сыхъуист, әмә иыл йәхи рас-къәрдта стыр сау куыдз. Уирдәм әвваҳс ран пәләхсар әнгүз-бәласы бын аууоны нылләг стъолы фарсмә бадти хәдзары хицау әмә цыдәр мәстыхузыәй әвзәрста, хохы сәе санато-рийы сәйраг хыгъдхәссәг, ләгойарәзт, әргомдзырд сылгой-маг Дарикъо йәм цы гәххәттытә ныууагъта, уыдан. Фәстәдәр сәм әрбауайдынән загъта. Ссәдзаздзыд рагвад чызг мыййаг нәу. Дзәгъәлы йә фәңауын кән, уәд уымән цәсгом дәр хъәуы. Ныр куыд?.. Раст цыма барәй уыдис: ардәм цәугәйәйын йә кәсәнцәстүтә дурыл әрхаудтой әмә ныссастысты. Әнә уыдан та Җавәр лыстәг фыст документтә равзардзынә?..

Куыдзы рәййинмә фестъәлфыд, хъуынгъыз әрфгүүты бынәй кулдуар ахъаҳъәдта.

— Фәстәмә, Мила! — схъәр ласта куыдзыл. — Фәстәмә дын куы зәгъын! — ләг уыцы мәстыхузыәй гәххәттытә стъо-лы кәронмә ассыдта, әрбаңауәтмә әдзәнәг ныккаст. — Да-рикъо, ды дә? Әви... А-а, Хъуыдәберд...

— Әз дән бәргә, Уыбәдз, кәд ма уә куыдзәй аирвәзон, уәд, — бахъуыр-хъуыр кодта постхәссәг. — Иунәг къух ма мын ис, әмә уый та уә бирәгъы хәссинаджы амәддаг нәма фәци...

— Хуыцауы уазәг у, Хуыцауы уазәг у. Ма дзы тәрс, куыд рәйы, афтә нә хәңци. Ләппу йә ‘рбахаста гыццыл къәбы-лайә. Куыд әй ауәлдай кәна ләг, дә рынтә бахәрон. Куыссәуя, уәд ын цы зәгъдзынән?..

Уыбәдз куыздзы асырдта, уазәджы цәстытәм лыстәг ныккаст, растың цыма үә зәрдәйи рәбинагдаәр куынты әмбәхст хабәрттә рахатынмә хъавыд. Куыннае үә фембәрстаид Хъуыдәберд: цал әмәе цал ахәм тарст, удаист цәстәнгасы фены бон-изәрмә... Се ‘пәннә’ дәр нындыг вәййи иу фарст: «Уә, нә удылхәцәг Берд, цы уац, цы хабар нын әрбахастай ацы хатт та?.. Әвзәр хабар нәм ма ‘руадз Дунейй фарн!..»

— Мидәмәе рахиз, Хъуыдәберд, — әрхатыд әм фысым. — Әфсин истытә акамал кәндән. Кәд әз дәр дәр руаджы...

— Нә, мидәмәе нәй, уыйбәрцтә мәе нәма ‘вдәлы. Нә зоныс, әнәрхъәцәй әнхъәлмәкәсджытә мәм цас ис...

— Уәлләй-билләй, Хъуыдәберд, әз дәр дәумәе нә бәллини. Дәе хызыны куы хъарм уалдзәг хәссис, куы хъызт зымәг...

— Әргомдәр әй зәгъ, Уыбәдз: куы цинтә, куы цәссигтә...

— Уәлләгъи, афтә. Әууәнк ыл нәй. Әвзәр хабархәссәг барәг рахизырдәм куыд әрхизы, афтә цыма дәе хызын дәр уыцырдәм әгәр арәх феуәз кәнни.

— Бәгуы раст дәе, Уыбәдз, — арф ныууләфыд Берд. — Мәхи удәй хуыздәр та чи зоны, Җавәр уәззая уаргъ рахәссәхәсс кәнниң бон-изәрмә. Бәргә, дзывылдару уалдзәджы фидиуәг куы уаин...

Үңци дзуапмә ләг куыддәр фәдҗих, фәзәрдәхсайгә, фәлә постхәссәджы цәсгомы әвәрди әвзәр хабархәссәджы хуызәй ницы раиртәста әмәе әнционәй суләфыд. Йә каст әгасәй дәр скодта, Җавәр фыстәг әм ратдзән, уымә.

Хъуыдәберд үә иунәг къухәй әртәтигъон писмоты гуцъула систа хызынае, тагъд-тагъд сә авзәрста әмә дзы иу хәдзары хицаумә баләвәрдта.

— Гъа-ма, мә дәбәх сыхаг, ацы әртәтигъоны цыма тәссагәй ницы ис. Үә уындумә гәстә үын, зәгъән ис, цыкурайы уалдзәг әрбахастон.

Ныхәстәм уатәй тыргымә рахызт Уыбәдзы бинойнаг Сәна, рәстәмбис кар, тыппыртә, саулагъз сылгоймаг кәрдәгхуыз къуым бил әддәгүәләйи. Постхәссәджы фендәй үә цәсгом бамәтхуыз, фәлә үә мойы къухы әртәтигъон гәххәтт ауыдта, әмә үә зәрдә фенцаддәр, уәрәх әвәрд цәстыты фәйнәфәрсты арф әнцыйлдәт сыхәлдисты. Гъе, уәддәр, әвәдза, мады зәрдә... Ус исдуг әнцад аләууыд, стәй постхәссәгмә афтә куы ныддзурид:

— Кәд нын әңгәм әхсизгон хабар не ‘рбахастай, Хъуыдәберд, уәед мын цы ‘нхъәл дә...’

Ләппүй йәм дихуызәй скаст, йә бывтә бампылдта:

— Әз әппәт хабәртә зонәт Санаты Сем нәе дән, Сәна. Искәй писмотә кәсын та мә туджы нәй. Бәргә, әрдым мидәг алцы әнхъәләй кәнгә күү уаид, ацы фыздаманы — уәлдайдәр... Фыстәг җавәр у? Күү йә уыныс — әртәтигъон!... Значыт, дә фырт әй фыссы, дзәбәх, сәрәгас кәй у. Цинаң дәр ма цы вәййи?! Так что... де ‘ртә кәрдзыны кой кән, де ‘ртә әртәдзыхоны кой... И?..

Хъуыдәберд кәд бынтон схуист ныхас нәе кодта, уәддәр бәрәг үиди: сылгоймагән йе ‘нәрхъуыды домән йә арфәйи ныхасай кәй фәраздәр, уый йын тынг фәхъыг әмәк къәбәрыл фәстәмә хәңгә әфсиныл дәлгоммә уайдәфтәй нал баца-үәрста. Ануазаг үид Берд.

— Әффәрдә хуызы йә нә загъта, Хъуыдәберд, бауырнәд дә, — йә бинойнаджы сәрүл рахәңыд Уыбәдз. — Дунескәнәг иунәг каддҗын Хуыщау дә әдзухы цины хабәртә хәссәг фәкәнәд, хәрзәггурәггәгтә дәттын нә күүд хъәуя.

— Бахатыр кә, Хъуыдәберд, — йә сәр бакъултә кодта ус. — Хъазән хуызы йә загътон, мә мад, мә фыды стән! Әффәрдмә йә ма ис. Дә хорзәхәй. Ахаф-иу дәхи фәскуист махуылты. Дә хәрзәггурәггаг бакуистай бәгүүдәр.

Уыбәдз постхәссәджы аңыды фәстә писмо йә къухты азылдытылә кодта, йә бинойнагмә скаст.

— Әмә чызг та кәм и, чызг? Әлпүйн әм хъаргә дәр ницы-уал кән?

— Уә, дзеудзәләй, цыма йә нә зоныс, уый ныхәстә күү байдайыс... Уәртә рәбинаг уаты йә уроктыл бады әмә йә чысыл бауадз.

— Омә йын йә хъусты бәмбәждытә баттыстәуыд, әви уый җавәр къуырмада къуыртты бадт у? Уәед та майдыма ләппүй үәхәдәг схәңцә...

Тыргыы аситыл тындзгә әрлыгъордта иу-фыннадәсаздзыд тәнәг арәстылә чызг әмә йә фыды уәлхъус аләууыд, писмо йын йә къухәй райста.

— Аккайә у? — әртәтигъон къонверт йә риумә нылхъыват, йә мидбынаты цылау ныззылд, фыстәгән апъа кодта. Тагъд-тагъд ыл йә цәст әрхаста, цәмәндәр әй иннәрдәм азылдта, тынг бадисхуыз.

— Ай мах писмо куы нә у... — саст хъәләсәй дзы схауд, йә ныйиарджытәм сәтцәхуызәй кәстгәй аззад. Йә хъуыр ахгәдта, скәуынмәй йә бирә нал хъуыд. Фыстәг та ногәй йә къухты араздух-баздух кодта, раст ай цыма, стыр цины фәстә сайды кәй фәци, уый нәма уырныдта, йе та писмо йә фыны уыны әмә әрыхъял уәвүн йә бон нәу...

Уыцы әнәнхъәләджы риссаг ныивмә хорзау нал фесты ләг әмә ус дәр. Се уәнгтә әрызгъәлдысты дыууәйән дәр.

— М' арт бахорз и... — йә риуы бынәй сирвәэст Сәнайә. — Кәд әңгәф афтә у, уәд постхәссәгәй хатыртә дзәгъәлы куырдтон!. Фәскүист-иу дәхи маҳуылты ахаф дәр ма ийин куы загътон, дәе хәрзәггурәггаг бакуыстай...

— Цытә дзурыс уый? — йә җәсттыә йәм сзылдта фыд. — Хъуыдәберд мах нә зоны? Искәй писмо нәм куыд хъуамә ‘рбаҳастаид?

— Әз дәр ууыл дис кәнүн, дада. Фәлә ам постхәссәг ницы аххосджын у. Писмо Җасдәр рәстәг кәмдәрты фәрахай-бахау кодта. Адресс баумәлтә, дзәбәх нал зыны. Мәнә ма дзы нә уынджы ном әмә әрмәстдәр мыггаг Хасиевой равзарән ис. Җавәр Хасиевой?..

— Оу, мәнә Хуыщауы диссар! — йә сәр нынкъуыста Уыбәдз.

— Куыд әмә кәм хъуамә фәрахай-бахау кодтаид писмо? Кәңәй йә рапвыстой, уый бәрәг нәу?

— Мәнә әеппәты бынәй равзарән ис иу дзырд — Ереван, иннәтә иууылдәр — ләбырд. Ереваны маҳонтай чи ис? Акка ныронг хәсты быдырәй куы фыста...

— Адресс нәхи ләппүйе къухәй фыст у, әви нә, уый нә рахатыттай? — басагъәсхуыз фыд, арф ныууләфыд — Уәвгә, уыйбәрц цы писмо фәрахай-бахау кодта, уым ма цы равзардзына? Уәддәр бынатьыл кәй сәмбәлд, Хуыщауәй разы! Ереван... Уый уа-артә кәм и. Туркмә бафтәнты. Күшнә ныффәстиат уыдаид фыстәг. Иуәй, фәндәгтә даргъ, тәссаг, уәлдайдәр Арвыкомыл рафтәнты, иннәмәй, не ‘мәдисон паддзахадтәй нәм хәсты быдырмә ууылты үүдәриддәр ласынц, уыдан үүфыддәр знаджы амәддаг бавәййинц; бомбәтә згъалынәй сыл нә ауәрды маргзәрдә фашист, йәхи сафинаг сәр дзы бынсыгъд бакәна!

— Бакәсын хъәуы писмо, — нал сәм фәләууыд Сәна. — Уәд та дзы, Хуыщау бахизәд, фәлә исты әвзәр хабар и... Сонт-монтәй йә хәдзарыл сәмбәллын кән, уәд цытә

рауайдзән... Бинонтә тәригъәд не сты? Әлләх-әлләх-әлләх...

— Райхал әй, чызг. Искәй писмо бакәсүн бәргә не ‘мбәлы, фәлә әндәр гәнән наә.

Тинә арәхстгай райхәлдта писмо, лыстәг әм әркәстытә кодта, стәй ىә йәхинымәр кәсын райдыңта.

— Хъәрәй кәс, къулбадәджы сәнүкк! — фәтъәлланг ыл ласта фыд. — Уый та сын цы ахуыр у, уый, сәхицән сә фындыы бын дыв-дыв кәнүн байдайынц. Писмо чи фыссы, писмо, ىә ном уал нын уәddәр зәгъ, гормон!

— Нәхи Иран! — дзуапмә фәцырд и чызг әхсизгон хъәләсәй, цингәнгә. — Уәddәр әй кәй базыдтам! Мәнә әппәты бынай ىәхи амоны: «...Стыр зәрдәбын саламтимә Иран»... Цы хорз у, дада, нана, писмо чи фыссы, уый базонын уәddәр нә къухы кәй бафты!

— Постхәссәг әңәгдәр ахкосджын наә, — сразы Уыбәдз чызгимә. Хәсты быдырәй әрәдҗы ссыд. Амы хъуыддәгтән нырма уыйас ницима зоны. Иран — нәхи Сибойы кәстәр фырт, наә туг, не стәг. Кәм и, уым дзәбәх, әнәмаст уәд. Хәдзар әнәхъыгдардәй күйдссара, уыцы амонд ын раләвар кәнәд Дүнейы фарн. Сә бинонтә рагәйдәр ам, Арвыхъәуы цәгатварс Тулдзджыны цардысты, мах сыйхы, фәлә фарон горәты астәумә хәстәг ранмә сивтой. Писмо мах йеддәмә кәмә бахастаид Хъуыдәберд.. Кәс дардәр, чызг, әңәг, күйд загътон, афтә.

Тинә фыстәг хъәрәй кәсын райдыңта:

«Уә бонтә хорз, нана әмә Дадигка, наә бонзонгә, фыдә-бонджын, зынтән фәразон мад әмә фыдыыхо, мыггаджы номхәссәг, нымад, дзырдзәугә фыды фарн, мах, кәстәрты, әдзух кадимә хәссыныл чи ахуыр кодта әмә абон уый тыххәй стыр бузныг кәмәй стәм! Уә бонтә хорз, наә дзәбәх, әгъдауджын, уарzon хотә Зино, Фарузә, Уәлгә, Ирмаә әмә Витә. Рагәй уәм нал ныффиистон, тынг рагәй. Әвәцәгән, уә цәститә ныуурс сты мәнәй исты хабәрттә фехъусынмә әнхъәлмә кәстәйә. Уый тыххәй уә стыр хатыр курын. Иууыл мәхи ахкосәй афтә наә рауад, фәстаг рәстәг наә сәр схъил кәнүны бон дәр наә уыди — хәст хәстыл цәнд кодта... Әниу, уәхәдәг дәр, кәд фыссут, уәddәр кәдәм цәуой, кәм мә агуорй уә урсбазыр бәләттә? Җигантәй уәлдай куы наәул уыдыстәм фронты... Уыцы хабәрттә кәуылты сты! Иу писмойы сә фыст наә фәуыдзына.

Мæ зæрдæ уæм тынг æхсайы. Знаг, цард ма ссара, æгæр арф æрбаирвæт бæстæмæ. Ноджыдæр ма йын дарддæр абырсын куы бантыса, уымæй тæрсы лæг. Фæлæ мæ уырны, уййонгты не 'рçæудзæн хъуыддаг. Хатгай йын нæхиуæттæ ахæм цæлхъытæ, ахæм риуыгъдтæтæ нылласынц, æмæ ма мысты хуынкъ, куыд фæзæгъынц, туманæй агурыныл свæйй!..

Æмбарын, æппæты тынгдæр уæ мæхи хабæрттæ бæл-вырддæрæй базонын кæй фæнды. Ма фæтæрсут, фæлæ уын æй куыннæ зæгъон. Куы зонут, рагæйдæр дзæгъæл расай-басайтæ нæ уарзын. Уыдон æнаехъуаджы рамбæхс-бамбæхстæ сты...

— Фæлæуу, чызг, — фæурæдта йæ Уыбæдз. — Уый лæугæйæ кæй кæсай, уыцы писмотæй нæу. Тыргъмæ цомут. Куыдæ, цытæ рауади, уыдæттæ фыссы æмæ сæ маx дæр куыннæ хъуамæ зонæм. Исчи нын нæу, мыйяг. Ереваны куыдæй балæууыд?..

Тыргъмæ схызтысты. Фыд зæронд тъахтиныл æрбадт. Сæна исдугмæ тыхстхуыз, æфсæрмхуызæй алæууыд, стæй уый дæр йæ фарсмæ йæхи æруагъта, афтæ бакодта:

— Мæ къæхтæ сæ дыз-дызæй не 'нцайынц. Мæ хæдзарыл, цы кæной, цыма?.. Уæнгты цыдæр къæм бады..

— Рагацауы тыхстытæ... Байхъусæм, — аздæхти фыд чызгмæ.

— Дæ хъуыддаг кæн.

«О-о... куыдæ, цытæ рауад нæ фæстаг тохы... Æфсæддон хицауды бардзырдмæ гæсгæ нæ полкъæн цæугæ æрцыди Доны фаллаг фарсмæ. Хъуамæ æрæхгæдтаиккам, тынг зын уавæрты чи баҳауд, уыцы æфсæддон хай чъылдымырдыгæй. Стыр заинтæ байяæфта дæргъвæтин хæстты — адæмæй дæр, хæцæнгарз, хæцæнхостæй дæр, суанг хæлçæй дæр. Уый маxæн уыди фæцу æмæ ма 'рçуы фæндаг. Зæгъæн куыд нæй, ахæм æви rhъau æууæрстты, хъаймæтон зынгдзæгъдæнты баҳаудтам уым. Хæрз стæмтæ ма нæ раирвæт æгасæй. Уыдонимæ æз дæр, фæлæ — уæззау цæфæй...»

— Гье, мæ игæр айхæла Сæниатæн... — баҳаралт кодта Сæна, фæлæ йæм Уыбæдз йæ цæстытæ сзылдта, цæрдуд лæппуйыл кæдæм хъарæг кæныс, зæгъгæ, æмæ уæд йæхиуыл фæхæцыд, æрмæст ма йæ тъизын цыд. Фыд чызгмæ фездæхт:

— Дæ хъуыддаг кæн.

... Тобæ, тобæ, тæргæ мацæмæй фæкæнүт, тæссагæй дзы ницы ис, — дарддæр кasti зыр-зыргæнаг хъæлæсæй Тинæ. — Ныртæккæ дæн Ереваны, æфсæддон госпитæлы. Ам ис тынг

дәсны дохтыртә. Дзәбәх мәм зылынц. Операци кодта зынгә хиуррг, профессор. Дызәрдыгаг нәу, рәхдҗы мә къахыл кәй сләууын кәндзысты.

Цәй, уыдәтты тыххәй әгътъәд фәуәд. Уәхәдәг күйдтә цәрут? Мә зәрдә уәм тынг әхсайы. Ныр мә бынат сәрәг әмә мәм хабәртә ныфғыссут. Бәлвырд әмә әргомәй. Муратимә мын бастдзинад нәй әмә мәт кәнүн. Кәд ын йә адрес зонут, уәд мәм ай әвәстиатәй рарвитут.

Ныр ма иу диссаджы хабары тыххәй... Ләг уәм ай күйнән ныфғыссал.. Уымән, әмә ацы хатт та стыр әхсизгон цау уыди. Фәцу әмә ма ‘р҃цуы фәндагыл Доны сәрты хиды астәумә нәма бахәццә стәм, атфә кәсүн, әмә мәм уәртә нә ныхмә ‘рбаңауәг уәзласән «ЗИС» машинасты кабинасты чидәр тынг нымдзаст, стәй әвиппайды күн ныхъхъәр ласид:

— Иран! Иран! Ме ‘фсымәры хай! Мәнә кәй уынын!.. — Ләппүйил хистәр лейтенантты дарәс, йә сәр бинтәй тыхтытә. Машина фәуромын кодта, арәхстгай әрхызт зәхмә әмә ләдзәджы әнцәйтты, йә иу къахыл чиугә, комкоммә мәннырдәм фәраст.

Ныр ма йә цы базонын хъуыд: нәхи, иу артәй дих хәстәг, уарzon әрвад Соцъиты Азәбейы фырт Темырхъян! Әз вズвод мә хәдивәгыл афәдзәхстон әмә ләппумә фездәхтән. Цинтә, хъәбыстә. Кәрәдзимә әхсизгон, әнүүвид, дис ракәс-бакәстә...

— Хуыцауы тыххәй, күйд мә базыдтай, Темыр, ацы әнәхъола фәйнәрдәм дзолгъю-молгъой? Ноджы әнәуи дәр ригәй күнәуал зынәм?<sup>2</sup>

— Туг, туг, ме ‘фсымәры хай, хионы дардмә дәр хаты. Дә хорзәхәй, кәдәм гачынырдәм ләгәрдүт? Адәм Доны фаллаг фарсмә күн лиздынц, уәд сымах та?..

— Бардзырд, мә хур, бардзырд! Уыл дзәгъәл ракә-бакәтәгәнән нәй. Уыдәттә ма уадз, фәлә күйд дә? Иуәй — сәр, иннәмәй — къах...

— Цы бакәнәм, афтәе рауад. Ныр чысыл фәдзәбәхдәр дән...

— Әмбал хистәр лейтенант, — райхъуысти машинәйи-рдыгәй. — Дә хорзәхәй, фәтагъидәр кәнүт, не ‘мбәлтә әгәр адард сты.

Бәргә ма ацинтә кодтаиккам кәрәдзиуыл, фәлә — нә уавәр...

— Хъахъхъæ дæхи, Темыр, ме ‘фсымæры хай. Диссаджы æхсызгон фембæлд нын балæвар кодта хъысмæт.

Уыл фæхицæн стæм. Цымæ, цы баци Темыр? Кæд æй, мый-йаг, сæхимæ ауагътой? Фæхабар ма-иу мæм кæнут. Йе ‘фсымæртæ... Науырыз æмæ Батрадзæй йæ фарстон æмæ, дам, алы рæтты хæцынц. Мæн та Муратæй фарста. Кæмдæр, дам, Дард Скæсæны ис æфсæддон тæхджыты училишней, фехъуыстон. Уый, зæгъын, кæд уыди... Ныр кæмдæр Воронежы бынмæ хæцы. Раствæр зæгъгæйæ, хæцыд. Уым дæр махуæттæ чылдымырдæм фессæстой, æмæ йын ницыуал бæрæг зонын...

Гье, афтæ ныссаджилтæ зæрдæ алырдæмты næ бирæ хæстон къабæэты мæтæй...

Диссаг та куыннæ у, æвæдза, хæсты быдыр! Диссаг куыннæ сты, хæрзцыбыр тарф фынау, ие ‘нæнхъæлæджы фездыхæнтæ, фæзилæнтæ! Гье мæнæ мах æнахуыр, сонт фембæлд Темырхъанимæ æнахъинон дыууæрдæм змæлды, хæснагыл дæр æй куы næ рамбылдтаид лæг! Эмæ иунæг ахæм цау куы уыдаид. Раств мыл цыма, тæссаг, уæззаяу фæндагыл кæй цыдтæн, уый тыххæй мын Хуыцау рæстайдæнтæ кодта: цалдæр минуты фæстæ та мæ размæ фæци нæхирдыгон хорз зонгæ лæппу, Мураты æмбæлттæй иу. Эмæ та — щинтæ, хынцфæрстытæ, дистæ, ныфсæвæрæнтæ, цæстуарзон фæдзæхстытæ...

Хорз зонгæ йæ схуыдтон, фæлæ æз уæд ракæс-бакæстыл næ уыдтæн æмæ мæм йæхæдæг сдзырдта. Фæкастæн æмæ — бæрzonд-гомау, бæзæрхыгтæ, хуыздзыд, фæлæ ногæхсад дарæсы æрбацæу мæ ныхмæ чидæр. Сержанты пъагæттæ йыл. Йæ дæргъæльвæс, уынджын цæгстом чьизи хидлæсæнтæй амæст. Ацу æмæ йæ ды базон: чи у? Тынг ныддисхуыз сержант. Темырау та уымæн дæр йæ фарст: «Дæ хорзæхæй, Иран, кæдæм ныйтарц стут? Ай мæнæ адæмæн сæ сæр кой куы сси, Доны сæрты фаллаг фарсмæ баирвæзыны тыххæй кæрæдзи сæрты куы хауынц». Цы йын загъ-тайн, уымæн дæр мæ дзуапп уыди — бардзыр!

Бирæ дзыбандытæн нын рæстæг кæм уыд. Кæрæдзийы фæндагсар Уастырджийыл бафæдзæхстам æмæ næ алчидæр йæхи фæндагыл фæраст.

...Æгæр ныддартгъ и мæ писмо. Эмæ мæм иуырдыгæй уый диссаг дæр næ кæсы. Хæсты быдыры нал дæн, уæгъд рæстæг мын ам дзæвгар фылдæр и — фысс æмæ фысс. Эцæг, ал-цыдæр бæрцæй фидауы. Фæлæ адæймаджы хуылфы уыйбæрц

зәгъинәгтә сцәнд әмә сә ацу ‘мә ды цыбырај радзур...

Ууыл фәуынмә хъавын мә фыстәг. Хорз байрайут. Әнәмаст, әнәрыст ут. Уә дзәбәхтә мәм хъусәнт. Адәймаг рагуалдзәджы дзывылдары әртахтмә куыд әнәрхъәцәй фенхъәлмә кәсиси, афтә әнхъәлмә кәсдзынән уә дзуапмә. Стыр зәрдиаг саламтимә Иран.

P. S. Иу хатт ма уын фәдзәхсын: мацәмәй мын тәрсүт. Тәссагәй дзы ницуал ис. Дохтыртә куыд әнхъәл уыдышты, афтә уәззау цәф нә разынд. Ацы писмо фысгәйә мә әрбай-йәфта профессор, операци мын чи кодта, уый. Ногәй та мәм әркаст, уәраг астәрста алырдыгәйтү, риссы, наә риссы, афәлвәрдта, тасы, наә тасы, рааст вәййы, наә рааст вәййы.

Тынг баразыхыз, ме уәхск мын фәлмән әрсәрфта, раст цима йәхи хъәбул уыдтән, афтә.

— Ницы дә әмбәхсын. Цин кән, кавказаг... ирон джигит, хәдоны райгуыртад! Иууылдәр тарстыстәм, уәраг куынәуал рааст уа әмә дә... ахәм әрыгонәй... әдзух ләдзәджыты әнцәйтты цәуын куы бахъәуа... Стыр тәригъәд уыдаид уый Хуыцауы раз...

О-о, куыннае сцин котаин әз уыцы амондджын хабарыл! Әниу уый цы хонын? Мә цинән ма кәрон уыди!. Уыр әхгәдта, скәуынмә мә бирә нал хъуыд, фәлә... джигит мә куы скуыдта профессор... Ноджы ма йемә дыууә сылгоймаг дохтыры...

Мәхі тыххәйтү баурәдтон. Дохтыр мын мә уавәр фембәрста әмә исдугмә фәхъус, стәй ма йә ныхасмә бафтыдта:

— Вижу по глазам, хочешь спросить, сколько еще тебе пребывать здесь. Недельку, отсили — десять дней. Делай упражнения. Ходи с палочкой по палате. К концу срока будешь как новая копейка! Дальше — отдых на дому, а медкомиссия решит твою дальнейшую судьбу.

Ныр, кәд Хуыцауы фәнда, уәд рәхдҗы кәрәдзийы фендзыстәм. Ме ‘ртәтигъон писмо уәм фәцәуы. Йә хәдфәстә та — мәхәдәг. Цинәйдзаг саламтимә Иран».

— Әнәнхъәләдҗы диссаджы әхсызгон хабар! — бахъәлдзәг Уыбызд. — Куыд тынг наә фәтәрсын кодта, әвәдза, райдианы.

— Мә уд йә фәхъхъау әнәлаз кәстәрән, — бадзәбәх-зәрдә Сәна. — Нә тарст нын әвиппайды цинмә куы фәзылдта!

Бинонтæ писмо куы бакæсой... Сæниат æрцæрдзæн, мæгуыр... Іллæх-æллæх, мæ зæнгты дыз-дыз дæр цыдæр ærbaci... О, сыгъдæг Мады Майрæм, нæ кæстæрты рыст нын макуы фенеын кæ. Max дæр рæхджы ахæм хъарм, худгæ хур куыд батава нæ бæллцон æртæтигъон писмойæ, уыцы арфæ нын дæ цæст бауарзæд

— Оммен Хуыцау, — тъахтинæй систад Уыбæдз. — Ёвæстиатæй фæхæццæ кæнын хъæуы фыстæг бинонтæм. Дæхицæн цæугæ ‘рцæудзæн, æфсин. Амонын дын нæ хъæуы. Ёртæтигъон цæмæн райхæлдтам, уый сын бамбарын кæн. Мураты тыххæй сæ афæрс. Фæстæмæ цæугæйæ-иу дæ фæндаг Асæбетыл ракæн æмæ Темыры хабар базон — ссыди, не ссыди? Бабæрæг кæнын ай хъæудзæн. Нæхи тут-стæг у...

\* \* \*

Хæсты быдырæй хæдзармæ сыздæхт бæллцон фæстинонæй æппæтæй тынгдæр цæмæй фæтыхсы, — бирæ азилинæгтæ, бирæ æрæвналинæгтæм фездæхын йæ бон кæй нæу. Лæджы ном бæргæ хæссы, Иран фæлæ ма дзы цæй лæг и рынчындоны фæстæ?.. Ёмæ хъеллау кæны бон сауизæрмæ, йæхимæ хъусы, зæрдæмæ иу рухсы цыртт никуыцæй кæсы. Хаттай, йæхи цы фæкæна, уый дæр нал фæзоны.

...Рæстæгæй чи сбур, авгау чи слæгъз, уыцы даргъ къæлæтджын тъахтиныл йæхи æруагъта. Хъуыдитæй ныууæззau сæр. Тыхсы, йæхицæн бынат нæ арь. Сыхбæсты, хъæубæсты искуы-иуæй фæстæмæ йе ‘мæрттæй никæй фендзынæ. Иууылдæр — хæцæны. Йæхæдæг цæфтæй, фæлæ уæддæр сæрæгасæй хæдзар ссардта. Мурат, стæй иннæтæ та... Гъа-гъа-гъа, кæдæй нал уыди хабар йæ иунаæт хистæр æфсымаæрæй... Цы бадт у ай, писмо та ныффиысын хъæуы æфсæддон хаймæ. Куыд вæйы, цы вæйы... Кæд афонмæ фæзынд...

Лæдзæджы ‘нцæйтты цырд фестад, стъолы фарсмæ ‘рбадти, разизырдыгæй кæройнаг лагъз раласта. Диссаг нæу? Хæстмæ куы цыди, уæд ай куыддæриддæрæй ныуугъта, афтæ хæрзæфснайд, æнæвнæлдæй лæууыди. Хъуыддаджы гæх-хæттытæ бæстон æвæрд, тетрæдтæ јæддæгуæлæ амад, сæ фарсмæ — фыды фыстытæ, чысыл хъæбæрцъар чиныг-нисты бæрæгүат, даргъ цыргъ кърандæстæ...

Байгом кодта иннæ лагъз, систа дзы цалдæр сыгъдæг сифы. Ёнæнхъæлæджы фæкомкоммæ донхуыз хъæбæрцъар гæх-

хәтдонмә. Раздәр ыл ам йә цәст никуы ‘рхәңди. Цы уа, цымад’

Рафәлдәхта машинкәйә мыхуыргонд къухфыст — цъәхбын гәххәтты сыйтә, рәнхъытә кәрәдзимә әнгом әвәрд, дамгъә «ә» зына-нәзына бәзджындәр әмә хәрдмә иртәстдәр. Ранәй-рәтты дзы къухәй барастанғонд бынәттә. Фысты сәргонд ставд дамгъәтәй бәрәг дардта: «Нә фыд. Мисинәгтә».

Уәлгайы әрмән. Акәса уымә. Цымә, цытә фыссы сә фыды тыххәй хо?

Уәлга литературәмә әмхиц кәй у, уйй Иранән сусәгтаг нә уыди. Астәүккә скъола каст фәуыны фәстә фыщаг аз ам, Ар-выхъәуы, бынәттон газеты редакцийы күиста сәхи Асәбейы чызг Залиханимә. Иран ай зыдта: Мурат ын йә фыстытә — очерктә, уаңтә, рецензитә — иу хатт әмә дыууә хатты нә кости сусәг-әргома. Йәхәдәг дәр зәрдәргъәвд фәцис уыцы хъуыддәгтәм, хорз сын зоны сә рахәцәнтә. Уымә гәсгә сә фыщаг аргъгәнәг — йәхәдәг. Уәлгамә уәле бынмә каст, хаттай-иу сток сты фыстыты иу кәнә иннә хайы тыххәй. Фәлә бәрәг уыди: йә зәрдәмә цәуынц. Сә әнәихсыд, аив нывафтыд әвзагәй, цыргъзонд хъуыдтәй, адәмон әмбисәндтәй күид арәхстджынай пайда кодта, уымәй. Сәйрагдәр та, цәуыл фыста, уйй кәеддәридәр хорз зыдта.

Хо фыды тыххәй цы зәгъы, уымә күиннә баңыбәл уыдаид Иран! Искаї әмбәхст фыстытә кәсын аив нау, фәлә ный-йарәдҗы тыххәй мисинәгтә... Ау, кәсыны тыххәй сә нә рапром кодта! Әмә стъолы фарсмә бәстондәр әрбадт. Цалдәр сыйфыл йә цәст ахаста. Ныхас йәхи әмә Мураты тыххәй кәм цыди, уым афәстият.

«...Мә цәсттыл арах ауайы бәеппу, — фыста Уәлга. — Мәңкүуыдҗыны ма күиста дохтырәй уыцы азты. Иу хатт күи уыди, уәд скъолайә уәгъд рәстәдҗы бинонты аласта йәхимә, мидәгхохмә. Иран ма хәрзәрыгон уыди, әртыккаг къласы ахуыр кодта. Муратән уәдмә йә фыннәдәс азы йәхи фесты әмә хуыматәдҗы гуырд сси! Уайтагъд хъәуы ләппутимә фәлымән. Горәтә! — әмә йыл әмбырдтә кодтой. Күи йә кәдәм хуыдтой, күи кәдәм, цымыдисаг бынәттә йын әвдыштой. Иумә сәхи надтой, мәкәрәзтә къахтой, мәнәргъы, мәңкүуыдзуан кодтой. Хәлд ләппу нә рахаста. Мурат, әмә йыл ныййардҗытә әүүәндәйдисты. Әнәфәрсгәйә никуыдәм цыди.

Фәлә йә иуахәмы йә ног лымәнтәй чидәр appa кодта, әмә йыл сайд әрцид...»

Иран әгасәй сыймыдис — йәхәдәг дәр хорз хъуыды кәны уыңы хабар. Стә-ма, кәddәра йә Уәлга та күнд әвдисы, зәгъгә, ноджы ләмбынәгдәрәй кәсисин райдыдта.

«Боны ‘мбис кәмиты зылдысты, кәмиты баләууыдысты дыууә дзәгъәлдзүйи, уйын сә къона зоны. Хуррагы фәстәмә ныттылд. Фәталынггәрәттә, уәддәр Мурат зынәг нәма ис. Мад стыхсти, скатай: кәртәй уынгмә уади, уынгәй — кәртмә. Max, чызджыты, бакъуымы кодта, уе ‘фсымәр нырмә кәм и, цы ма хъахъхъәнүт хуыздәр аәртәйә, ныр ай кәм агурәм, кәдәм фәцәуәм, зәгъгә.

Күнд дардәр — фылдәр. Рәстәг цыд, ләппу зынәг нәй.

— Дәйтәдәдәй, — йәхимә-иу фәләбүрдта нана, — уә фыд йә күистәй күү фәзына аәмә мә күү фәрса, ды та кәм уыдтә, кәдәм кастә, цы хъахъхъәдтәй, зәгъгә, уәд ын цы дзуапп ратдзынән, мә игәр айхәла? Мәнә ныл Хуыщау йә бәлләх күнд сәвәрдта!. Мәнә мыл цы судзгә бон акодта!. Дәдәй, Дадигка, дә разы та цы цәсгомимә аәрләудзынән?!

Зәрдә нә, дур аскъуыдаид нә ныйтарәджы тәригъәдмә кәсгәйә. Иу къум, иу кәрт әнәсгәрстәй нал ныуугътам, суанг ма хәстәг хъүгәмтәм дәр ахәццә стәм, уәддәр никүү аәмә ницы.

Хъәубәстән уарzon ләг Сибойы фырты тыхстаг хабарыл күннә бамәт кодтаиккәй адәм. Уайтагъд аәrbамбырд сты кәртмә. Уәдмә әхсәв йә тар нымәт аәрытыдта нарәг комы зад хуымты гәппәлтүл, хъәдкъуылдымтыл. Цәст гәзәмә ницыуал ахста. Фәдисәттә наэзы цырәгътә ссыгътой, къәрцыйтәгәнгә сә бәрзонд систой аәмә зилгә, сгаргә аңыдысты зәрдәхсайгә бынәт-түл. Бәстә әгасәй дәр саупиллонхәццә рухсы ивыләнта сси, писийи карз тәф уәлдәәфы ленк кодта...»

Хабәрттә күнд дзәббәх бахъуыды дардта Уәлга. Чызджытә, Иран дәр семә, афтәмәй тыргъәй аәрхизәни тарвазы рәбын, уаридзавд карчы цыиутау, мады дәлвәдджи баныгъуылдысты аәмә тарст цәстәй кастысты къәр-къәрәй судзгә наэзы цырәгътә рухсыты ивылдмә. Фырмәтәй сә удты тәпп-тәпп цыдис. Иуәй Муратән тарстысты — афтонмә цы баци, кәм и?! — иннәмәй та мадән тәригъәд кодтой, кәуынәй йәхи хордта, зәрдәхъәрмтты онг-иу сси.

«...Фәдисәттә стыр фәсахсәвәртәм фәцагуырдтой сәфт ләппүтү, фәлә та никүү аәмә ницы. Ныр мардәрцидау сәргүй-

быр, уәнтәхъиләй ләууынц хәдзары тарст хиңауы раз. Йә фырты йын кәй не ссардтой, уым цыма аххосджын уыдон сты. Хатгай йәм дзы чидәртә баздахы, ныфсытә, зәрдәтә йын авәры: ма йын тәрсәд, иунәг нәу Мурат, рәхдҗы фәзын-дзысты... Фәлә, әвәңцәгән, сә ныхастә сәхи дәр тынг нә уырныдтой, амә хәрзаудәнау, нымдәнәгау кастысты бәп-пумә: нәхицәй йә хорз амбәрстам мах.

Адәм әфсәрмәй кәдмә хъумә ләууыдаиккөй кәрты астәу, кәд сә тәригъәддаг бинонты цураәй сә къах нәма хаста, уәддәр. Бәппү сә тынг фәбузныг, сә тыхсты сә иунәгәй кәй нә ныууагътой, сә фыдәбоны хай кәй бакодтой, уый тыххәй.

— Бузныг, ме ‘фсымәртә, — загъта ‘фсәрмыхуызәй, сәркүуләй. — Хуыңау уын раарфә кәнәд мах бәстү. Ныр уә ләуды сәр уәлдай у. Ницәмәй баңауәрстат уәхиуыл. Алкәмә дәр уә әнхъәлмәкәсджытә ис амә уә нал уромәм... Уыдон кәстәртә сты, кәд ма нә уыцы амонд уа — дзәбәхәй сә хәдзәрттә ссарәнт. Уәд та кәрәдзи агурдзыстәм мах дәр...

— Фарн уәд уә фәрныг кәрты, Сибо, нә удылхәңәг, — размә раләууыд фәдисәтты хистәр, мадзурайә хәррзонд, әфсармәжын сыхаг ләг Мусса, йә къәхтү бынмә ныккаст. — Арфә нын кәнис, амә цәй арфәйаг стәм... Мәнә әмхуызонай нәхимә күү хъусәм... Фәлә ныл тагъд әхсизгон хабар сәмбәләд!.. Ирон ләг фыдәй-фыртмә йә кәстәры цәрайә цәры, йә хъәбулы амондмә бәллү. Хъәубәстән аддҗын стут, Сибо, амә нын тынг зын у уә тыхст. Мурат — әмбаргә ләппү, әвәджиауы суинаг гуырд. Сызгъәрин Уастырджий уазәр уәд... чи йә акодта, уымә. Ма йын тәрсүт, ардәм ай хъәуы, зәрдәе йә зоны. Гъемә уә Хуыңауәй күрәгай күрәм, Сибо, уәхимә хъусыныл ма фәут... Әртә кәрдзыны кувынмә уәм мах зындыстәм сом...

Фәдисәттә ныфс амә хорзәхәнхъәлцауәй сә фәрныг хәдзәрттәм фәңдиысты.

Мах, бинонтә, дуар зыхъхырәй ныууагътам, афтәмәй сау сагъәсты ныгъуылгәйә бадтыстәм фәтәгены цырагъы рухсмә. Әлхъывд зәрдәтимә хъуыстам алы сыйыртт, алы уынәрмә дәр. Бәппү дәр дуаргомәй бадт иннае уаты, ныддур, йә дзыхәй сым нә хауд. Әрмәст-иу рәстәгәй-рәстәгмә тәнтыңдзагәй ныууләфыд. Бәрәгт уыди, йә масть йә хүйлфы кәй нал цыд амә йәхі тыххәйтү кәй урәдта. Иунәг әнарахст, әнәууылд

ныхас — әмә бинонтыл мәгуыры бон акодтаид. Афтә касти не ‘ппатмә дәр. Аххосджын мах уыдыштәм...

Иу афон, әнхъәлмә кәсынәй күң нал фәрәзтам, нә хъуырмә күң систәм, уәд цымы къәсәргәрон цыдәр мынәг сыйыртт фәңди.

Зирә, нә хистәр хо, йә бынатәй фестъәлфыд, дуар бынтон фегом кодта. Тәккә ‘рбахизәны цырагъы рухсмә сәргүбырыәй ләууыд... Мурат.

Әхсызгон цины хъәр сирвәэти нанайы риуәй. Фәтәррәтт ласта йә бынатәй, фәлә дзы бәппү фәраздәр.

— Әнцад! Мәхи бар әй уадзут ныр...

Ләг исдугма сыйтынән нә уыди: цыдәр кодта. Фыр катайы фәстә фырцинаәй афтә уыдаид, әвәеццәгән. Әрәджиаугомау йә къәхтыл сләууыд, сыйнәггай фәраст и гом дуарырдәм. Уәзбын, хъавгә цыды йә ныхыл хаста йә судзгә масть. Йә фәлурс цәсгом сырх хъуләттә адартта, афтәмәй әрләууыд ләппүйү уәлхъус.

— Гъы-ы, фәзындә?! Сәфт гуырд...

Мурат йә мидбынаты нымпылд, ныччыпхуыз уәләмә скәсис дәр нал уәндыд.

— Ам та дын цы и? — әнәууәнк кәстытә йәм систа бәппү.

— Хыттын күң руагътай... — Әмәй ийн йә хәдоныл рахәцид. Хорәй дзаг къорыппы кәроныл күң схәцай, уйайа пъолмә әнәнхъәләдҗы әргәр-гәр кодтой хохаг цъәх хъәдуры цыбыр кәрдзәмтә, йә къәхты алыварс хуртуанау аци.

Санчьең фәстәдәр раләууыд фыд, цымы йә цәстытыл не ‘ууәндыд.

— Цы сты уыдон? — къуызәга дзы схаудта әрәджиаугомау, йә цәсгом ныссай. — Дәу нә фәрсүн, ләппү, цы нын сты адон? Хүйснәг ма басгүй? Әви дә боны мызд райстай? Уйй бәрц бәркад... И?.. Дзур!

— Гәбәлиндәз загъта... — әрәджиаугомау сирвәэти Муратәй. — Әртонәм дам цъәх хъәдуртә... Сә тәккә хәрынән бәзгә...

— Әмәй махән ам хохаг хъәдуры хүым кәм и? Гәбәлиндәты хүымтә та далә дәллаг фарс күң сты... Бузныг, хәдзары знаг. Дыууә хорзы нын ракодтай... — иуварс аләууыд бәппү.

— Ахиз мидәмә!

Нә удты гәртт-гәртт ссыди махән: уыцы «еблагъуәй» хорзәй ницы касти Муратмә. Ныгъылдтытәгәнгә бахызт

мидәмә, уыңы тарстхуызәй күулрәбүн әрләууыд. Фыд ын сәрәй азамында Хъәдын рагъәныл ауыгъд әфсәйнагәртъәвәгджын гәрзын ронмә.

— Ныххатыр ын кән, бәппу, ацы хатт! — әвишпайды уаты ный-йазәлүүд гыццыыл Ираны кәуүин хъәләс. — Нал бакәндзән афтәе.

— Байхъус дә кәстәрмә! — әрхатти нана дәр йә сәры хицаумә. — У, гормон, тәригъәд у мәгуыр сывәллон. Бамбәрста йә рәдүйд. Бакәс ма йәм уәртә, хуызы цыртт дзыкуы нал и..

— Әнцад! — йә артыл ын уазал дон бакалдта бәппу. — Уыдәттәй нә халәм, нә, кәстәртү? Сымах уә сау күист бакодтат, ныр әнцад бадут!

Цыдәр хорзыл ма йә зәрдә дардта Мурат — йә бынатәй не змәлыд, фәләй йә йә фыды тызмәг цәстәнгас размә фесхойягау кодта әмә уәд рон әристә.

— Раст сләуу, куы нымпылдат! — йе уәхскәй йә чылдымырдәм азылдта фыд. — Кәмдәр куы лекка кодтай, уәд дәм цы кәссы, уый нә зыдтай? Дәхиуыл әппүн ницәмәй худыс? Әгас хъәубәстә фәдисы рацәуын кән!.. Дә мад, дә хотә, де ‘фсымәр фырадәргәй цы фәуюй, уый куы нал зыдтой!.. Кәд искуы биләй ахаудта... Кәд дә бирәгътә баҳордтой... Кәд дә дон фәласта... Әппүн мацәуыл ахъуыды кән!.. — Йәхирдәм әй разылдта. — Әрбадар дә къух!

Гәрзын рон бәрзонд фәтахти әмә армытъәпәныл әрнын-дзәвүүд. Мурат әнцад ләууы, йә цәстүттә ныццыынд кодта, судзгә риссаг дзәхстытәм әнхъәлмә кәссы.

— Цәмә ма ләууыс? — рон ын йә къухы бакодта бәппу. — Дәхион дәхи фәци әмә цәугә... Уый та йә бынаты сауындыз, мыйиаг ма куы баҳъәуа.

Хъуыддаг ууыл ахицән, уый нә никәй ма уырныдта. Әнхъәлдтам, фәлваргә нә кәнни. Фәләй фыд азылд әмә йәхү уатмә ахызт.

Мах сәтцәйә нә бынәттү бадгәйә бazzадыстәм. Уыциу рәстәг нәм кәуүин дәр цыдис әмә худын дәр. Сой нын ныттагъта нә зәрдәты нә фыд әмә йын нә уdtә дәр авәрдтаиккам ныртәккә! Йә зәрдәмә айста нә зәрдәты конд: «Ләеппүйә рәдийаг нә вәйиы әвзәр».

О-о, бәппу, куыд тынг дә әмбарәм абон! Фыдаудән, тыхми бәгүүдәр ном нә кәнни. Уый нә, фәлә зәрдә къахы,

фыдәхмә сайы. Фәлмән ныхас, ауәрдән ми та кәстәрән — цәрәнбонтәм дывәр, әртывәр зонды хос...

\* \* \*

Адәймаг әрмәст фыдәбонән нә равзәры ацы рухс дүнемә, кәәд нын уыңы ныхас фыдәлтәй әмбисондән бazzад, уәddәр. Йәхи әмбарынхъом фәуынәй фәстәмә алчиәр — рәстмә зондыл хәст уәвгәйә — йә номән цәры. Рагзаманы фәлтәртәй йын бынән ныуудзынц амәй-ай арфәйагдәр удварны хәзнатә — сәрызонд, әгъдау. Әфсарм, ныфс, ләджыхъәд. Й‘ алы ми, й‘ алы фезмәлд дәр кәмәй фидауы, цәрыны аккаг әй чи кәны. Даә гәнәнтә, даә авналәнтә цассты, уыйас тырн царды бәрзәндтәм, әрмәст «хи гуылы бын әндзарынәй» фәстәмә ма даә сыгъдәг уды фәллойы хай хәсс иумәйаг къәбицмә, әксәны хәзнадонма. Адәмы цәсты даә уәз күйд уа, даә фәстагәттән сәрбәрzonдәй мысынән күйд бazzайай.

Фыдәй-фыртмә уыңы фәрнәджын, арфәйаг зондахаст истои сәхицән царды бындураен ирон дзылләтә. Цәрынәй-хәрынмә уыңы хәзна, уыңы цәрәеццаг зондыл хәст уыди бинонты хистәр Сибо дәр. Йәхи раппар-баппар кодта, йә уәдәй арт цагъта, йә кәстәртәй исқәмәй дәлдәр күы нә уаиккой, адәмы рәнхъы цәуынән күы бәззиккой, зәгътә. Цотуарзаг фыдән йә бирә зәнәг — йә цины суадон, йә хуры рухс, йә царды сәр. Кәуылты ныфситә сә әвәрдта йәхицән, цы нә бәрзонд бәллицтә баста семә, адәмән сә уарзонәй, цәстәй хайджынәй, бәрнәджын, фәрнәджын әмә фидауцджынәй уыдта йә сәнниттә әмә йә фыны...

Әңгәл алкәмән дәр йә амонд — конд, йә сәвзәрды, бонәй фәстәмә — йә ныхыл фыст.

Ахуыргонд уәвгәйә, хуымәтәг хъәуккәгты әхсән Сибо аezуон кәңын йә сәрмә никуы ‘рхаста, хистәртимә хъумә хистәр уай, кәстәртимә — кәстәр. Раst аәм цыма йә ударынән нә уыдис, — әдзух йә иугәндзон хъавд уәззаудәр күистытәм, зынвадатдәр бынәттәм. Низәфхәрд адәммә хәстәгдәр ләуд күйд уа, йә зонд, йә зәрдәйы хъармәй сә күйд тава, сә рыстытә сын күйд сурә.

Мидәтхохы рәбинагдәр хъәутәй иу — Мәцкъуыдҗынмә йә бафәндараст кодта фәстаг рәстәдҗы йә хъысмет. Авд әмә дыууиссәдз азы — наелгоймагән йә тәккә ләдҗы кар.

Бирә федта хорзәй дәр, әвзәрәй дәр йә царды дәргъы Сибо. Ныр та ма йын ноджы уәләфтауән иу цардыуаджы әвзарән: йә бонтә әрвыста бинонтәй иппәрдәй. Күң әххормаг, күң уазал, күң зылдхъуаг әмә рәвдыйдүх. Къуыригәйттә, мәйгәйттә не ‘фтыд сәхимә быдырмә.

Фәлә фадат — цардаразәг. Адәймаг алцәмән дәр фәраzon у, фыдәбонән райгуыры, фыдәлты загъдау. Әмә фәрәэста Сибо дәр, дунеон фыщаг хәстү фәлтәрд ләг. Фәрәэста ўе ‘пәт зынтән әнәуәлдай хыныңымәй. Әрмәст-иу сау фәлладәй йә хүиссәнмә күң бахәццә, сәр-иу фәлмән баз күң ссардта, уәд-иу ыл хъуыдыта ныккалдысты.

Сибо райгуырд әмә схъомыл хохәй быдырмә ралидзәг цыбыркъух бирәсывәллонджын зәхкусәдҗы хәдзары. Хуыңцау ай фәкодта әхсәз әфсымәрә әмә иу хойы хистәр. Фыд Бесо, хохаг зынвадәтты әхсист, күиствәлтәрд, фатхъәдбәлласау нуардҗын, хъәубәстү, сыхбәстү астәу нымад, фидар әгъдәуттыл хәст ирон ләг, әмә йә кәстәртәй дәр уыцы уаг домдта. Фыдәбондҗын сә уыдисты йә бинойнаг Гоцъионимә, сә комыкомдзәгтәй сә фәхастой, гыццылтәй сын сә арм фынгән дардтой. Раст фәндагыл сә әфтыдтой.

Зәрдәрухс әмә сәрбәрzonд уыди Бесо йә рәгъмәдзыд, ләгау ләг фырттәй. Ирон ныйиарәг рагәй-әрәгмә — рухс-бәллон, әмә Бесо йә игәрәй арт Җагъта ләппутән ахуырмә фәндаг акъәртт кәнныныл. Мәхәдәг күрм галау талындҗы фәңцидән зәронды бөнмә, фәлә наә цот кәд цардәй уәддәр исты фениккой, зәгъгә, әхсәв-бон наә хыгъта, йә астәу наә раст кодта амаләнхъәлцауәй. Зәххыл әввонгәй ницы ис, хәдзар та кусәгәй срәзы. Домд фыртты февнәлд — удән-цойы хос. Хуымгәнәнты йын — гутондартә, рувынафон — хәд-зинуяэттә, хосгәрдәнты — цәвәгармтә, суг кәнгәйә — фәрәтфәсрон гуыппырсартә...

Цоты хистәр — рады фыщаг. Каст фәци Сибо бинәттон скъюла, стәй та Әрыдоны дины семинар. Даргъ хил раудзын, зәриндонытылд пәләз скәнныныл йә күх систа. Зәрдәргъәвд ләппу йә былыцъәрттә хордта кәнә инженеры, кәнә дохтыры дәсныйад райсынмә. Дыууә азы ахуыргәнәгәй акуиста скъюлайы, цыдәр капеччытә бамбырд кодта әмә йәхи аппәрста Уәрәсемә. Стухтәй каст фәци йәхи цахъхъән ирон ләппутәй цалдәримә Тартуны университет. Йә сырх диплом

нәма әрәхсадта, афтә сидтоны гәххәтт райста әмәй йә цалдәр әмбалимә әфсәддон дохтырай әмбойны баләууын кодтой арвы кәрон — Маньчжурийы, Харбины фистәгәфсәддон полчы. Ныйгарджыты, әфсымәрты, хойы фенүн дәр ын нал бантыст.

Хъамәе ссәуыны фадат ын фәцис әрмәст дыууә азы фәстә.

Бесо әмәй Гоцъионән сәе игәртәе артыл сыгъысты, хистәр фыртыл дәләе иставәр уырдыгон сылыстәг күй ‘рхәңә зәгъгә. Сәе амондән дзы ахәмәй ницы разынд, фәләе йә уәddәр фәстәмәе иунәгәй нал ауагътой. Таргәройнаг хорз бинонты, Хәрзәгаты нымад ләджен чызг Сәниат-рәсүгъды йын әрхастой. Сәе фыццаг хъәбул Зирәе райгуырди Харбины...

Хәрзәгонимә афәдз дәр әххәстәй нәе ацардысты, афтә йәм Маньчжурийы фәситты Фыццаг дунеон хәсты быдымә. Бинойнаджы ныйгарджытәм рарвыста, йәхәдәг та амынду бынатма фәраст и. Сәе полкъимә хәңгә-хәңтин афтыц суанг Галициимә. Уым фәцәф әмәй цалдәр мәйи фәхуыссыдис алыш лазаретты.

Сәхимә сыздәхт әрдәгдәбәхтәй, хъыгдәрдүйтәй. амәрбынәттон, күисты ныллаууыд. Фыдыуәзәг аддожын у, фыдудуәзәг фәрнджын у, әрмәстдәр дын сәрфәцәвән, бацәуәндөн уәд Арвыхъауы дәлллаг хай — Тулдзажыны ... Ныйгарджыты хъәдин къәс ма, чи байрәзт, уыцы бинонты фаг кәңгәй уыдаид, әмәй Сибойы цәрәндөнамәлтә бахъуыд. Уәдмә ләг йәхииуыл фәхәңцид, бантыст ын хъәуы астәумә хәстәг хәдзар балхәнын — әд тыргъ, әд сара, чысыл зәххы гәппәл әмәй цәхәрадон цалдәр дыргъбәласимә. Зәрондомау хъәдинкүл ныллағсәр агъуист, фәләе — хи ахстон.

Сындәггай бахәдзархуыз Сибо. Йә хъәдгәмтә байгассты, буары рыстытәй фервәэст. Кәстәртыл әфтә цыд. Сәниат дәр йәхихи ‘мхуызон цотуарзаг, хәдзардзин разынд, цъиуджын каркау бәдүлтү сәрылхаст. Хәрзәгонимә сын рантыст дыууә ләппүйи әмәй фонд чызджы. Әхсәзәм чызг — әрбайсгә. Дыууын фыццагәм рауатон әххормаг азы әнәнхъәләджы дзыкъына ләвар... Уәрәсейы, Уркайнәйи хур зәххыл күй атылд, хоры хуымтә уәлхъәдәй күй бавзалы сты, әмәй сәфты къахыл ныллаууәг адәм, нә удтә ма уәddәр күй аирвәзиккй, зәгъгә, адәргәй әнәхәрдәр бынәттәм күй фефсәрстий, сәе афтид рифтәгтимә, хызынта, голджытимә чыртәй-чыртәй уәләмә күй ивылдысты, уәды хабар. Әнахуыр бирә

дзы сәфтыд ардәм дәр. Зәрдә мәгуыр кодта сә маройаг уындағы. Кәрдзындағатон ирыстайнаған йә цәхх-кәрдзын уәрст никуы никәмә уыди. Йәхәдәг дәр тыхст, уырыд, уәддәр амал әмә фадатәй ницәуыл фәстәмә хәцыд. Аххуыс кодта уынгәджы бахауәг, тәригъәддаг ардәуәттән. Фәлә чи аххәстаид әппәтыл...

Изәрәй, фәескуыст хәдзармә здәхгәйә, Сибояы хъустыл арпцид сывәллоны хәкъуырцәй кәуын. Баздахти, ардиаг кәңәй хъуст, уырдәм. Фәндаттән рыйдакы мардәй хүсисысты ләг әмә ус, аххормагәй фыдрәсыдтыта. Сә уәлә ракил-бахил кодта, афәдзы бәрп кәуыл цыдаид, ахәм бурдзалиг, цәссиг әмә рыгәй амәстыта чызг, мады риутә агуырдата. Йә сәр ссыст, хъәмпхуыз дзыккүтә счыну сты әнә зылдәй, йә уәлә чыллон бызгъуыртә.

Мад әмә ма фыдән цы акодтаид, фәлә Сибо чызджы къуыл ракәцыд әмә йә сәхимә ‘рбакодта.

— Цынай, афсин, ацы мәгуыр сабийы. Базил әм, исты уәләдарәс ын бацамәлтә кән. Уадз әмә рәза нәхионтимә...

Әндәр сылгоймаг балхынцъәрфыг, батардзәстгом уыдаид, йә къехтә сцагътаид ләгыл. Сәниат йәхі әндәрхуызон дәр нә фәкодта, нә фелгъ ис әнәзылд чызджы уындай әмә нә ахызти йә мойы ныхасы сәрты. Хи хъәбулау әй цынадта, ног дарәс ыл скодта, йәхі доты рәнхъы йә аххәстбарджынәй ауагъта. Схуыдтой йә Катя, Катеринә.

Хъулон цәстәй касти Сибо әрбайсгә чызгмә. Зын рәстәг уыди, алцәмәй аххәст кәм әййәфтаиккой бинонтә, уәлдайдәр уал сывәллоны кәмән уыдис, уыдон. Уәддәр — ләвәртты дзәбәхдәр уымән, дзаджындарап хай Катиянән, къафетты сәр — Катеринәйы... Мидәтхохмә цәуа — Катя йә фыцагдәр фәндарастгәнәт, хохәй кәнә горәтәй әрыз-дәха — Катя йә әзфәраздәрон әмбәләг, цины хабархәссәг:

— Ура-а! Ура-а! Бәппу ‘рцыди! Бәппу ‘рцыди! — әмә ахсызгон кәл-кәлгәнгә, йә бәгъәвшад зәвәттәй ферттив-ферттивгәнгә дәлә йә размә фәтәхы...

\* \* \*

Әдде, дуармә, уәрдоны хъәр фәцыди, кәйдәрты дзурын әрбайхъуыст. Иран йә хъуыдытәй фәхицән, рудзындыкырдәм ахъаҳхъәдта. Цыдәр зонгә хъәләстә...

Чи уой? Йæ дзæбæх къахыл слæууыд, лæдзæджы æнцæйтты тыргъмæ рахызт.

Уарын фенçаддæр. Бон фенгæстæ æмæ ма æрмæст лыстæг са-сирæй луарæгай гæзæмæ сæлфынæг хаста. Уынджы, кулдуармæ хæстæг лæууыди ифтыгъд хæрæгуæрдон, гуыфхæйы ссады гол-джытæ. Голджытæ, зæгъгæ, æрдæг дзæгтæй. Цы ма йæ базонын хъуыди, — сæ сыхаг лæг Дзаххотты экипаж, тагъд æххуысы хæдтулгæ. Афтæ йæ хуыдтой сыхбæстæ. Йæ уат нæ халы ацы тыхст рæстæджы дæр. Йæ фыдæбоны хай та бакодта, Дадигкайы ссинағ куыд аласта, афтæ йæ фæстæмæ дæр æрхæщæ кодта. Уæртæ йæ кæртыты йе ‘ккойы фæхæссы, Дадигка — йæ фæдыл, æххуы-сæнхъæлæй голлагмæ й ‘армытъæпæнтæ баиваз-баиваз кæны.

— Уадз æй мæхи бар, Дадигка, — йе уæхсчыты сæрты йæм фæстæрдæм дзуры Дзаххотт. — Хæссинағ уыйбæрц дæр куы уайд, фæрныг хæссинағ, хæддзу æлдариуæггæнæг лæбурджыты æдасæй...

— Уæрæсseyы уæрæх быдырты гагадзагъд фæуæнт нæ цæрæщæг хæстдзуу фæсивæды тæригъæдæй!.. Уый сын мæ хуыздæр арфæ, — фæбæльвырдæр, фæкарзæр ын кодта йæ ныхас Дадигка.

Дзаххотт, цæстуарzon, хæларзæрдæ сыхаг, рагæй дæр æргомыздæхт у ацы бинонтæм. Сибоимæ лымæнæй фæцардысты, цæхх-кæрдзын бирæ фæхордтой иумæ. Дадигка æмæ йын Сæниат цæхджын хойраг уый фæстæ дæр никуы бахæлæт кодтой. æмæ уыци зæрдæ рахаста кæрæй-кæронмæ. Цæмæдæрииддæр æм баулæ-фой дыууæ сидзæргæс усы — уазал цæстæй сæм никуы ракаст, афтидармæй, æнæ се ‘хсызгон саразгæйæ сæ никуы рарвыста.

Дыууæ сылгоймаджы йын сарайы бын аххуыс кодтой голлаг æрисынæн, гоны йæ æрæфснайдтой. Рæбынæй æлыгæй сæрды-гон сæрст пецы гуыр-гуырæй сыгъди арт. Сæниат уайтагъд пецы уæлхъус зилæнтыл фæци, Дадигка та лæгмæ æрхатти:

— Дæхи ахъарм кæ, Дзаххотт. Иу хъарм арахъхъ дæр анат, дæ хорзæхæй. Дæ фыдæбон схæлар кæн.

— Иу арахъхъ загътай, Дадигка? — бахудызмæл сыхаг. — æмæ уын æгæр уæлæнгæйтты нæ ауайдзæн?.. — йе ‘нцъылдæтæ цæсгом бахъазынæнгæс.

— Иу кæм уа, уым кæд дыккаг дæр разынид... — фæлмæн зæрдæхæлар худт бакодта сылгоймаг, æртæкъахыг фынг пецы фарсмæ байста, ныллæт бандон ын йæ цуры æрæвæрдта, раз-дарæн кæронæй йæ асæрфта. — æрбад ма, дæ хорзæхæй.

— Дзæгъæлы уæхи тыхсын кæнүт, — феңæгхуыз Дзаххотт.

— Хәрәг әдде ауыгъдәй ләууы, голджытә та уымәл кәнүнц...  
Иран сәм исдугмә тыргъәй каст, стәй дәләмә әрхызт.

— Уйдон әз кәттагәй әрәмбәрззынән, Дзаххott, ууыл ма тыхс, — уазәгән йә күх райста. — Сылгоймәгты зәрдәхудты ма бацу.

— Гъер ма ләджы бон цы у?.. — йә күхтә сдардта Дзаххott.

— Әртә иуән — әфсад. Мә дин мын халын кәнүт, фәлә гъя...  
Хәдтулгәйы здахәны фарсмә бадгәйә нуазән нәй, уый куы зонут. Алы тигъыл дәр милицә... — йәхи та ныщәгхуыз кодта ләг.

— Цас ма дә хъәуы... — хъазән ныхәстән хъазән ны-  
хасәй дзуапп дәтты Иран дәр. — Кәд дә нә фәндү — әртә...  
цыппар хәдзары дәлдәр... Ныйирвәздзынә... искуыдтәй...

Әбрадтысты фынджы уәлхъус. Дзаххott ләдзәгәй арт баца-  
гайдта, йә күистәфхәрд, уәзәгджын күхтәй йәм батавта. Фатхъәд  
әмә тәрс сүттә сыржынг систы, уәддәр ма сә кәрәттәй дон  
әддәмә хъардта чысыл фыңға таппузтәй. Иран әңцад касти, тап-  
пузтә тәвдү куыд цыыс-циыс кодтой, сысгә куыд цыдысты, уымә.

Зәхбын әрдәггом сарайы цывзыджын хъарм арахъхъ әмә  
дзәрнайы әхсизгон тәфмә, гуипп артма зәронды уәнгтә сын-  
дәттәй стәфстысты. Уалынмә Сәният фынг арәвдз кодта. Графи-  
ны дзаг нуәзт, хъәбәр цыхт, цәхдҗын къабуска, хъарм кәрдзын.

— Фәйнә, фәйнә, фәйнәйы... — әрхатти фысым цәстуарзонәй  
сә дзәбәх сыхагмә. — Ацы уымәл уазалы хәлар уыдзән. Куыд  
уарзыс, Дзаххott, афтә ийил сырх цывзы дәр асыгътон.

Иран арахъхъ рауагъта.

— Ләг кәрдзынәй дәр әфсәды гутоны... куыройбалцы  
фәстә, — зарәгау бакодта әмә дзаг сыкъа уазәгмә дәтты.

— Амән йә чысыл — удыхос, йә бирә — хәйрәдҗыты  
хойраг, — кәстәры фәдзәхсәгау бакодта Дзаххott, нуазән  
исгәйә. Ләппумә йә тарбын зондҗын цәститә фәирд код-  
та. — Цәуыннә фәдә Иры зәххон пехуымпары ныхәстә  
кәронмә?.. «Рагәй нал фәци нә гәды урссаджы хъәстә...»

Цәстхиз каст бакодта Иран йә хистәрмә:

— Хъәвдынты Саулох нә бады мә уәле... Уымән ай нә баца-  
уәрстайн. Чысыл раздәр дә зәрдә-мә зәрдә аныхәстә кодтам...

— Бәсты иблис... — йә күх ауыгъта Дзаххott. — Уый  
уадз әмә ләууа. Нә фынджы кой кәнәм...

Уынгәй әрбаздәхт Дадигка, йә тарбын чырынта

кәлмәрзәнү кәрон уәхсчы сәртү баппәрста, цәрмын къандоз армытъәпәнтәй әрсәрфта.

— Хъилхъусы хәдтулгәмә дә зәрдә ма 'хсайәд, Дзаххотт. Голджытә хосәй әрбамбәрзтон. Абадут Иранимә.

Сылгоймагмә йә сәр фәзылда уазәг, йә мидбылты әнәбарыгомау баҳудт.

— Ацы хъуыддаджы мә амонд — сәгъ сәгъәй стырдәр... — Сыкъайыл уәләмә схәңцид. Галиу къухәй йә пыхцыл рихитә адаудта, хъуынджын әрфгүйтә бәрzonд систа. — Цәй уәдә, стыр Хуыщау, табу дәхицән. Хъуыддәгтә рәстмәгәнәг дә әмәе ахъаз бакән мәгуыр адәмән. Бирә хәрзтә дәм ис әмәе дзы ацы рәстаг бинонтә дәр хайджын куыд уой, уыңы амонд саккаг кән. Уә бәрzonдыл бадәг сыгъдәг Уастырджи! Нә кәстәртә зын балцы сты әмәе сә дә рахиз базыры бын бакән, сызгъәрин Уастырджи, байрагәй бәх чи кәны, ләппүйә ләг чи кәны, уыңы тәхгә-нәргә Уастырджи! Хуыздәр кәй куывд айстат, мах куывд дәр уыдан әмбал куыд фәуа, ахәм арфә ныл сәмбәлын кәнүт. Ныр бирә куывдәй бирә хорз хуыздәр, әмәе дзы, кәстәр, ды саход, — нуазән Иранимә баләвәрдта.

— Әз дәр ссинаңтә ласынмә уыдтән? — фефсәрмхуыз ләппу, фәлә кувәттаг райста: әгъдуа әппәтәй хистәр. Дзаххотты табутән оммен загъта, сахуыста нозтәй, байдзаг кодта сыйкъа әмәе йә фәстәмә уазәгмә радта.

Фәйнә банызтой, сахуыстой.

Иран раугъта дыккаг нуазән.

— Нал, нал, —й 'армытъәпәнтәй йәм фәдардта Дзаххотт.

— Худинаг у, чидәртә ма се ссинаңтәм әнхъәлмә кәсүнц.

Иу әлгъыст у... Стәй дзы әнәуи дәр ләгмәе ацы уымәл бон цы бахъардзән?..

— Иу әлгъыст у, дыууә фәлдышт у... Афтәмәй бабирә вәййынц, ләггаг... Цәй, сәрмагондәй Уастырджий ном ссарап. Ирыстоны кадджындаәр дзуәрттәй иу, бәлләттү бардуаг, табу йәхицән. Дәуән дәр баххуыс кодта. Ныр та дә хистәр әфсымәр Мураты ныффәдзәхсәм. Бәрzonдыл бадәг сызгъәрин Уастырджи, мәнә дын ацы фәрныг, адәмән уарзон бынаты кувәм әмәе уыңы мәгуыр ләппу де уазәг, дә фәдзәхст! Йә хәдзарыл дзәбәх, сәрәгасәй куыд сәмбәла, уыңы хорздзинад бинонтән дә цәст бауарзәд. Фыдгулы фәндидаг нын ма фәкән нә кәстәрты. Знагән Әерджынарәгмә

сæфтæнтæй йæ быныхъæр куыд айхъуыса, уыцы стыр амонд нæ цæстæй куыд фенæм!

Иран баниазынмæ нæ хъавыд, хистæримæ æмнызт кæнин æм кæддæриддæр æгад кasti, фæлæ Дзаххottт йæ цæстæнгас уæларвмæ систа:

— Уастырджийы тыххæй!.. Гъеуый æндæр хъуыддаг у, — фæбузныг лæппуйæ, йæ нуазæн куы анызта, уæд.

Сæниат сæ уæлхъус алæууыд, тæвд алгъац син йæ тæф калгæ сæ цуры æрæвæрдта цагъд хъайлаимæ.

— Тагъд æххуыс æрбахæццæ, — баҳудт Иран.

— Хъарм хæринаг... Нæ уазæт тагъд кæнин æмæ... — бафсæр-мыхуыз йæ лæппуйы ныхæстæм ус. — Кæд фæлæудзыстут, уæд ныртæккæйы минутыл цæрвджын сойыфыхтæ... Нæ фæлæ уæливыхтæ дæр арæвдз уыдзысты. Мæ хыссæ цæттæ у.

— Нæ, нæ, Сæниат, — фестади Дзаххottт йæ бынатæй. — Дæ мæд, дæ фыды хатырæй!. Агæр афæстиат дæн.. — йæ худ агуры-ныл фæци лæг, фæлæ Иран сыкъа байдзаг кодта æмæ йæм æрхатти:

— Ау, Дзаххottт, бæркад дæр нал зæгъæм? Уæртæ мæм Дадигка та уæдæй нырмæ цæстæй куы амоны, нуазæн, дам, авæрæм уазæгæн... Аениу, дыууæ сидтыл фæуа бадт? Фынг æртæ къахыл лæууы!..

Кæцы ирон лæг не 'ртасдзæн ахæм æгъдаумæ, фækъæм-дæстæджы оңг йæхиуыл æрхуддзæн. Амæ нуазæн æфсæрмæй райста сыхаг.

— Йæ, Хуыщæутты Хуыцау, уæдæ аbon сындзытыл кæй фыдæй бадæгау кæнæм, йæ догъытæй сæрст æфсæйнаг зæвæтджын фæтæнхъус цырыхъхъытæй нæм ссæндыны сау фæндтимæ чи сбырсы, уыдон Елхоты гæмæхтæй фæстæмæ сæ фæд-сæ фæд сæрбихъуырæйттæгæнгæ куыд лиздой хæстæгдæр бонты, уыцы арфæ рауадз, Дунейы фарн. Сымахæн та уæ нуазæн бирæ уæд, бæркадкъух æфсintæ. Бузныг. Кæрæдзи зæрдæхудт куыд никуы ссарæм, уыцы хорздзинадмæ кувæм. Уе 'взæр сыхаджы сæр уæ кæм баҳъæуа, уым табуафси, хорз ракæнын — удыбæстæ. Цалынмæ нын Хъилхъус æгас уа, йæ «тагъд æххуысы хæдтулгæ» куса, уæдмæ — тæрс нæй!..

Дадигка æмæ Сæниаты зæрдиаг арфæтимæ Дзаххottт кæрты дуарырдæм куыд фæраст Иранимæ, афтæ къæлиткæйы зыхъхъырæй йæ тарçъар, хъуынджынæрфыг цæстом æрбадардта Мадзигка, уазæджы бинойнаг, сыхы мидæг зындгонд фыдбоны сыл.

— Дæ Хъилхъус уарынмæ йæ гæндзæхтæ цæгъды, ды та

хәдзари-хәдзар арахъдуан зилыс! — бабустәй йә мойыл Мадзигка. — Иу та ма дзы әфсарм вәййы — хәрзиуәджы күү баңытә ноджыдәр ма кәмәндәртү!

Дзаххотт фысымтырдәм фәэзылд, йә цәститә уәларвмә систа, мидбылты әнкъард худт пыхцыл рихиты бын амбәхста. Ираны цонгмә февнәлтә:

— Ләүү, уәййиг, ләүү. Дә цәрәнбон бирә. Аныхас кәнүнү бон дәр наә наә фәци... Адзәбәх у, мә хур, дзәбәх баләф дә бирә зынтәй...

Уәздан, хиуылхәңгә ләг — йә рапхатын зын наә уыди — уыцы зәрдиаг ныхастә кодта йә бинойнаджы әфсәрмиаг ахасты адәргәй, йә цәститә зәххы ныңџәвгәйә, аемә цы уыдаид уымәй зындәр фырнымд кәстәрән...





## ТУГӘЙ ФЫСТ ФӘНДӘЕГТАӘ

Цалдәр азы размә мәм редакцимә әрбацыд иу ләппуләг. Йәхি рахуыдта Бердиатәй. Цәмә әрбацыд, уымәй йә күы бафарстон, уәд мәм әнәдзургәйә әрбадаргъ кодта цавәрдәр тыхтон. Аз әй райхәлдтон, әмә дзы разынд дыууә бәзджын тетрады. Рәстәг сә сбур кодта, иуәй-иу рәтты кърандасәй фыстытә нал зыныңц.

— Уыдан мә фыд Валодяйы хәстон боныгтә сты, — загъта ләппуләг. — Расть 1940 азәй 1946 азмә әфсады фәсис, әмә уәдык-кон фыстытә сты.

Владимир быдырыдәргъәвсаг уыдис. Ахуыр фәуыны фәстә акуыста Змейкәйы авдазон скъолайы ахуыргәнәгәй. 1940 азы ацыд әфсадмә.

Владимиры хәстон фәндәегтә, йә боныгмә гәсгә, сты даргъ әмә гуыргъаҳхъ. Йә боныдкы фәстаг рәнхъыты уый фыста: «Адәппәт мә къухәй уагъд әрцид 7000 минәйы (хәсты ми-нометчик уыд. — М. Х.), сә уәз уыд 105 тоннәйы. Рәстәмбис нымадәй әппәт фронты фистәгәй ацыдтән 3500 километры».

Хәстән йә райдайәнәй йә кәронмә фәуәвгәйә, Владимир федта Ираны хұрсығъд зәххытә, Тебризы сәнәфсир-дәттә, хәңди Квантуны әфсадимә, ләгәрста Маньчжурийы тархъәдтә әмә цыымараты, федта Харбин, Мукден, зындығонд Порт-Артуры фидәрттә. Архайдта Курск, Донецк, Харьков әмә советон бирә әндәр горәттә әмә хъәутә суәгъд кәнныныл хәстыты. Аппәт уыцы хабәрттә биноныг фыст әрцидысты йә хәстон боныгты. Уыцы документалон әрмәдҗытә мах бацәттә кәндзыстәм хицән чиныгәй раудзынмә.

Мынхуыр кәнәм Бердиаты Владимиры боныгәй иу скъуыд-дзаг.

**МАЛИТЫ Хасан**

БЕРДИАТЫ Владимир  
БОНЫГ

**1941 аз, 4 август.** Райсомај раджы полкъ сыстад йæ бынатæй æмæ араст скæсæнырдæм. Ныуугътам, ныр мæй æмæ æрдæг цы хæстон бынæтты бадтыстæм, уыдон. Тынг æвзæр ран уыд, тæвд хæццæ кодта 60 градусы онг. Дымгæйы уddзæф никæцæй цыди. Зын уыди тæвд акъоппы бадын. Фæлæ мах зынтæй næ тарстыстæм... Ныр мæнæ стæм фæндагыл. Цæуæм кæмттæ æмæ хæхты сæрты. Рыг уæрджытæм хæццæ кæны Æваст уырдгуытæ æмæ хæрдты тынг фæллайынц бæхтæ. Нæ сæрмæ æнгом мигъяу бады уæззau рыг. Нал зынынц адæм, сармадзантæ æмæ бæхтæ.

**1941 аз, 9 август.** Абон æрбахæццæ стæм Фæскавказы рæсугъддæр хох «Волчий зуб»-ы тарфмæ. Фыщаг хатт æрбынат кодта næ полкъ ахæм рæсугъд ран. Хохы бæрзæнд хæццæ кæны 2000 метрмæ. Йæ рæбыны рæсугъд тымбыл фæзы астæуты сырсыргæнгæ згъоры цæссыджы хуызæн сыгъдæг хæххон дон. Йæ билгæрæтты фæйлауæнта кæны астæумæ кæрдæг. Фырзадæй дæлæмæ тасынц сæнæфсиртæ, хохæн йæ тækкæ сæр — тархъæды къох. «Бираегъы ссыр», зæгъгæ, афтæ хонынц ацы хох, æмæ йыл тынг раст ном сæвæрдтой. Бирæгъы ссыры хуызæн фæцыди хæрдмæ. Изæрыгон хъæды кæрæттæм сæхи райсынц хизынмæ нард сычъиты къордтæ. Боныгон та фæстæмæ сæхи хъæды амбæхсынц. Хохы фæрстыл арах фенæн уыд алыхуызон кæлмытæ. Уыдисты бирæ. Райсомај изæрмæ хохы сæр næ цух кодта хæххон цæргæстæй. Зылдисты кæлмытæ агурæг. Нæ алыварс, цæст кæдæм æххæссы, уым зынынц хæхтæ, бæгънæг хæхтæ.

**1941 аз, 17 август.** Мах иу къордæй сфæнд кодтам ныллæгдæр хохы сæрмæ схизын. Нæ хæсгонд акъоппыта къаҳт фæуыныл бацархайдтам æмæ, иучысыл аулæфгæйæ, араст стæм. Хохы сæрмæ куыд хæстæг кодтам, афтæ нын улæфиын уыди зынæйзындæр. Фæлæ фæстæмæ раздæхын næ сæрмæ нал æрхастам, æмæ, кæрæдзийæн æххуыс кæнгæйæ, схæццæ стæм хохы сæрмæ.

Ардыгæй диссаджы рæсугъд зынынц алыварсы хæхтæ. Рæгътæ кæрæдзийæ ивгæ цæуынц дардмæ, æмæ афтæ зындис, цима син кæрон næй. Ныгуылæндыгæй цæхæр калынц æнусон цъититæ. Эрдзы рæсугъддинадæй адæймаджы зæрдæ руҳс кодта. Иууылдæр тынг разы уыдистæм næ балцæй. Хохы сæр

ссардтам диссаджы үад. Нæ дойны дзы суагътам, кæд йæ сær цъæх хъуынайæ аэмбэрзт уыд, уæддæр.

**1941 аз, 19 август.** Изæры фондз сахатыл полкъ систын кодтой фæдисæй. Цыбыр рæстæгмæ нæхи арæвдз кодтам, фæндаггон æфснайд акодтам сармадзантæ, минометтæ, æндæр мулк. Араст стæм Ираны аräнтæм. Боныгон цæуæн нæ уыд, æмæ кодтам улæфгæ, æхсæв та — цæугæ, æмæ афтæмæй бахæццæ стæм Ираны паддзахадон аräнтæм.

**1941 аз, 21 август.** Хæцæн бынат æрцахстам тækкæ аräныл. Нæ хотыхтæ æрцараЙстам Иранырдæм.

Ныр цалдæр мæйи цæуынц карз хæстытæ фашистон Германы ныхмæ. Немыцаг æфсæдтæн сæ зæрды уыд Бакуыы нефтьмæ Ираныуылты ныббæрсын, фæлæ советон хицауад афоныл бамбæрста уыцы фæнд, æмæ мадзæлттæ аräэст æрцыд, цæмæй знагæн йæ бон ма баяу Иранырдыгæй Кавказмæ ныббæрсын.

**1941 аз, 25 август.** Райсомæй фондз сахатыл Араксы доны был станцæ Джульфамæ хæстæг нæ полкъ йæхи рапром кодта. Политруктæ нын загътой, дзырд кæй ис аräныл бахизыны æмæ Ираны зæхх фашисттæй асыгъдæт кæныны тыххæй. Аräны хахх цæуы Араксы доныл, æмæ мах хизын хъуыдис уыцы доныл. Стыр дон нæу Аракс, фæлæ сærдыгон судæттæ дæр стыр кæнынц æмæ Аракс дæр августы мæй гуылфæй цыд. Мах балæгæрстам доны. Сармадзантæ доны аныгъуылдысты, ранæйрæтты — бæхтæ дæр. Сæ мукъутæ хæрдмæ бæрзонд систой, сæ фындыыхуынчъытæ дзæвгар фæуæрæхдæр сты, афтæмæй раластой сармадзантæ доны иннæ билгæронмæ.

Доны фале фестæм иууылдæр. Нæ цырыххъытæй дон фæйнæрдæм пырхæнгæ цыдысты размæ. Ауылты бацæуынæнхъæл нын нæ уыдис знаг æмæ нæ ныхмæ лæууын йæ бон нæ бацис.

Цыбыр рæстæгмæ не ‘фсæддон хай иууылдæр Араксы фале фæцис æмæ хæстæввонгæй æрлæууыд.

Ираны æфсæддон хицауад аборн рапвыста дыууæ хæдтæхæджы, фæлæ уыдон ницы суынæр кодтой, афтæмæй фæстæмæ атактысты. Ацы бон ма размæ ацыдыстымæ дæс километры æмæ æрлæууыдистæм нæ фæллад судзынмæ.

**1941 аз, 26 август.** Полчы хæцæнгæрзтæ уæргътæй æвæрд æрцыдысты хайуантыл. Цæуын хъуыди нарæг фæндæгтыл. Уыдысты æвзæр, æвадат. Уаргъджын бæхтæн тынг зын цæуæн уыд. Бæхтæй чи тулгæ кодта, чи цæуын нал фæрæста. Мæнæн мæ бæх хуийны Решеткæ, цæуы мæ фæстæ.

Иу ран къуләй рахауд кәйдәр бәх, уырдәм фәдисы аз-гъордтон, мәхи бәхы рохтә ме ‘мбалы къухы фәсадзгәйә. Цалынмә уыцы бәхимә архайдтон, уәдмә Решеткә дәзвар размә аңыд. Нәма йәм бахәццә дән, афтә иу нарәг бауайәны йә къәхтә фәбыйрыдысты әмә цалдәр сәрбихъуыройы акодта. Мә зәрдә ныссәххәтт ласта, аирвәзын әнхъәл ын нал уытән, фәлә аирвәзт, ницы ын үид.

Сихормә дәзвар аәрбацыдыстәм Ираны зәххыл. Фәстейы аzzадысты иу къорд хъәуы. Хъәуты цәрдҗытән сә хъәздугытә фәлыгъудысты, иннәтә дәр фыртәссыә сәхи бамбәхсстой. Раздәр сә, әвәццәгән, тәрсын кодтой Сырх Әфсадәй, әмә ныр кәд сәхи ҇астан федтой, мах сабырцәрәг адәмы кәй нах хъыгдарәм, уый, уәд дәр сә тас нал ыңдис. Сабыргай ныл фәцалх сты әмә нын хәринаг хәссын дәр ма райдытой. Сә хәринаг — тәнәг лауызтә, мәнәуы ссадәй конд, әмә дон. Диссаджы фых кәнинц Ираны адәм сә лауызтә. Алы хәдзары дәр ис тымбыл гарнайы хуызән пең, бынәй дзы арт акәнинц, стәй ын үәд йә къултыл авгәй тәнәггонд газеты хуызән хыссәйи гәбәзтә тъәппытә кәнинц. Цыбыр рәстәтгә хәрзфыхәй рахауынц, сты тынг хәрзад.

Иу нылләгтомау хохы сәр нах фәллад суагътам әмә фәсси-хор әртә сахатыл араст стәм дардәр. Фәндаг ыңдис хәхты сәрты. Ранәй-рәтты ахәм тәссаг бацәуәнтә үид, әмә ләджы зәрдә уазал кодта. Изәрмә схәццә стәм иу стыр хохы сәрмә. Ам ныл талынг кәнин райдытә. Тынг зынтәй ис ҇ауән ацы хохаг фәндәгтыл әхсәвы талынджы. Ләг кәнә уаргъхәссәг бәх чысыл фәңудытә, зәгъгә, уәд дә балгъитәг — афтә, сәрсәфәны смидағ үыдзән. Гәнән нал ис, әмә ам, хохы сәр, 3400 метры бәрзәнди, бахсәвиат кодтам.

Цәгатырдыгәй кодта тынг уазал дымгә. Цинелты нахи батыхтам, уәддәр нах уазал нал ҇ауы. Адәмәй, бәхәй иууылдәр зыр-зыр кәнәм. Күйдәндыйә дәр хъәуы бауләфын, ҇астан райсом дардәр рогдәрәй кәнәм нах ыңды кой.

**1941 аз, 27 август.** Боныцъәхтыл систадыстәм. Әхсәвы бәхтән сә сәргътә нах систем әмә сыл уәргътә уайтагъд сәвәрдтам. Әз дәр ногәй авәрдтон мә бәхыл уәззау минометы хәтәл әмә казенник. Бәхән уазаләй йә хъуын арц бадтис. Араст стәм хуссар-скәсәнүрдәм. Фәндаг үид хорз, фәлә нах фәллад әспынди дәр не ссыд уыцы әхсәвы уазаләй, стәй ма уымәй уәлдай үыдыштәм әххормаг дәр, әмә афтәмәй та

цыфәнды хорз фәндагыл дәр зын цәуән у. Фәндаджы алыварс уыдис стыр тъәпәнтә, уым хызысты бирә фосы къордтә. Райсом ма уыдис, афтә әрхызыстыстәм хәхтәй фәзмә. Нә зәрдәтән чысыл фенцондәр. Фәстейы аззадысты бәрzonд әгомыг хәхтә. Фәстәмә ракәсгәйә, адәймагмә афтә каст, цима уыдон фәсмон кодтой, сә кәмтә әмә сәрсәфәнтәй нә сәрағасәй кәй раугътой, ууыл. Цәуәм дардәр уәззау цыдәй. Мәнә әрбахәцә стәм иу хъәумә. Адәм нә күү ауыдтой, уәд фәтарстысты әмә сәхи әмбәхсынмә фесты. Амәйразмә сүн сә хъәздгуытә бирә ардауән ныхәстә фәкодтой Советон Әфсады ныхмә, әмә ныр сә хъәуу уынгты әваст сырхәфсәддонты күү федтой, уәд удаист фесты. Хъәу ноджы уыд фәсвәд, әмә сыйаг хъәуты цәрдҗытә дәр ардәм әрбальгъдысты, кәд ардәм не 'рбаңау-иккөй сырхытә, зәгъргә, әмә сәм ныр диссагау каст нә фәзынд. Сайд адәм уайтагъд бамбәрстый сә рәдыд. Немә тынг слымән сты. Хастой нын фәткүүтә әмә әндәр алыхуызон дыргътә. Чысыл не стонг суагътам. Хъәүәй ахызыстыстәм, цәуәм дардәр.

Ныр цалдәр боны нәма әрбаластой хәринаң, әфсәддонтә дәр әмә бәхтә дәр сәххормаг сты.

Сихорыл полчыны пъовыр цай сұыхта. Әз дзы котелочы дзаг әрбахастон. Мә хызы ма разынд сухаритә әмә сәкәр. Уыдон цайыл ныккодтон, фәдзырдтон ме 'мбәстаг Сидахъты Симонмә, әмә цыппар боны фыщаг хатт тәвд хәринаң баҳордтам. Чысыл ауләфыдыстәм әмә нә цыды кой кодтам дардәр. Изәрмә бирә нал хъуыд, афтә әрбахәцә стәм сосафәндагмә. Ам минометтә сә цәлхытыл авәрдтам, әмә нә фистәгәй цәуын нал хъуыд.

Диссаг уый уыдис, әмә суанг арәнәй ардәм нә ныхмә иу ләууәг нә фәцис. Ныр бәхтый сбадтысты әмә араст стәм дардәр. Сосафәндаг цыдис горәт Тебризырдәм. Ауылты цыдисты бирә алыхуызон әфсәддон хәйттә.

Фәндаджы алыварс зындысты әнәкәрон тыгъд быдыртә. Бәстә бахус, доны хуыпп никуы уыд. Ранәй-рәттү уыди чысыл къянәуттә, фәлә сә дон цәхдҗынәй башуазынмә нә бәззыд.

Бахәцә стәм иу чысылгомау горәтмә, хуыдтой йә Мерн. Горәты адәм рацыдысты уынгтәм. Базар кодтой харбызтәй, неситәй, сәнәфсиртәй әмә әндәр дыргътәй. Уәй кодтой советон әхчайыл. Бирә дыргъ әмә халсар балхәдтам ацы бон.

Горәтәй ахызыстыстәм әмә уым быдыры әхсәвәр бахордтам.

**1941 аз, 28 август.** Абон райсомәй нырмә цәүәм әнәрын-  
циә. Изәрмилтыл бахәццә стәм Тебризы бынмә.

**1941 аз, 29 август.** Райсомәй әфсәддонтә сәхи ныссыгъдәг  
кодтой, базылдысты сә бәхтәм.

Цәүәм горәты уынгты. Адәм дзыгуыртәй ләууудысты  
уынгты. Знаджы әфсәдтә зынаңт нә уыд. Иу цәхәрадоны  
федтам бирәе зенитон сармадзантә. Күнд дзырдтой, афтәмәй  
адонән сә бон басис әрмәстәр дыууә әхсты фәкәннын, мах  
танктә куы фәзындысты, уәд, әмәе ууыл хәстон архәйдтыйтә  
аҳицән сты.

Адәм әнцад ләууудысты әмәе кастьсты сырхәфсәддонтәм.  
Уынджы цәугәйә, әз сәмбәлдтән ирон сылгоймагыл. Аны-  
хас кәнүнмә мын рәстәт нә фәцис. Мах бадтыстәм бәхтыл  
әмәе цыдыстәм тагъд. Ёрмәст сылгоймаг, бәхы фарсмә тагъд-  
тагъд згъоргәйә, дзырдта, Змейкәйә дән, зәгъгә, стәй йә  
цәстытә доны разылдта әмәе аздәхт фәстәмә.

Мах горәтән ацыдистәм йә сәйраг уынгыл. Уынг уыдис ас-  
фальтгонд. Горәты астәу адәм дардтой европәйаг дарәс,  
кәрәттү та — пысылмон дарәс. Сылгоймәгтә цыдысты даргъ-  
фадыг сау хәләфты, сә цәсгәмттә әмбәрзт уыдисты чадратәй.

Горәты астәуәй рахизгәйә, бахәццә стәм къазарматәм.  
Ам ләууудис ирайнаг әфсәддон хай, фәлә дзы иу салдаты  
дәр нә баййәфтам, иууылдәр алыгъдисты, сырхытә әрбацә-  
уынц, зәгъгә, куы фехъуыстой, уәд.

Къазарматы уал әрфысым кодтам мах дәр. Арәзт уыдисты  
чысыл уәттәй. Цыппар уатән — иу бацәүән. Алы уаты дәр  
уыдис агуыридуруәй амад хуыссәнуат. Тыд сыл — хъәмп,  
әмбәрзт уыдисты хуымәтәджы гауызтәй. Ёз равзәрстон иу  
скъәт әмәе дзы әрбынат кодтон ме ‘мәллтимә’.

Фәцис сәрдү фәстаг мәй. Ныр раләудзән фәззәг. Чи  
зоны, цы әрхәсдзән махән ацы фәззәг хорзәй дәр әмәе  
әвзәрәй дәр?

**1941 аз, 4 сентябрь.** Ёхсәвы цыппар сахатыл полкъ сыйсад  
әмәе араст горәт Тебризәй. Цыдыстәм сосафәндагыл.  
Әдзухдәр цәүүн хъуыди хәрдмә. Тынг бафәлмәңгүйдистәм  
адәмәй, бәхәй. Бирәе бәхтә дзы мәлгә дәр акодта. Бынтон  
нә тыхсын кодта, дон кәй нә уыд, уый.

**1941 аз, 6 сентябрь.** Ёшынфәстаг схәццә стәм хохы сәрмә.  
Цы фәндагыл цыдыстәм, уый йәхи айтыгъта хохы иннәе фарсмә  
уырдыгымае комы астәуты. Хохән йә фәрстыл цыди телефоны

хъәдты рәнхъ. Диссаджы зын бацәуән рәтты сагъд уыдысты. Уыдон ныссадзынән стыр сәрәндзинад хъуыд. Комән йә фәйнәфәрстәй уадысты суадәттә. Ранәй-рәтты суадәттыл — къада куырәйттә. Фәйнәрдыгәй зындысты хъәды къохтә.

**1941 аз, 10 сентябрь.** Дысон изәрәй әрбахәңџә стәм горәт Нахичеваны бынмә. Әксәв ам фестәм аәмә абон райсомәй аңыдыстым горәты уынгты парады. Нахичеваны адәм наә размә раңыдысты, тыңг ныл бацин кодтой. Әфсәддонтә сәрыстыр уыдысты советон адәмәй. Әвәдза, цас аңыдысты размә советон сәрибар адәм, Ираны адәмимә абаргәйә. Райсом ма уыд, афтәмәй 80-әм хәххон артиллерион полкъ әрбахәңџә йә зәронд бынатма. Ардыгәй 4 августы райдыртта наә балц Ираны зәххыл. 25 августәй 10 сентябрьмә аңыдыстым 300 версты бәрц.

**1941 аз, 11 — 12 сентябрь.** Ләүуәм наә зәронд бынат Хокы. Ирайнаг әнуд зымисджын быдырты фәстә нәм ам дзәнәтты хуызән каст. Цәссыдҗы хуызән уазал цъайы донәй нал әфсәстыстәм. Хъәлдзәг уыди наә цард. Ардыгон ләппутә уыди немә, аәмә-иу уыдонмә арах цыдысты сәхицәй сә мадәлтә, сә хотә аәмә әндәртә.

Фәлә сабыр кәм уыдаид әфсәддоны зәрдә? Ныр цалдәр мәйи дәргъы мәләтдзаг тох кәненә наә бәстә фыдызынаджы ныхмә, аәмә адәймаджы хъуыдитә иууылдәр уыдысты уым.

**1941 аз, 13 сентябрь.** Әрбаңыстым станицә Шахтахтымә аәмә дзы фәләууудыстым иу суткә, вагәтты сбадынмә әнхъәлмә кәстгәйә.

**1941 аз, 14 сентябрь.** Абон сәвәрдтам наә мулк вагәтты аәмә фәссихор цыппар сахатыл араст стәм Шахтахтыйә. Поезд тагъд цыди, фәсте аzzадысты гәмәхсәр хәхтә аәмә аго-мыг хус быдыртә. Станцийы-иу куы әрләууудыстым, уәд-иу адәм салам ләвәрдтой сырхәфсәддонтән.

Аракаты дәлвәзы фәззындысты әндәрхуызон әрдзон нывтә. Ам тыңг арах сты сәнәфсир аәмә бирә алыхуызон дыргътә. Рәсугъд сомихаг саудзыкку чызджытә вагәттәм калдтой сәнәфсиртә, фәткъуытә аәмә әндәр дыргътә. Наә фәстә-иу бирә фәкастысты, къухәй нын фәндарастан амонгәйә.

**1941 аз, 18 сентябрь.** Цалдәр боны фәндагыл фәңәуыны фәстә абон әрбахәңџә стәм горәт Сталинмә. Ам наә полкъ рахызт вагәттәй. Чысыл әddәдәр аңыдыстым горәттәй аәмә әрбынат кодтам хъәды.

**1941 аз, 19 — 22 сентябрь.** Ләууыдыстәм хъәды. Әфсәддонтә сә фәллад хорз суагътой.

**1941 аз, 23 сентябрь.** Райсомај араст стәм дардәр. Цыдыстым Украинаң хъәутыл. Бирә фәңгизистәм хъәды. Ам хъәдтә уыдысты, махмә Ирыстоны џавәр хъәд ис, уый хуызән. Мә зәрдымын әрләууын кодтой мә райгуыраен хъәу Быдыры Дәргъәвс. Ам дәр раст ахәм пыхс хъәдтә ис хъәуы алышарс.

Цәстүтү раз згъорынц әрүгөн царды бонты нывтә. Гыццыл ләппүйә-иу ме ‘мбәлттимә уыци хъәдмә әхсәрдзуан куыд згъордтон. Нырма хәрзәрәджы дәр әзфәраздәронәй гәппитә кодтам къултыл, кәрөгтә әмбырд кәнгәйә. Ныр адәймагмә афтә кастис, цыма уыци цардыл бирә азтә рауад, цыма бынтон әндәр дуджы җәрү адәймаг. Әрдзы рәсугъдазинад зәрдәйи әвзәрын кодта џавәрдәр әнахъинон әнкъарддинад.

**1941 аз, 25 сентябрь.** Ныр дыккаг бон Җәуәм фәндагыл — Ныгуыләнүрдәм.

Боны 12 сахатыл нә сәрмә фәзындысты знаджы хәдтәхдҗытә. Бомбәтә әркалдтой, фәлә полкъыл ници зиан әрпцид.

**1941 аз, 26 сентябрь.** Станци Кочубеевкә. Ардәм хауын райдыдтой немыцаг сармадзанты нәмтуытә. Фәзындинс нәм зиантә. Фәцәф мә хуыздәр әмбал, ме ‘мбәстаг Сидахъты Симон. Фәмард сты Җалдәр әмбалы.

**1941 аз, 26 сентябрь.** Нә полкъ йәхи әрцәттә кодта хәстмә. Абон фыццағ бон ныккалдтам знагыл нә хотыхты җәхәр. Райгуыраен бәстәйи сәраппонд әфсәддонтә нә ауәрстой сәхиуыл. Знаг йә сәрыл бавзәрста советон хәцәнгарзы җәф. Куыд рабәрәг, афтәмәй мах батарейән йә бон бацис 16 фашистон сармадзаны баштайын кәнын. Уыдонәй иу уыд уәззау сармадзан. Зәрдәйән чысыл фенциондәр.

**1941 аз, 28 сентябрь.** Райсомај изәрмә митәмхәеццә сәлфынаә фәкодта. Мах бадтыстәм нартхоры астәу. Зәрдә ристис уыци хоры тәригъәдәй, фәлә йын цы акодтаиккам. Абон знаг тынг әхсү. Сәр хәрдмә схъил кәнын нә уадзынц сармадзанты нәмтуытә әмә минәтә.

Фәззыгон къәвда митәмхәеццә уары, бәстә змәнтынц знаджы нәмтуытә. Боны әнтъыснаңдзинад зәрдә мәгуыр кәны, фәлә әфсәддонтә әнкъард не сты. Алы минут дәр Җәттә стәм хәстмә.

**1941 аз, 29 сентябрь.** Дысон бонмә акъоппитетә фәкъахтам,

нæ бынат цы ног ранмæ раивтам, уым. Абон боны цъæхмæ цæттæ уыдыстæм хæстмæ. Райсомæй иу къорд æхсты фæстæ знаджы сармадзаны нæмыг сæмбæлд фæлгæсæн пунктыл. Батарейы командир Татаринов æмæ сгарæг Бадриаты Валодя фæмард сты. Хæст тыхджынæй-тыхджындæр кодта. Сихор нæма уыд, афтæ сбæрæг, нæ минометон батарейтæ æрхьюлайы бахаудысты, уый. Хъуыдис стыр хъæбатырдзинад æмæ ныифс уыцы æрхьюлайæ раирвæзынæн. Лæгдзинад разынд лейтенант Маренкомæ. Уый йæхимæ райста батарейы командиры хæстæ. Мах рæвдз авæрдтам минометтæ бæхтыл æмæ сæ рарвыстам разæй. Нæхæдæг нemyшаг пулеметы нæмгуыты бын æнæзианæй раирвæзтыстæм.

**1941 аз, 4 октябрь.** Ныр цалдæр боны цæуæм фæстæмæ. Советон зæххы алы къаҳдзæфыл дæр карз тох кæнæм.

Абон æрбаҳæццæ стæм иу хъæумæ Харьковæй ныгуылæ-нырдæм. Немыц тынг æхстой хъæу. Сабырцæрæг адæм цагъды кодтой. Нæ бон нæ бацис хъæуы знаджы бауромын. Цæуæм фæстæмæ.

Цъаммар знаг ссæнды йæ къæхты бын æнæкарстæй бæззайæг мæнæуы зад хуымтæ. Пиллон калынц советон хъæутæ æмæ æнæкæрон хъæдтæ.

**1941 аз, 6 октября.** Райсомæй райдыдта мит уарын, æмæ афтæ ахаста суанг сихормæ. Нæ полчты æфсæддонтæ тыхджын æхст кодтой знаджы.

**1941 аз, 8 октября.** Äхсæвы цыппар сахатыл раивтам ног бынатмæ. Райсомæй изæрмæ æфсæддонтæ фидар кодтой сæ акъоппытæ. Знаджы сармадзантæ нал æнцадысты æппындæр. Мах дæр райдыдтам æхсын, бæстæ æмризæджы рызт. Фæсси-хор минаэтæ нал уыд.

Мæнæ ныр акъоппы бадын æмæ фыссын мæ боныг. Уæлбыл бæстæ фæздæджы бын фæцис. Хæст бынтон стынг.

**1941 аз, 10 октября.** Уарын чысылгай æнцайын байдыдта. Арвæн йæ иу фарс расыгъдæг.

Ныуугæтам нæ бынат æмæ фæстæмæ рацыдыштæм. Äрлæу-уыдыстæм иу чысыл хъæуы. Äфсæддонтæ иууылдæр ахæлиу сты хæдзæрттыл. Мæ дæс æмбалимæ æрфысым кодтам иу зæронд усмæ. Ус тынг зæрдиагæй цин кодта махыл, йæ зæрдыл æрлæууыд йæ лæппу. Йæ цæстытæ-иу доны разылдта æмæ та-иу сæ йæ кæлмæрзæны къабазæй асæрфта. Йæ бон цы уыд, уымæй нæ тынг суазæг кодта.

**1941 аз, 4 октябрь.** Хъæумæ æхсын райдыдтой знаджы сар-

мадзантæ. Ме ‘мбæлттæй дыууæ фæмард. Уым сæ баныгæдтам. Гæнæн нал уыд, æмæ хъæуæй ахызтыстæм, хъæды æрбынат кодтам.

**1941 аз, 13 октябрь.** Аbon рацыдыстæм хъæуæй æмæ æрбынат кодтам иу колхозы хордæтты. Æфсæддонтæ сæхи хъæлдзæг дардтой, раст цыма хæст дæр нæ цыд, афтæ зындис, æддейæ бакæсгæйæ.

**1941 аз, 16 октябрь.** Ныр цалдæр боны лæууæм ам.

Max батарей ис ирон лæппутæ: Черчесты Хъамболат, Гæбу-ты Гона, Цæллагты Андре, Хуытыгты Георги. Цалдæрæй та цæфтæ æмæ мæрдтæ фесты. Зын у мæлын, кæй зæгъын æй хъæуы, фæлæ, Райгуырæн бæстæ хъахъхъæнгæйæ, хъæбатыр мард акæныны разы уыд нæ алчи дæр. Æгады царды, знаджы къæхты бын уæвыны бæсты.

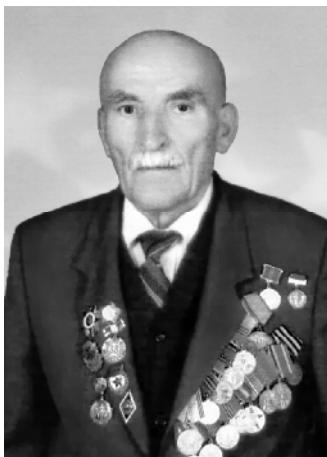
Сихормæ æввахс нæм æрбаластой минæтæ. Ныуугътам нæ бынат æмæ иу 20 километры æддæдæр æрбынат кодтам. Ар-дигæй райдытам злагыл минæтæ æмæ сармадзаны нæмгуытæ скъæрын. Знаг бирста размæ, йæ зиантæ ницæмæ даргæйæ. Max фидар лæууыдыстæм нæ бынаты, фæлæ фæзындысты не-мыщаг фистæг æфсæдтæ, нæ алыварс æртымбыл сты. Бæстæ автоматы къæр-къæр сис, нæмгуытæ ихуарæгау кодтой.

Ралæгæрстам гитлеронты астæуæй. Бирæ нæ нал хъуыд ра-ирвæзынмæ, афтæ фæцæф ме ‘мбал Николай Сидоренко. Нæмыг сæмбæлд йæ уæхскыл æмæ йын йæ бæхбæттæн ныддæрæн кодта. Æз аздæхтæн фæстæмæ иу æфсæддонимæ — Николайæн фех-хуыс кæнынмæ. Нæ гуыбыны цармыл æм бабырыдыстæм æмæ тыххæйты нæ бон бацис нæмгуыты бынæй йæ раласын. Ацы хæсты бирæ тухитæ бавзæрста нæ полкъ.

**1941 аз, 21 октябрь.** Цалдæр боны фæстæмæ фæцыдыстæм.

Аbon æрбахæццæ стæм горæт Харьковмæ. Горæт æмыйзмæлд кодта, сыгъдысты хæдзæрттæ. Хæлдтой заводтæ, аласын къу-хы цы не ‘фтыд, уыдоныл арт æндзæрстой. Адæм архайдтой, злагæн цæмæй мацы баззайа, ууыл. Скæсæнмæ æрвистой за-водтæ æмæ кусæнгæрттæ, æндæр мулк.





БИБЫЛТЫ Граф

## АЙЦАЕГ ХАБАРТТАЕ ГАРАХ

Хәсты гәрәхтәй фылдәр цы вәййы, уәдәе җәмәй хәст у! Дә хүусты къәрмәджытә куы бакәнай, уәд дәр дәм алыр-дыгәйты хъусысдысты. Уәззау тохы фәстә исдугмә куы афынәй уай — най, нае сә фервәздзынә әмә ма фыдфынты хай дәр фәуыздзынә.

Цъәхил дәр бирә гәрәхтә федта әмә фехъуыста, фәлә дзы абоны онг иу нае рох кәнә.

Уый уыди 1944 азы сәрдү тәккә тәмәны Львов-Сандомиры операцийы рәстәджы. Цъәхил цы әфсәддон хайы уыд, уый сәәрибар кодта иу стыр украинағ хъәу, Яблоници йә хуыдтой. Уәззау тохтә цыди уыцы ран. Хъәу цалдәр хатты къухәй-къухмә хаудта: куы-иу әй маҳуәттә байстой, куы знәгтә, фәлә йә фәстагмә нахиуәттә байстой.

Уыди хъуынтыз бон. Къәвда къәрттайә каләгау кодта. Хәсты фәздәг бәэджынәй бадти хъәуы сәрмә. Хәстонтән сә фылдәр иу иннәмәй нал хицән кодта — цъыф әмә фәздәджы афтә зынди, цыма сә кәрәдзи җәрмыстыгъд бакодтой. Цъәхилән дәр ма йә къәсхуыр җәсгомыл дыууә гагуыы цы әрттывтой, аендәр дзы ницыуал зынди.

Хъәуы кәд тох ныссабыр, уәддәр ма стәм рәттәй хъуысти гәрәхтә. Цъәхил ләууыд иу хәдзары раз ие ‘мбәлттимә. Уыцы рәстәджы хәдзарәй райхъуысти цалдәр гәрахы. Цъәхилы әмбал әваст үә фарсма фәләбурдта әмә әрхаудта. Цъәхил автомат әргъәвдәй фәмидағ, әхст кәңәй райхъуыст, уыцы

хәдзары. Йә разы ләууыди немыщаг афицер, йә къухы дамба-ца, афтәмәй. Иу хъэр ма фәкодта, «хайль Гитлер», зәгъгә, әмәй йәхи фехста. Нәмыг фәивгъуыдта, къулыл ауыгъд егъау айдәныл сәмбәлд әмәй йә бамуртә кодта.

— Цъаммар, дәхи марынән дәр куы нәе дә, уәд нә ныхмә цы ныфсәй цыдтә! — фәхъэр кодта Цъәхил, автоматәй афицеры размә расхуиста әмәй ие ‘мбалмә ратындзыдта.

## ЧЕМПИОН

Цъәхил цы ротәйи уыд, уый ахста иу бәрзонд бынат. Ардыгәй немыцы позицитә дзәбәх зындысты. Знаг цалдәр хатты фәлвәрдта ацы бәрзонд байсыныл, фәлә та-иу стыр зиантимә фәстәмә әппәрст әрцид.

Боныгон афтә тәвд уыди, цыма хур зәххыл атылд. Әфсәддонтә дойныйә мардысты, фәлә дон хәстәг никуы уыди. Ласгә та йә дардәй кодтой. Ахәм уавәры уыдысты немыц дәр.

Әрмәст дыууә знаджы ‘хсән, хәсты «никәй зәхх» кәй хоныңц, уым уыди цъай. Зынгә нәе кодта нәдәр махуэттәм, нәдәр немыцмә. Махуэттә цалдәр хатты фәлвәрдтой уырдыгәй дон әрбахәссин, фәлә нәе дыууә салдаты куы фәмардсты, уәд цъаймә хәстәг нал цыдисты.

Иу изәр Цъәхил бацыди взводы командирмә әмәй йын загъта:

— Әмбал лейтенант! Бар мын ратт әмәй ахсәв цъайә дон әрбахәссон.

Лейтенант йәхи фәтыйзмәг кодта:

— Даюәй хъәбатырдәртә уыдысты, уырдәм донмә чи ацыд, уыдон, фәлә сәе сәртә дәр нал әрбахастой.

— Адәймаг Хуыцауәй иу мәләт дары, әмәй кәдфәнды дәр уәд. Әрмәст дә курәг дән: ауадз мә.

— Кәд дә афтә тынг фәнды, — сдзырдта взводы командин, — уәд иу салдаты демә акән әмәй — фәндарастан.

Дзәбәх куы ‘рталынг, уәд Цъәхил әмәй ие ‘мбал райстой фәйнә дыууә къәртәйи, сәе автоматтә әхстәввонгәй сәе риутыл әрцауыгътой әмәй араст сты. Ахызтысты сәхи раззаг хакхәй. Сәе амондән әхст никәцәй хъуист. Әрмәст кәмдәр дәрдзәф хәлдисты уәззау сармадзаны нәмгүйтә.

Мәнәе «никәй зәхх». Цъай дәр ныр хәстәг у. Сәе разы февзәрд егъау уәрмгонд. Әвәццәгән дзы уый размә уәззау

сармадзаны нәмыг фехәлди. Цъәхилитә әрәмбәхстысты әмә фәйнәрдәм айхъуистой. Хъыпп-сыпп никәцәй цыди. Чысыл фәстәдәр райхъуисти къәхты хъәр. Әмә кәд талынг уыд, уәддәр цъәх арвы дыдзырухсмә ауыдтой бәрзонд, фәтәнтәарәзт немыңаг салдаты. Уымән дәр йә дыууә къу-хы — фәйнә къәртайы, йә риуыл автомат. Аракәс-бакәс кодта, стәй, цъайы цур даргъ хъилыл цы къәрта уыд, уый дәләмә ауагъта, дон систа әмә йә къәртатәй иу байдзаг кодта.

Цъәхил әмә ie 'мбал бынтон ныхъус сты, стәй немыңаг ногәй хъиль цъайы куы ауагъта, уәд ыл әнәнхъәләджы сәхи андзәрстой, йә къухтәй ийин аздыхтой, йә автомат ын парә-дывтой, әмә фәхъәбысәй-хъәбысмә сты. Фыццаг немыңаг фәбынаәй, стәй — Цъәхил, әмә ма Цъәхилыл, немыңаг донәй цы къәрта байдзаг кодта, уый дәр ракалди. Немыңаджы тым-былкъухы цәфәй йә фынды тут дәр рацыди.

Ногәй та фрицы сә быны акодтой. Цъәхил ын автоматы хъәдәй йә сәр фәецәф кодта әмә уәд фәкъуырма. Йә дзы-хы ийин хисәрфән нытътъистой.

Цъәхилы әмбал къәрта донәй байдзаг кодта. Дыууә дзы уацайрагмә радта, дыууә та йәхәдәг хаста. Цъәхил дәр дыууә автоматы әмә доны къәртаимә цыди сә фәстә.

Фашисттә, әвәццәгән, сә салдаты хъысмәт базыдтой әмә әхсын байдытой, фәләе сын байрәджы. Дондаутә сә уацай-рагимә сәрәгасәй сәмбәлдисты сә ротәйыл.

Райсомәй Цъәхил әмә ie 'мбалмә фәдзырдта ротәйы командир.

— Арфә уын кәнын, «никәйы зәххәй» дон кәй әрбахас-тат әд чемпион, уый тыххәй.

Цъәхил фәдҗихау, стәй әрәджиау бафарста:

— Цәй чемпионы кой кәныс, әмбал хистәр лейтенант?

— Уә уацайраг разынд Европәйи чемпион боксәй, — ху-дәндзастәй загъта командир.

— Уәдә наә ахъаззаджы цәфтә дәр уымән фәкодта, уымән, — загъта Цъәхилы әмбал әмә йә мидбылты баҳудт.

— Max дәр ын хорз фестәм, йә чемпион йәхирдигәй фәци, — сдзырдта Цъәхил дәр.

— Бирә хабәрттә раләхурдта уә чемпион сә хъаҳъхъәнны-нады тыххәй. Хорзәхтәм уә бавдыстам, — йә ныхас балхынцъ кодта хистәр лейтенант әмә сын сә къухтә райста.

## КЪАМ

Цъәхил фронты куы уыд, уәд йә ахсджиагдәр бәллиң уыди Германы зәхмә уәлахиздзауәй бацәуын. Әмә фронт куыд дардәр кодта Ныгуыләнүрдәм, афтәй йә цинил дәр әфтыд. Җениу хәстү цы нә вәййиң: знаджы нәмыйг кәнә дыл бомбәйи схъис кәд сәмбәлдзәни — хәйрәг йә зонәг. Фәлә цыдәр амондән фыдбылыз Цъәхилмә әввахс нә цыд. Афтәмәй ныххәцә Берлинмә әмә ма Рейхстаджы къуыл үә ном дәр әрфыста.

Берлины сәрмә Уәлахизы тырыса куы сәфәйлыдта, уымән үә дыккаг бон, Цъәхил цы батальоны уыд, уый ләууыди Бранденбурджы кулдуәрттәм хәстәг. Цъәхилән бахәс кодтой салдәтты взводимә бомбәтәй пырхонд хәдзары раз расыгъдәг кәнүн. Цалдәр сахаты фәкуыстой, әмә бәстыхаймә бацәуән иуырдыгәй расыгъдәг.

Уыцы рәстәдҗы сәм ныккәндәй райхъуысти сылгоймаджы цъәхахст әмә сывәллоны кәуын. Цъәхил йә салдәттән бардзырд радта, ныккәндәмә ныххизән расыгъдәг кәнүт, зәгъгә.

— Рәвдзәр кусут, әвәеццәгән, цәрдҗытә хәдзары пырхәнты бын фесты! — загъта Цъәхил.

Ныккәнды уыди талынг. Цъәхилән йә къухы рухстәнән, афтәмәй къумы ауыдта әвзонг сылгоймаджы сывәллонимә. Ныккәнды цар әрсаст әмә бынмә калдысты пырхәнтә. Сылгоймаг йә сывәллоны йә риумә нылхъывта, афтәмәй тарстхуызәй кости салдәттәм.

— Хенде хох! — фәхъәр кодта салдәттәй иу.

— Цәй «хенде хох» дә хъәуы! — дзуры йәм Цъәхил. — Нә уынис тәригъәддаг сылгоймаджы сывәллонимә? — Әмә сабийи райста йә хъәбысмә.

Салдәттә ма ныккәнды фәракәс-бакәс кодтой, әмә дзы куы нициуал уыд, уәд әддәмә рацыдышты.

— Спасибо, русь, спасибо, — загъта мад, стәй йә тармә нынвәлдта, систа дзы къам әмә йә Цъәхилмә радта. Уый йәм әркаст әмә ауыдта мады йә чызгимә. Сылгоймаг ын азамыдта къухәй, ома айс әй дәхицән. Цъәхил әй райста әмә йә хәдоны дзыппы нывәрдта.

Уәлахизы бонәй иу мәй рацыд. Не ‘фсәйтә здәхтысты сә Райтуырән бәстәмә. Цъәхил цы эшелоны уыд, уый ныр цып-

пар бонәй фылдәр цыд әнәхъән Европәйыл. Алы ран дәр — дәрәнтә-пирхәнтә, алы ран дәр — хәсты әвирихъау нысәннәтә. Фәлә адәм цин кәнынц, дидинджытимә әмбәләнц сә сәри-баргәндҗытыл. Цъәхилә эшелон бирә бонты фәстә әрхәецә Ростовы вагзалмә. Азмәлән дзы нал уыд адәмәй. Ардәм хорз зындысты ңалдәр пырхонд әддәгуәлә хәдзары. Күстөй дзы немыщаг уацайрағтә. Цъәхилән дидинджыты стыр баст йә къухы, афтәмәй йе ‘мәллтимә ләууыди вагоны цур. Германәй советон әфсәддонтә здәхынц, уый уацайрағтә күс базыдтой, уәд сә хъахъхъәндҗытимә әрбацыдысты. Иу әвзонг уацайраг Цъәхилән, мидбылты худгәйә, афтә:

— Гитлер капут!  
 — Капут, капут, фриц! Нырма йә ныр бамбәрстай?  
 Уацайраг ноджы хәстәгдәр бацыди Цъәхилмә:  
 — Дойчланд девочка гулял?  
 — Әз сә сәрибар кодтон, фриц, бамбәрстай? Мәнә мә девочка, кәссы? — әмә Цъәхил йә дзыппәй систа къам, уацайрагмә йә радта.

Уый ңавдурау әндзыгәй аzzад, йә бон дзурын дәр нал уыд. Әппынфәстаг йә ңәсгомыл цины нысәннәтә фәзында әмә хъәлдзәгәй сдзырдта:

— Гут, гут... Это мой жена и мой девочка. Спасибо, жив жена и девочка! — әмә Цъәхилмә йәхи баппәрста, хъуамә йыл атыхстаид.

— Әз фашистимә хъәбыстә нә кәнын, — загъта Цъәхил әмә ләппуйы йә рахиз къухәй аиуварс кодта.

— Спасибо, русь, спасибо, — сдзырдта ногәй уацайраг әмә ныв йә риумә нылхъывта.

— Зынаргъ мын у ацы ныв, фәлә дәю фәуәд, фриц, — загъта Цъәхил әмә йын йе уәхск әрхоста...





ГУСАЛТЫ Барис

## УАСТЫРДЖИЙЫ УАЗӘГ

Этюд

*... Ныр – наэ Уәлахизы бон.*

*Плиты Грис*

... Хур куы фәкъул, уәд иә гүшп-арт дәр зынгә фәмыйнәг. Імә сәрдигон бон мадыхойау фәфәлмән, ныzzәрдәхәлар.

Хүимәлләджы дон зилгәтә здыхстытәй уәнгрогәй кәлы Зилгәйы астәуты, ранәй-рәтты әхсидавы рухсау хурмә сәрттиви – дуне цәрынмә бынтон хәләттегаг свәййы.

Къохы иуварс Къодахджыны малы дыууә әнахъом ләппүйи баиу сты – сә иу йәхи найынмә әрбацыд, иннае кәсаг ахсынмә – даргъусиджын әңгуыр әм.

Хинайәг әм кәсиси, әмәе уый әңгуыры къәпсыримә куыд архайы, уымәй тыхсы: наэ арахсы уаллон къәпсырыл бакәнүйнмә. Цы дзы агурыс, әнәхъән әртә азы кәстәр дзы чи у, уыңы хъумызбыләй!...

Бацыд әм, райста иын ие ‘нгуыр, къәпсыры фындың фәнүх-сынәввонг куыд уа, афтә иыл бакодта уаллон әмәе загъята:

— Казик, әз дын әртәккә дынджыр сардзан әрцахседзынән мәнәе ам, былгәрон малы.

— Мән хуыздых хъәуы...

—Хуыздыхта сабыр доны не сты, уыдан уартә тәккә гүил-фәнү ленк кәнынц, әмәе уым ахсынән та быләйдаргә әңгуыр наэ бәзззы, әвәргә ‘нгуыр хъәуы.

Бирә дәр наэ адардта, афтә дын Казик кәуын хъәләсәй куы зәгъид:

— Мауал мын дар ме ‘нгуыр доны – кәсаг мын мә уаллоны бахәрдзән!

Иннаэ ләппу худәгәй бакъәңәл. Стәй әңгуыр уыциу цъоррт фәласта хәрдмә – уәд уаллон къәпсырәй аңывывитт ласы. Афтид къәпсыр әм әвдисы:

— Мәнә дын әңгәгәй күү бахордта уыцы күүдзәйгуырд дә мәгуыр уаллоны, ноджы әдзәххәй!

— Фәләуу, әз дә Бедоттыл күү нә сардауон, папәйыл...

...Сәумәйыл адәм сә хөм хъәуы сәрмә ратәрынц. Ам сә хүүццитә, уәнгуытә әмә дыгәрдгуыты хөмгәсү әвдҗид бакәнүнц, стәй, къордгайттәй ләугәйә, исты хабәрттә кәнүнүл фәвәййынц.

Ныр әртүрккаг бон сылгоймәгтә сә цәст әрәвәрынц ацы дыууә ләппүйыл, кәй сүннәгтә, дам, сты, афтә раджы күүд әнәзивәгәй фестынц әмә фос хөммә кәй бәстү рас-къәрынц... Абон нал фәләууыдысты, кәрәдзи фәрсынц, уыдан чи сты, зәгъя.

— Зәлиниәйи ләппутә сты. Диссаджы ирон коммәгәс, уи-сәнгәнаг. Әмә, дам, горәтәгтә буцахуыр вәййынц, бирә хүйссин уарзынц...

— Кәй Зәлиниәйә зәгъют, кәй?

— Бедотты чызг, рынчындоны күү кусы.

— Сә хуртәй сын бафсәдәд! Уәдә, ләдҗы хәрәфырттәй амонд күү уа, уәд уый дәр, искуыдәр ма, амонд нәү...

...Әрәдҗыты фәзыйндысты ацы дыууә сагсур ләппүйи хъәуы. Әмхуызон бәрzonд әмә хәрзконд, сә бакасты әу-уәлтә уәзданәнгәс, худгәбыл кәддәриддәр. Саламдәттон. Зилгәйи Хуры сых раст сә уындәй сфидауы, барайдзаст вәййы.

Фәлә әдзух иумә, кәрәдзуыл бастау, ай-гъай, нә фәңә-уынц горәтмә сә уәлдәр скъюлатәм ахуырмә. Әмә сә абон мәзджыты цур автобусы рәсәны иу йеддәмә нә ләууы. Стәй дзы, иннаэ бонтәй хъауджыдәр, әнәуи бәлләттә дәр нәй: әвәңцәгән, адәм фыщаг автобусәй аивгъуытой...

Чысыл фалдәр цәугәдоны тәккә белгәрон пәләхсар хәрис бәләстү бын хъәуы әгүист ләппутә сәхицән найфат сарәстий. Сә уәззаудәр хъиамәт – нозтзуан. Се стырдәр цин – исказуыл дә пырх акалын. Сә къухы ныронг ницыма бафтыд сә цард райсомәй йә бәрәг ауәдзыл сәвәрынән әмә мәстәй хәлынц. Дыууә әфсымәрмә та сә дәндәгты къәс-къәс рагәй цәууы: ацы хъәуы цыма райтуырдысты, уйайу сәхи әнәстъәлфә сәрбәрzonд дарынц, стәй әдзух ногитувәрдау

афснайдхуыз сты, әмәе сәм баст хәрәг дәр нә фәләудзән әнәе баләбургә.

Йә уәлхъус әнәхъән афсадәй – фондз гуыппырсарәй – аләууыдысты, сәе фәлвых уәнгтә алырдәмты әрзәбул сты. Сәе иу фесхъәл:

— Мәлхъ, ей, әмәе дәм тамако нәй?

— Нәй, нә дымын. Стәй сымахән дәр нә амонын.

— Дә уынаффә хъуаг не стәм, фәләе дәм уәддәр тамако җәуылнә ис – ды нә дымыс, зәгъгә, уәд иннәтә дәр ком дарынц? – әмәе йә алыварс әркәерт сты.

Цы бамбарын ма йын хъуыд, хылкъахән кәй кәнүнц, уый. Фәләе йә хуыз әппындәр нә аивта – нәдәр фәлурс аци, нәдәр сәм мәстәй рафыхти. Фәләе сәм кәд сабыр уәзданәй дзырдта, уәддәр йә хъәлләсү дәрзәг мыртә фәзынди:

— Ләппутә, кәд искаәдәм җәуинаг стут, уәд уә фәндаг куы дариккат, науәд та, кәңәй әрбаңыдыстут, уырдәм аздахут – афтә сымахән дәр әмәе мәнән дәр бирә хуыздәр уыдзән...

— Жәртхъирәнтә дәр ма нәм кәнис? – әмәе йыл сәхи андзәрстой.

Хъәу әндәр ницыуал дзырдтой:

— Кәй дзы цонгәлвәст фәкодта, кәй афсәрзылын, кәй фәрсқаст, кәй нокауты арвыста. Уәд цы ‘нхъәлдтой, уый сын сәхиау цъәхәй тыхдомд ләппу нәу. Дурачытә, бауырдиг мын сты Астәуккаг Азийы чемпион каратей!

— Кәй сәрәнгуырд у, загътат, кәй?

— Уалә Казиччы, Бедотты фырт Хъазыбеджы. Булкъон цыдәр куы сисис йәхәдәг та – ныр пенсийи рацыд әмәе сыздәхт йә фыдәлты уәзәгмә. Замманай ләппутә сты йә фырттә, әгъдауджын, ахуырмәздәхт...

...Ирон театр хъәумә гастрольты ныңцыд. Клубы адәмәй къах бавәрән нал уыд. Спектакль цәуы, адәмы ‘хсәнәй иу сыйыртт нәе хъуысы. Цардәфхәрд чызджы ролы чи хъазы, уызы артисткә фәрсү ацәргә ләг әмәе усы:

— Чи дән әз, кәй чызг дән әз?

Залы чидәр нал фәләууыд, ныххъәр ласта сценәмә:

— Мелыкаты Замирә дә! Бедотты чызг!

Адәм афтә худтысты, әмәе артисттән цасдәр рәстәт дарддәр хъазыны амал нал уыд, стәй сәхәдәг дәр сәе худын нә ураедтой.

...Изәрыңгәстүл Җалдәр сылгоймагәй уындыкты тигъыл ләу-  
уынц, Җылдаң әвдәлон ныхассын баңайдала. Уалындыкты сәе иу  
удаистәй фестъәлфыд:

— Элләх! Байрәдкы мын уыдзән, згъорон!

— Циу, цы хабар у?

— Ныртәккә телевизорәй «Кармелитә» райдайдзән. Эмә-  
дзы нәхи Алан хъазы.

— Цавәр нәхи Алан?

— Нәхи Замирәй ләппү, Бедотты хәрәфырт. Йә фыр-  
уәзданәй әппындәр цигайнаджы хуызән нәеу, фәлә хъазгә-  
та хорз кәнни цигайнаг устгур ләппүйи ролы.

...Хәсты фәстәйи бәгънәг-әххормаг азтә, скъола сидзәр  
сывәлләттәй йә тәккә дзаг — сәе фыдәлтә хәсты быдыры  
баззадысты. Фәлә уәддәр әвзонг дуне Җарды цинтәм әмхиц  
у, әмә та чидәр ныр минәм хатт дзуры нәе физкультура әмә  
әффсәддон хъуыдаджы ахуыргәнәджы тыххәй:

— Бедотт хәсты куыд фәңәф, уый зонут? Йәхәдәг әй-  
дзырдта — мәхи хъустәй йә фехъуыстон:

— Немыц нә әхсынц. Эз мәхи сисы фәстә бафәсвәд код-  
тон. Стәй мә сәр тигъәй радардтон. Кәсүн, әмә дын далә иу  
нәмыйг стәхы. Ай кәдәм тәхы, уый куы нә базонон, зәгъгә, йә  
хъахъхъянын. Гъемә фырбылызән бирә хъәуы: мә тәккә ны-  
хыл сәмбәлд — мәнә уыннут, цы нос мын ныууагъта! — Эмә та  
минәм хатт дәр ләппутә худәгәй артәнхәлдә кәнинц.

Бедотт... Мелыкаты Темирболаты фырт Бексолтан. Йә-  
дәснийадмә гәсгәе уымәй цәй ахуыргәнәг уыд, кәд афице-  
ры пъагәттә хаста, уәддәр. Фәлә-иу, бәргә, әппәт ахуыр-  
гәндҗытә уыйай хәларзәрдә, хиуылхәңгә, сабиуарзон —  
кәддәриддәр хурдзәсгом куы уаиккой! Фәлмән фыды ад-  
ләвәрдта йә сидзәр ахуырдаутән. Нә тәккә зондхәлоф  
дуджы-иу цымыдисәй хъуыстам хәстон ләдҗы — әңгәр хәстон  
ләдҗы — мысинагтәм.

Уәды дард азтә зәрдыл куы ‘рбаләууынц, уәд та ләтмә  
уәдьиккон хуры рухс әрбагуылф кәнни — нә уарзон ахуыргәнәг  
Бедотты рухс. Арах-иу рәдигә дәр афтә фәкодтам: Бексол-  
тан нәе, фәлә Бедотт Темирболатович...

Йә фыцлаг скъоладзаутәй ма әтас чи у, уыдоныл ныр фәйнә  
әстай азы цәуы. Бедоттән та йәхинуыл мәнә ныры апрелы  
райдианы сәххәст 90 азы...

Мæ фыд Мустæ (Хадзымуссæ) хæстмæ əххæст лæгæй ацыд. Хъæуы мидæг нымад лæгæй. Йæ кафт əмæ зардæн та, дам, əмбал нæ уыд, уæдæ цуанонæй дæр ахæм цуанон басгуыхт, əмæ, дам, дзы цъиуы цæст нæ ивгъуыдта – дзæгъæлы йæ нæ равзæрстой цуанæттæ сæ бригадирæй, уæгъды йæ нæ ахуыдтой Мæскуымæ дæр цуанæтты Әппæтцæдисон съездмæ цæмæдæр...

Әмæ уый хæсты əбæрæгæй фесæфт (уæвгæ та, махонтæй əбæрæгæй фесæфт Советон Цæдисы хъæбатыртæй дæр ма минæй дзæвгар фылдæр – суанг уыдоны хъысмæт дæр тынг никæй əндæвта...)

Әз дæр-иу иннæтимæ зæрдиагæй хъуистон Бедотты мы-синæттæм, фæлæ-иу мæхимидағ афтæ хъуыды кодтон: «Немыщæгтæй цасфæнды дæр ныццæгъдæд, фæлæ йын уæддæр əмхуызонæй цагъды нæ фæуыдаиккой, əмæ уæд куыд аирвæст йæхæдæг та, куыд?! Куыд раирвæст уыцы цæхæрæй, уыцы пиллон артæй?! Уæззау цæфтæ дæр иу əмæ дыууæ хатты куы нæ фæцис, уæддæр уартæ ис, худгæбылæй дзуры куы бынтон аæцæгтæ, куы та сæм къæхтæ əмæ къуҳтæ амхасæнтæ кæны...»

Хæрз æрьигонæй – Урюпинскы əфсæддон скъолайы бакаст иу əмæ ссæдзаздзыдæй – əмæ лейтенантæй йæ сæр фæџавта хæсты гуыр-гуыргæнгæйæ судзgæ арты. Әмæ дзы удағасæй раирвæст. Иннæтæй хъæбатырдæр нæ уыд, стæй хиндæр нæ уыд – уæззау цæфтæ фæстæ дæр йæхи никуы фæтылиф кодта фронтæй, фæстæмæ та-иу баздæхт нæмгүүиты тыгъызæймæ. Зæгъæн ис, əмæ-иу ничиуал бazzад йæ взводæй, йæ ротæйæ, уый та – сæрæгас, хæрзиуæгджын...

Әппæт дæр амæндтæгæнæгæй у, уæдæ əндæр цы загъдæуа, əмæ йыл йæ хæрзgæнæджы куыvd æрçыd, Уастырджийы уазæг æй чи кодта йæ тохмæ цæуæн бон, уый куыvd.

Сыздæхт уæззау цæфтæй, йæ рахиз цонджы схаста сармадзаны нæмыдджы схъистæ. Әмæ бавнæлтæ цæрынтæм. Әрхаста бинойнагæн хи хъæуккаг хорз чызг Дауыраты Муслимæты, ирон æвзаг əмæ литератураjы ахуыргæнæджы. Бирæ азты ма иумæ фæкуыстой скъолайы, стæй, ног фæлтæры ахуыргæнджытæ куы фæзынди физкультураjæн дæр, уæд Бексолтан куыстмæ ба-цыд Беслæны əфсæнвæндаджы станцæмæ əмæ дзы фондз əмæ ссæдз азы дæргъы əнæзæрдæхут фæллой фæкодта.

Царды гæзæмæ цинтæ зыдта, царды иугæндзон мæстытæ

аэвзэрста: бафснайдта йæ цоты мады, йæ дыууæ æфсымæры – Солтан æмæ Алымбеджы, уыдон дæр йæхиау хæстон лæгтæ уыдисты. Æмæ дардæр цæры, рæстæгыл дæр уæлахиздзауæй – цард-цæрæнбонты куыд сахуыр, куыд фæцалх, афтæ...

Бексолтан!

Дæ бирæ ахуырдзауты номæй дын арфæ кæнын дæ бирæ уæлахизты тыххæй, уæлдайдæр та ацы боны тыххæй – дæ Уæлахизы боны фæдыл.

Цы цæрæн дуг ма дын схай кодта Хуыцау, уый, нырау куыд цардтæ, афтæ ирон домбай лæджы аккагæй фæцæр. Æмæ ма демæ де ‘ппæт хæстон æмбæлттæ дæр.



# **«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ**

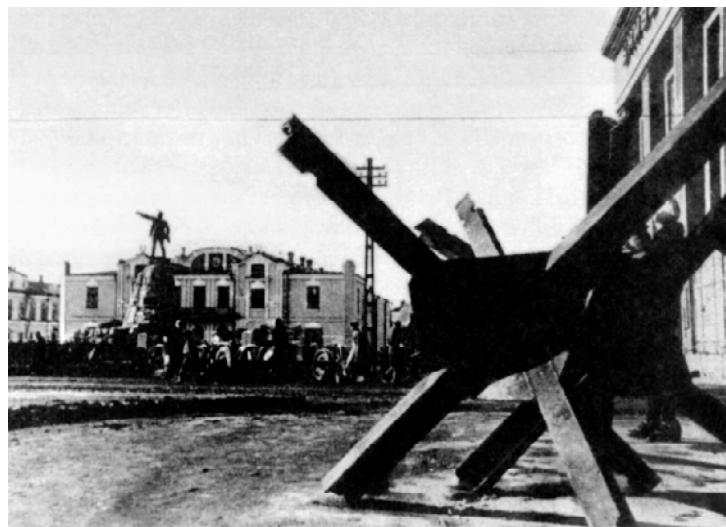
---



*Tаяситы Сосләнбег. Размә, уәлахиздзаутә!*



Хәсст Дзәүдҗыхәеуы бынмә.



Танкты ныхмә арәзт фидәрттәж Дзәүдҗыхәеуы. 1942 аз.

Цыртдзәвән Гәзәнты  
аәд әфсымәрән.



Ардьынарәг хәхәхәнджыты монумент.

Иссәйы цыртдзәвән  
Дзәуджыхәкү.



Адзард хәстонты цыртдзәвән. Алагир.

*Баситы Чабәханы цыртдзәвән  
Алагиры.*



*Петр Барбашовы цыртдзәвән Дзәгүджыхъажүй Джызылды 'хсән.*



Калманты Батыр. Гәздәнты авд җәфсымәры мад.



*Аездард хәстонтың цырт Күйрттаты комы.*

# **АРВИСТОН**

## **ИУ МӘЕНГ ХЪУЫДЫЫ ТЫХХӘЙ**

Ис джиппүуагъд, иударон пропагандистон мәнг хъуыдың куыд-дәр, дам, фашистон Герман Советон Цәедисмә әрбаләбурдта, афтә куырыхон Сталин әвиппайды әрләууыд агрессоры ныхмә тохгәндҗыты сәргъы. Әңгәгәй та хъуыддәгтә бынтон әндәр хузыы рауадысты. Хәст райдыдта, зәгъгә, уыцы хабар бәстәйи разамондҗытә куы фехъуыстой, уәд фәудаист сты. Знаг әрбабырысынвәнд кәй кәны, уый Сталинән развәлгъяу хъусын чынди къорд хатты, фәлә уый уыдаэттә ницәмә дардта, әнхъәлдта сә провокацитә. ССР Цәедисы араңтыл алыхуызон къахән митә кәй цәудәзән, уый дәр әмбәрста. Фәтәгәй хуыздәр ници зыдта, йә бәстә «стыр хәстмә» ифтонг кәй нау, уый. Гъемә архайдта, гәнән куыд и, афтә хәсты райдайән фәстәдәрмә аргъавыныл. Әмә немыц куы ‘рбабырстой, уәд дәр әм афтә касти, цыма хъуыддаг хуымәтәджы хәстон провокацийыл алыг уыдзәни. Фәлә фыццаг сахәтты дәр бәрәг уыди, хәсты авналәнтә куыд дәрдтыл аххәссыдысты, уый. Сталин фәуыргъуыйа, цы акодтаид, уый нал әмбәрста әмә Мәскуыйы бынмә йә дачәмә ацыди. Хәст кәй райдыдта, уыцы хабар фехъусын кәнын хәсгөнд әрцид Адәмон комиссарты советы сәрдары хәдивәг В. М. Молотовән. Уый радиойә радзырдта, немыцы әрбабырсты райдайәнүүл 8 сахаты куы раңыд, уәд — гадзрахатәй раңаугәйә, дам, ССР Цәедисмә әрбаләбурдта фашистон Герман. «Гадзрахатәй раңаугәйә», зәгъгә, уыцы тезис Сталины амындаёт загъдәуыд. Әниу хъуыддагән әндәр хузыы равдисән дәр науыд: әрәдҗы дәр ма нае хәлар әмә әмцәдисонүүл кәй нымадтам, уый әппәт бадзырдәг дәр кәй фехәлдта, йә дзырдән хицау кәй нае разынд, уый уәдә куыд хъуамә бамбарын кодтайккой бәстәйи разамондҗытә!

Фәлә цыфәндыйә дәр агрессорән ныхкъуырд раттыны тыххәй исты мадзәлтә аразын хъуыд. Әмә 1905 — 1918 азты чи райгуырд, уыдоммә фәсиидтысты хәстмә (1919 — 1922 азты гуырдтә әффсады уыдысты). Уый фәрцы ма әффсады бафтыди 5,3 милуан адәймаджы. Уыдон әвәстиатәй әрвист әрцидисты фронтмә. Бирәтә дзы-иу хәстән йә тәккә цыренмә бахаудтой бынтон әдзәттәйә...

23 иуны арæст æрцыди Ставкæ — йæ сæргъы Хъахъхъæнинады адæмон комиссар маршæл С. К. Тимошенко. Сталин, зæгъæн ис, йæхи фæиуварс кодта æфсадæн стратегион разамындæй.

Фæтæгæн йæ алыварс цы кусджытæ уыд, уыдон удвидардæрæй равдыстой сæхи. Уыдон фæндæй арæст æрцыди, бæстæйæн хъуамæ разамынд чи лæвæрдтаид, ахæм æвæстиатæй архайæг æххæстбарджын оргæн. Сталинæн загътой, цæмæй æрлæууа уыцы оргæны сæргъы. Иуцасдæр гуырысхоты, джискъусты фæстæ фæтæг сразы. Бамбærста, бærnæй алидзæн кæй нал ис, йæ бæстæ, йæ адæмимæ йæ кæронмæ баззайын кæй хъæуы, уый. 30 иуны арæст æрцыди Хъахъхъæнинады Паддзахадон Комитет (ХъПК).

Дыууæ къуыримæ æввахс Сталин йæ чемы не ‘рцыд. Äрмæстdæр 3 иулы, ХъПК-ы сæрдар уæвгæйæ, радиойæ фæсидт адæммæ: «Äмбæлттæ! Me ‘мбæстонтæ! Me ‘фсымæртæ æмæ хотæ! Не ‘фсады æмæ флоты хæстонтæ! Сымахмæ дзурын æз, мæ хæлæрттæ!»

Сталин дзырдта, næ бæстæмæ кæй ærbabырста тыхджын æмæ мæнгард знаг æмæ йæ Сырх Äфсады бон кæй нæу бауромын. Сталин сидти советон адæммæ, цæмæй кæрæдзимæ æнгом æрбалæууой æвирхъау сахат, сæ тыхтæ бамбырд кæной агрессоры басæттынмæ...

«Фашистон Германимæ хæстæн хұымæтæджы хæстыл бæннымайæн нæй, — дзырдта Сталин. — Уый дыууæ æфсады æхсæн хæст нæу. Уый у советон адæмы стыр хæст фашистон æфсады ныхмæ. Уый у Фыдыбæстæйы æппæтадæмон хæст фашистон цагъаргæнджыты ныхмæ, æмæ næ бæстæ цы тæссаг уавæры бахауди, канд уымæй фервæзыны охыл næ хæцæм, фæлæ, гермайнаг фашизмы æфсондзы бын чи хъæрзы, Европæйы уыцы адæмтæн баххуысы сæрвæлтая дæр».

Сталины сидт хорз фидыдта, уыцы бонты æгас бæстæйыл цы зарæг анæрыди, «Табуйаг хæст» («Священная война»), зæгъгæ, уый рæнхъытимæ: «Егъау бæстæ, цæй, сист, уæдæ! Мæлæтдзаг тохмæ сист!»

Фæтæджы ныхас йæ мидис æмæ йæ формæйæ ног уыд: уымæй размæ афтæ зæрдæбыннæй næ дзырдта йæ адæмимæ. «Me ‘фсымæртæ æмæ хотæ» — уыдон уыдысты чырыстон дингæнджыты ныхæсты æнгæс. Фæтæг хорз æмбærста, æнæ

адәмъ әххуысәй репрессивон машинә үәхи хуызән репрессивон машинәйи ныхмә қәй ницы бакәндзән, уый.

Афтә, гъе. Йә сәргъы Сталин кәмән уыди, фашистон нәмгуытәм йә риу фыццаджы-фыццаг уыцы парти бадардта, зәгъгә, ахәм хъуыды мәңгү ма ‘ууәндүт. (Л. Б. Ли-хачева, А. В. Соловей. «Энциклопедия заблуждений». СССР. М., Донецк. 2005, 61 — 62 фәрстә).

## ИРОН ӘВЗАГ — ФАПИЗМЫ НЫХМӘ ТОХЫ

Историйы абарән кәимә нәй, ахәм тох райтынг Сталинграды фронты 1942 азы августы. 17 августы ардәм знаг аәрбаппәрста бирә ног тыхтә, цыбыр рәстәгмә бахызт Доныл, аәрцахста аст километры бәрц плацдарм әмә дыууә дихы фәкодта Сталинград хъаҳхъәнджыты фронт. Немыц аәрбакалтой ног тыхтә, аәртихстылы Иссәйи полчытыл. Сәфты къахыл ләу-уыдысты бәхджынта ацы сахат: знәтә сә фәкодтой сә цәхәры бын, нал уыд бастдзинады фәрәзтәй архайән дәр. Күянна баңыдаид инәлар катай! Ахәм мәләтдзаг сахат комкорән баххуыс кодта йә мадәлон әвзаг. Уый та уыд афтә:

— Бардзырд раттынән ис аәрмәстдәр иу мадзал, — йә аәрхъуыдыйыл цин кәнгәйә йын загъта булкъон Чепуркин.

— Зәгъ-ма, цы мадзал? — аәрхъуыста йәм Иссә.

— Код: дә бардзырд иронуу ратт рацийә дивизитәм. Уымәй хуыздәр код нәй! Немыц әй ницыхуызы райхалдзысты.

— Иттәг хорз аәрхъуыды! — фәхъәлдзәгдәр комкор әмә рацимә фәсиidyн кодта дивизийи политхайады хицауы хәдивәг дәлбулкъон Брытъиайы-фыртмә.

Комкор иронуу аәргом дзургәйә йә бардзырд рацийә афой-надыл сәмбәллийн кодта, кәдәмьты хъуыдис, уырдәм. Иссәйән йәхи бастдзинаддардҗытәй дәр ничи равзәрста, цы әвзагыл дзырдәуыд, уый. Уый уыди изәрдалынгты. Әмбисәхсәвмә полчытыә әмә эскадронтә сәхи атакәмә баңаэттә кодтой, афтәмәй фыдгуулыл әнәнхъәләдҗы ныбырстой әмә сә ныффалгәрон кодтой.

Ирон әвзаджы әххуысәй!

## ЦӘГАТ КАВКАЗЫ АДӘМТЫ АНТИФАШИСТОН МИТИНДЖЫ ЧИ УЫД, УЫДОНЫ СИДТАЙ ЦӘГАТ КАВКАЗЫ ӘППЛӘТ АДӘМТӘМ

1941 азы 13 август

Не ‘фсымәртә, ир, кәсәт әмә балхъар, цәңән әмә мәхъхъәл, черкестә әмә адыгә, хъәрәсе әмә хъалмыхъхъ, Доны, Хъубаны, Терчы әмә Сунжәйы хъазахъхъ, бирәнацион Дағыистаны фәллойгәндҗытә!

Стыр тәссаг заман скодта нә Райгуырән бәстә Советон Цәдисыл...

Кавказәгты, әлгъгәнгәйә, «дәлдәр расә» чи хоны, уыңы гитлерон абырдҗытә мах нә нымайынц адәмымл әмә нын хәссынц мәләт, мәгуырдзинад әмә цагъары къәләт. Уыдон Кавказы адәмтән байсынмә хъавынц сә сәрибар, падзахадон Ҙардәвәрд әмә культура.

Не ‘фсымәртә, нә хъәбатыр иубәстонтә, ...раңаут мәләтдзаг тохмә! Цәвүт, цәгъедут, сафут нә цыфыдәр знәгты, немыңаг стигъдҗыты ‘рдонгты. Уадз әмә Цәгат Кавказы дәлвәзтә әмә хәхты дымдҗытә немыңаг тыхгәндҗытән фестой ингәнтә...

\* \* \*

Фыдыбәстәйи Стыр хәсты фронтты хәңди нә республикәйи алы фәндзәм адәймаг дәр, 1941 — 1945 азты Цәгат Ирыстонәй тохы быдырмә ацыди 90 мин адәймаджы бәрц. Уыдонән се ‘мбисәй фылдәр (45500 адәймаджы) сә цард радтой Райгуырән бәстәйи сәрвәлтау.

\* \* \*

Хәст әвирхъяу бәлләхтә кәмән архаста, уыңы ирон бинонтә нымайгә сты сәдәтә әмә әрдзәтәй. Бирә ныйиардҗытә бавдәлон сты цалдәргай хъәбултәй. Тохы быдырәй нал раздәхтысты Гәздәнты 7 әфсымәры (Дзуарыхъеу), Ко-беккаты 7 әфсымәры (Доныфарс), Хестанты 6 әфсымәры (Хәтәлдон), Темырты 6 әфсымәры әмә Тохъайты 5 әфсымәры (Цыкола), Хъаләгаты 5 әфсымәры, Гуыриаты 5 әфсымәры әмә Тургиты 5 әфсымәры (Хъәдгәрон), Бясты 5 әфсымәры, Бәлоты 5 әфсымәры (Сырх Дыгур), Сеойты 5 әфсымәры (Черноярскәйи станицә), Дзоблаты 5 әфсымәры (Чырыстонты

хъæу), Тахохты 5 æфсымæры (Хъарман-Сынðзыхъæу), Бærойты 5 æфсымæры, Басаты 5 æфсымæры (Елхот), Уазæгты 5 æфсымæры (Дур-Дур), Дыгуры 5 æфсымæры (Даргъ-Къох), Хъесаты 5 æфсымæры (Алагир), Дзебойты 5 æфсымæры (Дæргъæвс). Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæг цыппæргай хъæбултæ кæмæй фæхъуыд, уыцы бинонтæ та сты 52. Ахæм стыр нывæндтæ æрхастой армыдзаг ирон адæм Райтуырæн бæстæйæн.

\* \* \*

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæг Цæгат Ирыстон Райтуырæн бæстæйæн радта: Советон Цæдисы хъæбатыртæ — 72 (уыдонæй дыууæ — Плиты Иссæ æмæ Иван Фесин — уыцы ном райстой дыгай хæттытæ), инæлæрттæ æмæ адмиралтæ — 50. Намысы ордены æртæ хатты кавалертæ систы 9 ирыстойнаджы. Нæ республикæйæ хæстон сгуыхтыты тыххæй ордентæ æмæ майдантæ чи райста, уыдон нымæц схæццæ 60 минмæ.

\* \* \*

Николай Гастеллоиау фесгуыхтысты дыууæ ирон сахъгуырды: чырыстонхъæуккаг Акъоты Лазæр æмæ дзæуджыхъæуккаг Дзанайты Иван.

\* \* \*

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты фыццаг дыууæ азы æмæ ‘рдæджы дæргъы Цæгат Ирыстоны фæллойгæнджытæ танкты колоннæтæ æмæ хæдтæхджытæ аразыны хыгъдмæ бахастой 7 милуан æмæ 110 мин сомы. Хъахъхъæненады хыгъдмæ та æдæппæтæй æрвист æрцыди 29 милуаны æмæ 47 мин сомы. Падзахад адæмæй хæстон æфстайы хуызы цы æхца райста, уыдон та схæццæ сты 79 милуан æмæ 216 мин соммæ.

Уыцы фæрæзтæй арæзт æрцыди танкты колоннæ «Цæгат Ирыстоны колхозон» æмæ æртæ эскадрильяйы хæстон хæдтæхджытæ: «Дзæуджыхъæу хъахъхъæнæг», «Социалистон Ирыстон» æмæ «Хетæгкаты Къоста». Уымæй дарддæр вагæттæцалçæггæнæн заводы кусджытæ сæхи къухтæй сарæзтой згъæрпоезд «Дзæуджыхъæуккаг» æмæ йæ арвистой Сырх Æфсадæн. Мæздæджы районы колхоз «Сæуæхсиd» сæхи хардзæй самал кодтой хæдтæхæг æмæ йæ радтой не ‘мзæххон тæхæг, Советон Цæдисы Хъæбатыр Цоколаты Геннадийæн. Ирыстоны фæскомцæдисонтæ æрæмбырд кодтой 480 мин сомы — цæгъдæг хæдтæхджыты къорд

саразынән әмә куырдтой, ңәмәй уыцы хәстон машинәтә ләвәрд әрцидаиккөй не 'мзәххон инәлар-майор Дзусаты Ибрагимы авиаполкъмә.

\* \* \*

«Гайлорды» Хемингуэй арах әмбәлди наә хәстонтимә. Йә зәрдәмә цыди, знаджы чылдыммә-иу арах чи цыди, уыцы Хаджи<sup>1</sup>, удуәлдай ныфс әмә әхсары хиңау (кавказаг кәй уыди, уымә гәсгә-иу ай испайнаг фенхъәлдтой). Хемингуэй йә роман «Кәй тыххәй ңәгъды дзәнгәрәг»-ы партизанты тохы тыххәй цы хабәрттә ракодта, уыданәй бирәтә ныффииста Хаджийы ныхастәм гәсгә. (Әгайтма Хаджи уәddәр баззад үдәгасәй! Иуахәмы йыл фембәлдән әмә цинәй амардтән.)

*Илья Эренбург  
1967 аз.*

\* \* \*

Дәс әмә авдыссәдз немыцаджы ныццагъта Иры сәрыстыр хъәбул Милдзыхы-фырт. Нә бәстәйи йын кәцы чызг наә зәгъдәни бузныг? Капитан Хәзизий-фырт немыцы дәрән кодта 1915 азы Варшавәйы бын, 1918 азы та Режицәйы цур. Ныр ирон ләппу Хәзизий-фырт ногәй дәрән кәны немыцы. Йә наемгуытә тәхынц йә тәккә зәрдәйә, йә хъавд наә фәмәнг уыдзәни. Уый зәгъы: «Райгуырән бәстәйыл уынгәдҗы бон куы 'ркәнны, уәд ирәттә сәхи баппарынц сә сәргътыл!»

*Илья Эренбург  
1942 аз.*

\* \* \*

«Ирон», зәгъгә, уыцы дзырд кад әмә радимә фәзәгъынц Фыдыбәстәйи хәсты әппәт фронтты дәр, уымән әмә ирәттә сәхи равдыстой хъәбатыр әмә рәстзәрдә хәстонтәй.

*Петр Павленко  
1942 аз.*

\* \* \*

«...Хурныгуыләны фронты әфсадтә (20-әм әфсад әмә 1-әм әфсадәй иу хай, Плиты Иссәйи гвардийы кавалеристон 2-әм корпус, танкты 22-әм бригад әмә фондз къаҳдзонағъ-джын батальоны) 10-әм январы артиллеријә сахат әмә әрдәг

<sup>1</sup> Ныхас цәуы инәлар-булкъон, Советон Цәедисы Хъәбатыр Мамсыраты Хаджумары тыххәй.

фәхәцыны фәстә райдытой бырсын Волоколамски районы знәгты фронт батонынмә. Дыуаे суткәйи тыхджын хәсты фәстә пырхонд әрцид фыдгулы хъаҳъәненад. Размә тыхджын бырсты баңыдис инәлар-майор Плиты Иссәйи кавалеристты корпус, фондз къаҳдзоныгъджын батальоны әмә танкты 22-әм бригад дәр йә бәрны, афтәмәй...

...Немыцаг инәлар Вестфаль фәстәдәр Мәскуыйыл тохы җаутә фысгәйә әргомәй басаст, зәгъгә, басәттән кәмән нәй, раздәр ахәмым нымад немыцаг әфсәдтә бинтондәр әрләууысты сә сәфты къахыл.

Раст цы у, уйй зәгъын хъәуы. Мәскуыйыл тохы гитлеронтәй фәхъуыд милуаны әрдәг хәстонтае, 1300 танцы, 2500 сармадзаны, 15 мин машинәйи әмә ноджы бирә әндәр техникә. Немыцаг әфсәдтә фәстәмә тард әрцидисты Мәскуыйы цурәй 150 — 300 километры бәрц». (Маршал Г. К. Жуков. «Мысинаңтә әмә хъуыдитә»).

\* \* \*

1942 азы 5 ноябрь Стырбританийи Премьер-министр Уинстон Черчилль Сталинәй қуырда: «Ахсызгон мын уайд, Кавказы уәх хъуыдәгтә куыд Җауынц, уйй базонын». Сталин ын 8 ноября дзуапп радта: «Кавказаг фронты нае уавәр, октябрь қуыд уыд, уымәй иуцасдәр февзәрдәр. Немыцән бантысти Налыцкк байсын әмә Дзәуджыхъәумә баввахс уын. Ныртәккә уым Җауы карз хәстытә». 14 ноября та Сталин Черчилльмә фыста: «А фәстаг бонты бантысти знаджы Дзәуджыхъәуы цур әруромын әмә уавәр фәнныйләр кәнын. Дзәуджыхъәу нае къухы ис, стәй мәм афтә кәсү әмә маҳмә бazzайдзән. Аппәт мадзәлттәй дәр архайәм Цәгат Кавказы нае позицитә бахъаҳъәненыныл. Хәстәгдәр рәстәджы хъавәм зымәгон кампани райдайын».

\* \* \*

Гитлермә фаг зонд қуы уыдаид, уәд йә фыдәлты фәдзәхстытә нае рох кодтаид әмә Дыккаг дунеон хәст нае ракъаҳтаид. Германы раздәрли канцлер Бисмарк загъта: Уәрәсеймә макуы хәецут. Инәләртә Пауль фон Гинденбург әмә Эрих Людендорф Гитлерән амыдтой, Җәмәй дыуае фронты ма хәца, ома уыцы иу рәстәг ныгуыләнүрдәм дәр әмә скәсәнүрдәм дәр ма ләбура. Фәлә истори адәмән зондзонаң никуы уыд, әмә та сыл ног бәлләх әрҖауы.

## СӘЙРАГ ФАШИСТЫ СӘНТТАЕ

- ◆ Дзылләтә сты куырм аәмә әдилү.
- ◆ Сылгоймаг аәмә интеллект кәрәдзийән ницы бавәййынц.
- ◆ Адәм хъуыды кәнүнхъом кәй не сты, уый, әвәдза, хицәуттән стыр амонд у.
- ◆ Хәстәгдәр мин азы дәргъы Германы революциятә нал уыдзән.
- ◆ Әз әдзухдәр мә зәрдә дардтон, тымбылкъухәй архайын чи зоны, уыдоныл.
- ◆ Немыцы әфсад хъуамә цыппар азмә суа бынтон хәстхъом.
- ◆ Кәд дә хәцын нә фәндү, уәд амәл!
- ◆ Герман уәлахизы аккаг куы нә суа, уәд уадз аәмә бынтондәр байсәфа.
- ◆ Империйы къәнцылармә чидәриддәр әрбаңау, уый хъуамә йәхи хата, цыма Бәстыхицауы цур ис. Әмә-иу ардәм йә фәндаг куы дара Триумфалон аркәйы бынты, къазарматы рәэты, Адәмы фәзмә, уәд хъуамә йә уләфт бауromа.
- ◆ Ләмәгъ чи у, уымән — додойаг йә сәр.
- ◆ Цыдәриддәр аразын, уый иууылдәр Уәрәсейи ныхмә у. Кәд Ныгуылән афтә куырм аәмә әдилү, әмә уыдаттәне ‘мбары, уәд мын хуыздәр гәнән нал уыдзән, аәмә уырысимә банихас кәндзынән Ныгуыләнимә хәцыны тыххәй. Гъемә Ныгуылән састы бынаты куы баззайа, уәд та ме ‘пәт хъаруттәй Советон Цәдисы уыциу цәф ныккәндзынән.
- ◆ Дзуттәгты рынау куы ныццәгъдәм, уәд әппәт дүнейы адәмтән дәр фарны хъуыддаг сараздзыстәм.

## ГИТЛЕРЫ ТЫЛХХӘЙ ЗАГЬТОЙ

\* \* \*

Æрмәстдәр дзы уынәр хъуысы, әндәр әм адәймаджы ми-  
ниуджытәй ницы ис.

*Курт Тухольский*

\* \* \*

Æз кувын, цәмәй мә бәстәе бынысәфт бауа. Æрмәстдәр  
бынысәфтәй бафидән ис, дунейы раз цы әнаккаг, цъам-  
мар, әлгъаг фыдракәндтә сарәзтам, уыдон.

*Дитрих Бонхеффер, 1941 аз*

\* \* \*

Мах Гитлеримә ныхас никуы кәндзыистәм... Мах йемә  
хәңдзыистәм сурзәххыл, мах йемә хәңдзыистәм денджызы,  
мах йемә хәңдзыистәм уәлдәфы, цалынмә Хуыцауы фәрцы  
уыцы әбүалғъ залиаг калмы әфсондз бирә адәмты уәхсчытәй  
нә азывывитт ласәм, уәдмәе.

*Уинстон Черчилль, 1940 аз*

## НОМДЗЫД АДӘЙМӘГТАЕ ХӘСТЫ ТЫЛХХӘЙ

\* \* \*

Сәдә хәсты сәдә хатты фәуәлахиз уәвүн — уый сгуыхт  
нәу. Де знаджы ‘фсады әнә хәңгәйә дә дәлбар куы скәнай,  
уәд уый у әңәг сгуыхт.

*Сун-цзы*

\* \* \*

Зонджын балхон хәстмондаг никуы вәййы. Арәхстджын  
хәстон мәстыгәр никуы вәййы. Знаджы сәттынмә чи арәх-  
сы, уый ләбургә нә кәнны. Адәмән разамынд дәттын чи зоны,  
уый сәрмә хәссы. Æнә тыхмийә цәрын — уый фарны  
хъуыдаг у. Ахәм ләг адәмән разамынд дәттынмә иттәг хорз  
сарәхсәдзән. Уымән әмә йә миниуджытәе әрдзы рагон уаг  
әмә скондимә баст сты.

*Лао-цзы*

\* \* \*

Уәлахиздзауы уәлиаумә күң исай, уәд ләгмәрдтытыл бар-  
әнәбәры цин кәңыс. Уәлахизән марды әгъдәуттә кәңын  
әмбәлү.

*Лао-цзы*

\* \* \*

Чи фәмард, уыңы адәймәгтүү уәлхъус цин кәңын әнәуаг  
ми у.

*Гомер*

\* \* \*

Хәст ахәм процесс у, әмә ныггафрутт кәңы, чи йә рамбу-  
лы, уыданы.

*Пьер Буаст*

\* \* \*

Әвзәр сабырдзинад суанг хәстәй дәр фылдарап у.

*Тацит*

\* \* \*

Адәймаг йәхиуыл цы хәсты фәуәлахиз вәййы, уый  
әппәтәй әнәаипдәр, сыгъдәгдәр хәст у.

*Мәхәмәт*

\* \* \*

Хәст у, адәмы мыгтагыл худинаджы тақк чи скәны, ахәм  
фылдракәнд.

*Франсуа Фенелон*

\* \* \*

Хәст адәмы ахәм уавәрмә әртәрү, әмә дзы хицаудзи-  
над әмә кадыл фәхәст вәййынц әппәтү ницәйагдәр, әппәтү  
хәлдәр әмә сахъатджындарап адәймәгтә.

*Лев Толстой*

\* \* \*

Хәстән йә фыццагдәр амәддаг сваййы рәстдзинад.

*Джонсон Хайрам*

\* \* \*

Адәм хъуамә хәстән кәрон скәной, науәд хәст кәрон  
скәндзән адәмән.

*Джон Кеннеди*

\* \* \*

Зәэххәнкъуыстән рамбулән күйд нәй, афтә хәстән дәр  
рамбулән ницыхуызы ис.

*Джаннетт Ранкин*

\* \* \*

Хәст зәрәйтә расидынц, мәлынмә та әрыгәттә аңауынц.

*Герберт Гувер*

\* \* \*

Адәмән хәстәй тәрсын пайда у, хицән адәймагән  
мәләтәй тәрсын күйд у пайда, афтә.

*Жюль Ренар*

\* \* \*

Цалынмә иу къласс иннауыл әлдариуәг кәна, уалынмә  
хәстытән әнәуәвгә нәй.

*Владимир Ленин*

\* \* \*

Хәст у бирәсәрон залиаг калм, әмә ныры уавәрты адәмән  
бынтондәр сә мыттаг күы сыскъуына, уымәй тынг тәссаг у.  
Хәстән карз хәст расидын у әппәт дунейы цәрдҗыты тәккә  
ахсджиагдәр хәс.

*Ромен Роллан*

\* \* \*

Дунейы бәлләхтән се стырдәр у хәст. Уый әвирхъау  
хъизәмәрттә бавзарын кәны адәмән: фехалы дин, пад-  
дзахәйтә, бинонты цард. Цыфәнды әрдзон фыбылызтәй дәр  
уый әбуалгъдәр у.

*Мартин Лютер Кинг*

\* \* \*

Хәст хъалон фәисы нәлгоймәгтәй дәр әмә сылгоймәгтәй  
дәр, әрмәст иутәй туг бацагуры, иннатәй — цәссыгтә.

*Уильям Теккерей*

\* \* \*

Адәймаг цы әрхъуыды кодта, уыдонән сә тәккә  
әнәсәрфатдәр, әвирхъаудәр у хәст. Уыл хардз чындәуы  
фәрәэтән әмә тыхтән сә фылдәр хай.

Артур Шопенгауэр

\* \* \*

Хәст у, әвзагәй халын чи нә фәкомы әмә дәндәгтәй  
халын кәй райдайынц, ахәм политикон куырмәлхынцъ.

Амброд Бирс

\* \* \*

Әнә хәстәй иу адәмән дәр әндәр адәмы әфсондзәй  
сәсәрибар уәвән нәй.

Николай Чернышевский

\* \* \*

Инәләрттә сәхи әдзухдәр раздәры хәстмә фәцәттә  
кәнүинц.

Уинстон Черчилль

\* \* \*

1933 азы, стәй суанг 1935 азы дәр ма Германы фервә-  
зынгәнән уыд, йәхәдәг йәхи цы әвирхъау бәлләхы баппәрс-  
та, уымәй.

Уинстон Черчилль

\* \* \*

Иннае нацитәй уәлдай немыцмә ис дыууә миниуәджы: сты  
фәзминағ хәстонтә әмә фәзминағ ңагъартә.

Уинстон Черчилль

\* \* \*

Диктатор (Гитлер. — Ред.) бахауд йәхи арәзт къәппәжды,  
ссис йәхи сәрмагонд партион машинәйи амәддаг — фәстәмә  
йын фәндаг нал и; хъуамә йә күйтү ахуыр кәна тут хәрыныл,

хъуамæ сын-иу баппара холы, науæд ын йæхи бахæрдзысты, кæддæр Актеоны<sup>1</sup> йæ күйтæ куыд баҳордтой, афтæ.

Уинстон Черчилль

\* \* \*

Цæвиттон, Уæрæсейæн тæссаг цы у, уый махæн дæр тæссаг у, ноджы тæссаг у Иугонд Штаттæн дæр. Стæй ныртækкæ йæ зæхх æмæ йæ хæдзары сærvæлтау цы уырыссæгтæ тох кæнынц, уыдон хъуыддаг хауы Зæххы къорийы алы къуымты сæрибарæй цæрæг адæймæттæ æмæ сæрибарæй цæрæг адæмтæм дæр. Уæдæ нæ тыхтæ фæдывæр кæнæм, æмæ цалынмæ цæрдуд стæм, цалынмæ нæм хъару ис, уæдмæ знаджы ныццæвæм нæ иумæйаг хъомысæй.

Уинстон Черчилль, 1941 азы 22  
июны раныхасæй




---

<sup>1</sup> Рагон грекъаг мифологийы — номдзыд цуаноң. Иуахæмы сæхи найгæйæ бай-йæфта усхуыцау Артемидæйы æмæ йе ‘мбал чызджыты. Артемидæй æмæ смæсты æмæ йæ саг фестын кодта. Актеоныл йæ күйтæ сæхи андзæрстой æмæ йæ акъабæзтæ кодтой.

# ТЕФЕРФЕС



## ТЕТЦОЙТЫ ТАЙМУРАЗ

Апрелы мäйи йä цардäй ахицäен Тетцойты Гацыры фырт Таймураз, хäд-зонд лäг äмäх хäдбындур поэт, Фыдыбäстäйы Стыр хäсты архайäг. Нал бацин кодта уäлахизы 65 азы бärägбоныл, нал бантыст махäн дäр наэ хорз хäларäн зäрдäйä дзуринағ арфäтä ракäнын...

Кäд Таймураз чысыл наэ ацард, уäddäр судзаггаг зианыл нымаинаг у, уымæн äмäх äгäр бирæ маestытæ федта йä царды. Фæлæ уыйхыгъд лäджы царды стырдäр цин дäр бавзäрс-та: сферелдистан куысты цин. Äмäх йын фыццагдäр уыцы цин бавзарын кодта «Max дуг» — ам 1949 азы мыхуыры рацы-дисты ие 'мдзæвгæтæ. Расть уыцы аз фæзынд йä бирæ чингуы-ты сæræввæрæн «Äмдзæвгитæ» дäр. Уый фæстæ ма рауагъта 30 чиниджы бärпц Дзæуджыхъæуы äмä Мæскуыйы.

Äцæг поэтæн куыд äмбæлы, афтæ Таймураз дäр уыд æргом-дзырд, цы-иу кодта, уый зäрдиагæй, стæй уэндон äмä ныф-хастæй.

Тетцойты Таймураз мыггамæ цæринағæй басгуыхт ирон литературағайæн. Лäгæй-лäгмæ дäр äмäх йä æрмæст аив дзырд уарзгæйä дäр чи зыдта, уыдоны арфæйаг зäрдæты дäр баз-зайдзæн ахæмæй.

Рухсаг уäд äмäх рæстмæ аудäд йä уарzon дзыллæйыл.

«Max дуджы» кусджытæ

\* \* \*

Технический редактор Виктория БОРАЕВА  
Корректор Заира КАРАЦЕВА  
Компьютерный набор Марина КИРГУЕВА  
Компьютерная верстка Ирида КОДЗАТИ  
Дизайн Залина ГУРИЕВА

---

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному округу.*

*Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.*

*Журналы цы әрмæг рацæуа, уымæй әндæр мыхуырон орган куы пайда кæна, уæд хъумæ амынð уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыdon редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

---

*Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,  
Государственное учреждение «Литературно-художественный  
и общественно-политический журнал «Мах дуг»*

---

*Подписано к печати 05.05.10. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.  
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,3. Учетно-изд. л. 7,49.  
Тираж 1200 экз. Заказ № 610. Цена свободная.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.  
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»  
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

ВСЕ  
ДЛЯ ФРОНТА.  
ВСЕ ДЛЯ  
ПОБЕДЫ!



САРАЗАЕМ СЫРХ АФСАДЫ ХОРЫ ФОНД  
ТАГЪДДАЕР НЫППЫРХ КÆНÆМ ЭНАДЖЫ!

Индекс 73247

